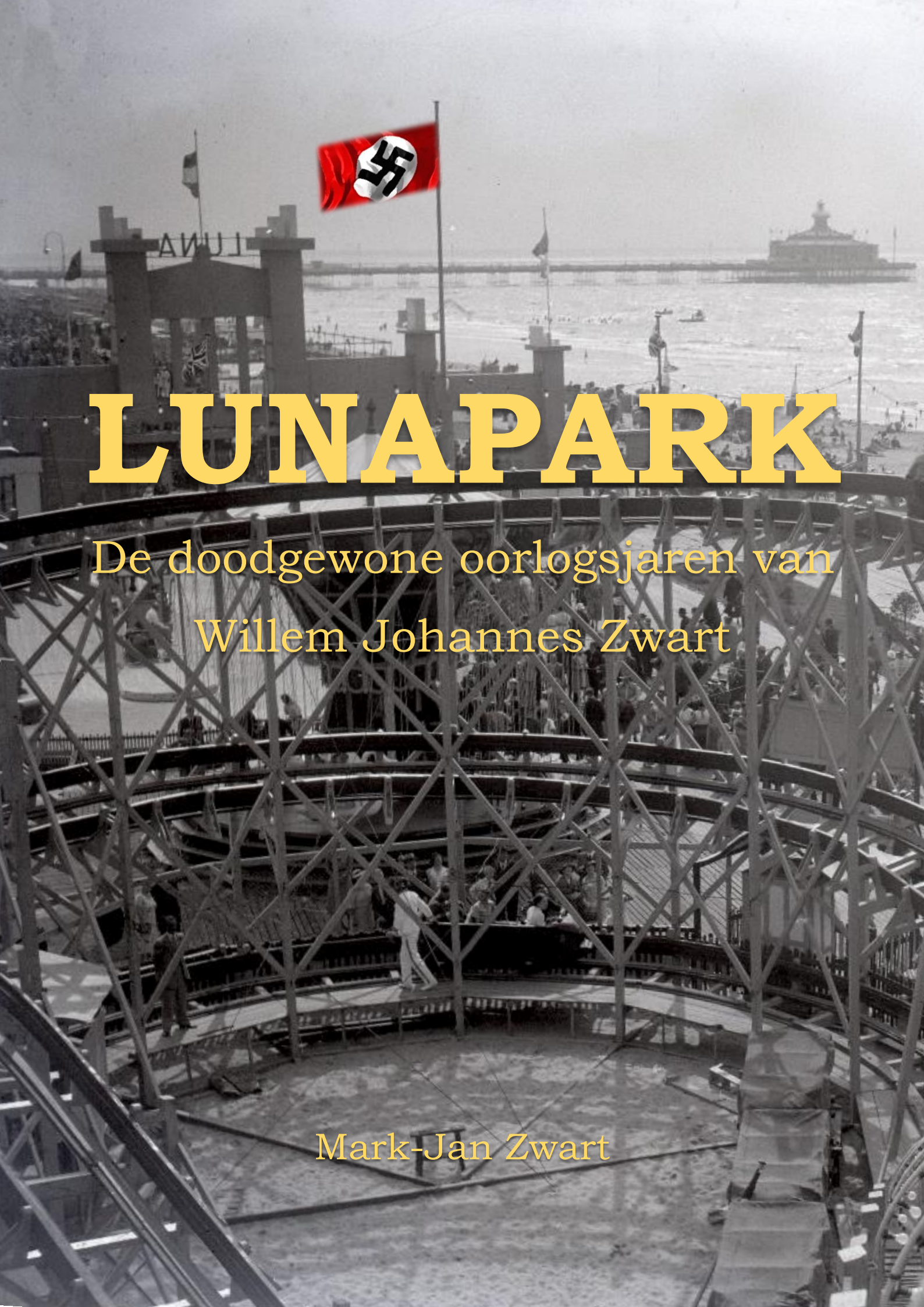

LUNAPARK

De doodgewone oorlogsjaren van
Willem Johannes Zwart

Mark-Jan Zwart

LUNAPARK

De doodgewone oorlogsjaren van
Willem Johannes Zwart

Mark-Jan Zwart

Copyright tekst © 2020 Mark-Jan Zwart.

Copyright brief- en dagboekfragmenten, foto's en afbeeldingen © 1971 erven Willem Johannes Zwart, tenzij anders vermeld.

Omslagfoto: *Lunapark met achtbaan aan het Scheveningse strand, met op de achtergrond de Pier, Scheveningen, 1 juli 1936*. Collectie Spaarnestad, Nationaal Archief. Fotograaf onbekend. De nazivlag is vanzelfsprekend toegevoegd. In werkelijkheid wapperde daar de vlag van Groot-Brittannië. De foto werd op 6 juli 1936 in de Haagsche Courant afgedrukt.

Copyright onbewerkte omslagfoto © Spaarnestad Photo. De foto is gebruikt met licentie.

Voor mijn vader (1948-2014)

*Het leven kan alleen achterwaarts begrepen worden,
maar het moet voorwaarts worden geleefd.*

Søren Kierkegaard

Inhoudsopgave

Inleiding - Lunapark verrijst.....	7
Waar de vrolijkheid altijd te vinden is	7
Van parel tot spookstad	8
Een persoonlijke opdracht.....	9
De zondeval van de twintigste eeuw	13
<i>Achtergrond:</i> Familieberichten uit de oorlogsjaren	15
Exploitatie en nazificatie	18
Burgers, bezetters en Broeders	21
Griezelrilling.....	24
 Hoofdstuk 1 - De onbezorgde jaren van Happy-Happy (1936-1939).....	27
Karakterkennis geeft vreugde	27
Een boulevardje maken.....	29
Landsverdediger.....	30
Godloochenaars, katholieken en fuifnummers	31
<i>Achtergrond:</i> Het spiritisme in Den Haag	32
Poppenkast	34
<i>Achtergrond:</i> De Oxfordgroep en de nazi's	34
Toekomstplannen.....	36
De dood van Happy-Happy.....	38
 Hoofdstuk 2 - Op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (1941-1946)	40
Ambtenaar in een betere positie	40
Buchhalter und Unterführer op de fiets	43
<i>Achtergrond:</i> Het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening en de Duitse bezetters.....	44
Clandestiene woorden van de Happiërs	48
 Hoofdstuk 3 - Bij de Nederlandse Arbeidsdienst (1942)	50
In ruwe dienst.....	50
<i>Achtergrond:</i> De Nederlandse Arbeidsdienst en de Joden.....	52
Eenvoudig practijkmensch en kameraad.....	53
<i>Achtergrond:</i> Schaamte voor de Nederlandse Arbeidsdienst	55
Het omdraaien van de zaak.....	56
Drie aardige jongedames	59

<i>Achtergrond: De deportatie van de Joden uit Staphorst en uit Scheveningen</i>	62
De stemming op Scheveningen.....	65
Twee kwartjes voor Ank.....	67
Weg uit die bende.....	67
Hoofdstuk 4 - Onder de Broeders (1943-1944)	70
List of last?	70
Geduchte evacuatiebezwaren	73
<i>Achtergrond: De evacuatie van Scheveningen en de Joodse buurvrouw</i>	75
Geruchten van het einde	78
Haagse jongens in Duitsland.....	79
Nederlandse Broeders in de Duitse Vergadering	83
<i>Achtergrond: De Broeders en de nazi's</i>	85
Onder de Haagse Broeders	88
Een spoedig einde	90
Hoofdstuk 5 - Het einde van de oorlog (1945)	92
Bommen en honger	92
Berichten van het einde	94
Over Joden, ambtenaren en arbeidsmannen	95
Jullie zullen het weten!	99
Herdenkingsure onzer bevrijding.....	101
Slot - Afbraak van de vesting.....	103
Verantwoording - Een verslag van mijn zoektocht	112
Geraadpleegde bronnen	136
Archieven.....	136
Documentaires.....	136
Literatuur	137

Inleiding Lunapark verrijst

Waar de vrolijkheid altijd te vinden is

In de zomer van 1936 verrees op het strand van Scheveningen het Lunapark. Al van verre was de reusachtige toegangspoort tot het terrein aan de noordkant van de boulevard te zien. De grootste attractie was de Himalaya-achtbaan uit Engeland 'met een lengte van wel 4 K.M.'. De top van de baan stak ver uit boven de duinen. Zij die 'hun hart en hoed moesten vasthouden' tijdens een ritje, kregen een adembenemend uitzicht over de zee en het wandelhoofd. Het park bevatte ook een autobaan met kleine benzineauto's waarvan de bestuurder maar liefst zelf de snelheid kon regelen met een gaspedaal. Pas een jaar eerder was deze baan voor het eerst te zien geweest op de Wereldtentoonstelling in Brussel. Verder kon men zich vermaken in het lachpaleis, zich vergapen aan het Monster van Loch Ness, de opgestelde behendigheidsspellen uitproberen of ronddraaien in een geweldige zweefmolen. Ook aan de kinderen was gedacht in een speciaal ingericht *Kiddyland* waar zij onder meer op pony's konden rondrijden in een hippodrome. 's Avonds werd het terrein verlicht met elektrische lampjes 'die iederen avond de plaats van het Lunapark aanduiden, en waar de vrolijkheid altijd te vinden is'.

Een jaar later werd het Lunapark opnieuw opgetuigd, maar niet iedereen was daar gelukkig mee. Een dergelijke zomerkermis waar het krioelde van het grote publiek, haalde de standing van 'de parel aan de Noordzee' naar beneden. Bovendien veroorzaakte het park de omwonenden last en was de onmiddellijke nabijheid van de duinen uit zedelijk oogpunt een groot bezwaar. Er verschenen berichten van ongelukken en ongeregelde heden in de kranten. Een Haagse bezoeker werd in het Lunapark door een zakkenroller van zijn gouden horloge beroofd. Twee meisjes vielen uit de schommel toen een veer brak. Wonder boven wonder bleven zij ongedeerd. Een exploitante van een loterijkraam kreeg een proces-verbaal wegens overtreding van de loterijwet. De kraam werd gesloten. Een zestienjarige jongen liep een hersenschudding op toen hij 'door eigen onvoorzichtigheid' uit de zweefmolen viel. Twee weken later brak de zeven meter hoge mast van de zweefmolen. Zes mensen liepen slechts lichte verwondingen op, maar de gevolgen hadden veel ernstiger kunnen zijn. In november van 1937 besloot de gemeenteraad van 's-Gravenhage dat het Lunapark niet zou terugkeren in Scheveningen.

Van parel tot spookstad

Het Lunapark en de kritiek daarop staan symbool voor het vooroorlogse Scheveningen. Het vissersdorp was uitgegroeid tot een mondaine trekpleister en een kuuroord voor de rijken. Het ordinaire vermaak van het arbeidersvolk en de verpozing van de deftige dames en heren kruisten elkaar aan de voet van het majestueuze Kurhaus. Zij die naar het Lunapark gingen en zij die het Palais de Danse bezochten, trokken samen op over de boulevard. Alleen hun plaats van bestemming en hun kleding onderscheidden hen nog van elkaar.

In de jaren dertig van de twintigste eeuw was het een komen en gaan van bezoekers in Scheveningen. Gasten die voor langere tijd bleven, boekten een kamer in een van de hotels met hun populaire solaria. Ook bij de dagjesmensen was de badplaats in trek. Wie zich een auto kon veroorloven en daarmee naar de zee kwam, had op een mooie dag zelfs moeite om deze ergens op de boulevard te parkeren. Een massa mensen flaneerde over de boulevard en over de pier die op hoge palen de Noordzee inliep. Kinderen konden worden rondgereden in een wagen die werd voortgetrokken door een echte struisvogel. Dames en heren schuidden in rieten strandkorven voor de zon of zochten verkoeling in het zeewater. Kelners liepen af en aan over de drukke terrassen.

Als de zon langzaam boven de kim begon te zakken, staken de gasten zich in avondtoilet en dineerden in een van de restaurants. Daarna bezochten zij een bar, een dansgelegenheid met orkest, waar danseressen over het spiegelgladde parket zwierden, of een toneelopvoering in het theater. Ook de revue, waar de befaamde Louis Davids cabaretvoorstellingen verzorgde, was populair. Regelmatig kon men later op de avond ook nog van het vuurwerk genieten dat boven de boulevard werd afgestoken.

Veel entertainers in Scheveningen waren Joods. In de jaren dertig hadden zich enkele Joden gevestigd in de nieuwe wijk Belgisch Park die naast de Badhuisweg was gebouwd. Zij waren diamanthandelaren, wat hen in staat stelde om licht te reizen. Het toenemende antisemitisme en de pogroms in hun thuisland hadden hen hiertoe gedwongen. Toen zich bij deze diamantairs ook volksgenoten met koosjere winkels voegden, ontstond er in Scheveningen een kleine Joodse gemeenschap. Hier leken de Joden de rust en veiligheid te hebben gevonden waar zij naar hadden gezocht. De geassimileerde Joden onderscheidden zich nauwelijks van de rest van de Nederlandse bevolking, maar ook orthodoxe Joden maakten deel uit van het Scheveningse straatbeeld. Wie op vrijdagmiddag langs het strand liep, trof nog weleens Joodse mannen die een ritueel reinigingsbad in de zee namen ter voorbereiding op de sabbat.

De rust en veiligheid zouden van korte duur blijken te zijn. Waar de vlaggen van Nederland en Groot-Brittannië in de zomer van 1936 nog fier boven de monumentale ingang van het Lunapark wapperden, moesten deze vier jaar later plaatsmaken voor

de vlag van nazi-Duitsland. Het hakenkruis werd gehesen en er kwam een einde aan al het feestgedruis.

Een jaar later werd het Scheveningse strand *für Juden verboten*. ‘De Talmoed-Joden en Hebreeuwse horden, herkenbaar aan hun luizenbaard’ waren volgens *Storm*, het blad van de SS, in Scheveningen neergestreken na de sluiting van ‘Zandvoort aan de Rode Zee’. De Noordzee zou echter niet meer dienen ‘voor de afspoeling van vet Jodenvlees’, aldus het Nationale Dagblad van de NSB. Nog een jaar later werden alle Joden uit Scheveningen gedeporteerd en de rest van de bevolking werd geëvacueerd en moest elders in de stad of zelfs elders in het land onderdak vinden. De badplaats die eens gebruikt had van levendigheid, werd door het Duitse leger omgebouwd tot een betonnen vesting waar niemand meer mocht binnenkomen zonder een toegangspas.

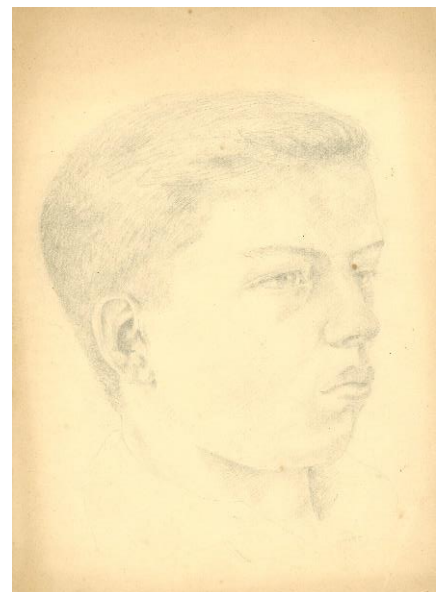
Scheveningen was veranderd in een spookstad. De herinneringen aan Lunapark en alle andere vormen van vertier, deftig of ordinair, waren uitgewist. De Joden, die de bevolking hadden voorzien van edelstenen en plezier, waren afgevoerd naar een onbekende bestemming en de rest van het Nederlandse volk moest buigen onder het juk van de Duitse bezetters.

Een persoonlijke opdracht

In 1936 werd Willem Johannes Zwart zestien jaar. Hij was geboren en getogen in Scheveningen. Daar woonde hij met zijn ouders, broer Rien en zusje Ank. Dertien jaar eerder, nog voordat Ank geboren werd, was er ook nog een broertje Henk geweest, maar hij was een maand na zijn geboorte al overleden.

Willem was een kalme, serieuze jongen met een onderkoeld gevoel voor humor. Hij was gehecht aan zijn familie en zag om naar zijn moeder en zijn zusje. Toen Willem zes jaar later enkele maanden van huis weg moest, schreef hij veel met thuis. Hij stimuleerde zijn moeder die niet zo goed kon schrijven, om dit toch vooral te doen en hij complimenteerde haar uitgebreid met haar eerste brief. Toen Ank veertien jaar werd en Willem er niet bij kon zijn, mocht zij twee kwartjes van zijn geld nemen.

Willem woonde in de Jurriaan Kokstraat die Oud Scheveningen met Scheveningen Bad verbindt. Zijn huis lag slechts enkele straten van de zee verwijderd. Willem had een vaste groep vrienden en vriendinnen met wie hij vaak de zee, het strand en de boulevard opzocht. Zij noemden zich de Happiërs. Hoewel zij zeiden het ‘onchristelijke’ Lunapark te mijden, voelden

Een portret van Willem in zijn tienerjaren.

zij zich onweerstaanbaar aangetrokken tot de bedrijvigheid in hun dorp. Ze struinden over de boulevard, genoten van het vuurwerk boven de zee, ondernamen lange fiets-tochten en ‘hosten’ door de straten van de Residentie als er weer iets te vieren viel rond de Oranjeboom. De inval van de Duitse bezetters maakte ook aan hun jeugdige onbezorgdheid een plotseling einde.

In de vijf jaren van bezetting die volgden, groeide Willem op tot een volwassen man. Vergeleken met de verschrikkingen die anderen in die tijd hebben doorstaan, zouden de oorlogsjaren voor hem doodgewoon verlopen. Toch bleef de oorlog altijd een moeilijke periode in zijn leven. Hij sprak er zelden over met zijn kinderen en hij was niet toeschietelijk om hun vragen over die tijd te beantwoorden. Volgens Willem waren zij hiervoor nog te jong, maar toen zij ouder waren geworden, was Willem al gestorven.

Op een zekere dag had Willem nog wel zijn oudste zoon bij zich geroepen en tegen hem gezegd: ‘Ik wil dat je dit van mij hoort. De oorlogstijd is een periode waar ik niet trots op ben. Als je er meer over wilt weten, zoek je dat later zelf maar uit.’

Die oudste zoon was mijn vader. Willem was mijn opa. Ik ken hem alleen van de zwart-witfoto die bij mijn ouders op de boekenkast stond en waarop hij van achter een dikke, hoornen bril streng de kamer inkeek.

Met mijn vader heb ik veel gesproken. Wij maakten vaak lange fietstochten en regelmatig kwamen wij ook door Scheveningen. Mijn vader wees mij dan de plekken aan waar hij was opgegroeid en waar zijn ouders en grootouders hadden gewoond. Ik vroeg op die momenten naar de oorlogsjaren van mijn opa, maar daarover wist mijn vader nauwelijks meer te vertellen dan die ene opmerking van zijn vader.

Tijdens het kerstdiner van 2003 kwam het gesprek weer op de oorlog. We bespraken de vraag of opa en zijn generatie een gemeenschappelijk schuldgevoel hebben gehad over de Holocaust. Hierop haalde mijn vader van de zolder een dik dossier met persoonlijke documenten die mijn opa sinds de oorlogsjaren had bewaard. Het dossier bevatte een soort dagboek, handgeschreven brieven, officiële stukken die in het Nederlands en in het Duits waren opgesteld, uitgetypte verslagen, aanplakbiljetten waarop de Duitse adelaar met het hakenkruis stond afgebeeld, en nog meer documenten die ik niet zo snel kon plaatsen.

Vijf jaar eerder had mijn oma het dossier aan mijn vader gegeven. Zij was relatief jong weduwe geworden en had het dossier achtentwintig jaar lang bewaard. Het was voor haar te emotioneel geweest om erin te lezen. Ook mijn vader had het dossier ongelezen laten liggen. Hij gaf het aan mij mee en ik liet het op mijn beurt nog eens zestien jaar verstoffen.

Dit jaar, 2020, viert Nederland vijfenzeventig jaar vrijheid. Het is ook het jaar dat mijn opa honderd jaar zou zijn geworden. Voor mij was dit een mooie aanleiding om eindelijk zijn persoonlijke documenten uit de oorlogsjaren door te nemen. Het was een flink gepuzzel om alles in de juist volgorde te krijgen en de handgeschreven

stukken te ontcijferen. Toen dat allemaal gelukt was, moest ik echter concluderen dat er weinig verhaal in te ontdekken was. Mijn opa heeft geen oorlogshandelingen verricht, heeft niet in het verzet gezeten, was niet ‘fout’, maar viel ook niet op door heldhaftigheid. Hij heeft de gedwongen dienstplicht bij de Nederlandse Arbeidsdienst vervuld en werkte het grootste deel van de oorlog als boekhouder op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd. Mijn opa deed wat hij moest doen. Niet meer, maar ook niet minder. Net als de meeste andere Nederlanders.

Toen ik de persoonlijke stukken van mijn opa las, drong zich het idee aan mij op dat mijn opa met zijn ene opmerking tegen mijn vader eigenlijk een opdracht aan hem had meegegeven. Zoiets als: ‘Jongen, ik heb me altijd geschaamd voor de oorlogsjaren en ik weet niet goed waarom. Zoek jij nou eens uit of dit terecht is geweest.’

Om dit goed te begrijpen, is het belangrijk om te weten dat het onderzoek naar de oorlog en de rol die het Nederlandse volk daarin heeft gespeeld, pas later goed op gang is gekomen. Mijn opa overleed in 1971. Slechts zes jaar eerder had Jacques Presser zijn tweedelige boek *Ondergang* over de vervolging en vernietiging van de Nederlandse Joden gepubliceerd. Ook waren er toen nog maar drie delen van Loe de Jongs omvangrijke boekenserie *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* verschenen, waarvan het eerste deel zelfs pas in 1969. Op deze serie zouden nog lange tijd reacties en correcties verschijnen, zowel van mensen die de beschreven gebeurtenissen zelf hadden meegemaakt als van wetenschappers die de beweringen van De Jong met gegevens uit nieuw onderzoek bekritiseerden. Deze reacties betroffen ook onderwerpen die betrekking hadden op de belevenissen en werkzaamheden van mijn opa. In 1985 leverde historicus Gerard Trienekens bijvoorbeeld stevige kritiek op het ongunstige beeld dat Loe de Jong had geschilderd van de rol die het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd had gespeeld. En nog in 2004 schreef Willem van Breen dat er nooit gericht onderzoek was gedaan naar de achtergrond, organisatie en dagelijkse praktijk van de Nederlandse Arbeidsdienst. Loe de Jong kon in zijn bespreking hiervan niet teruggrijpen op eigen ervaringen en beschreef ook niet de ervaringen van mannen die dat wel konden.

In de jaren vijftig bestond onder het Nederlandse volk vooral de behoefte om op te tekenen wat er was gebeurd en wat men had beleefd in de oorlogsjaren. Toen dit gedaan was, werd het stil. Het beeld lag immers vast. In de jaren zestig laaiden de emoties over de oorlogsjaren echter op. De generatie die de bezetting niet had meegemaakt, stond kritisch tegenover het geschetste clichébeeld en hun kritiek werd aangewakkerd door het proces tegen Eichmann (1961), de activiteiten van nazi-jager Wiesenthal, de eerder genoemde publicatie van Pressers *Ondergang* (1965), de vrijlating van oorlogsmisdadiger Willy Lages uit de gevangenis van Breda (1966) en de uitzending van de televisieserie *De Bezetting* (1960-1965). De vraag naar wie en wat ‘goed’ of ‘fout’ was in de oorlogsjaren, zouden de gemoederen lang bezig gaan houden. Velen

beschouwden de oorlogsjaren als een uitzonderlijke periode in de westerse geschiedenis en dat riep de onbedwingbare behoefte aan zingeving op.

Pas in de jaren tachtig kwam hierin een kentering. In 1983 hield historicus Hans Blom zijn geruchtmakende oratie *In de ban van goed en kwaad*, waarin hij ervoor pleitte om de moraliserende benadering die tot dan toe de geschiedschrijving van de bezetting had gedomineerd, los te laten. Het onderzoek naar de bezetting moest volgens Blom meer verwetenschappelijk worden. Er moest meer aandacht komen voor de verklaringsvragen. De gebeurtenissen in hun oorspronkelijke context moesten leidend zijn voor de morele beoordeling. Hoe werd de bezetting toen beleefd en voor welke morele dilemma's stonden mensen toen? Hierbij zou de aandacht meer uit moeten gaan naar de gewone man. Ook vond Blom dat de onderwerpen uit de bezettingstijd meer analytisch en minder verhalend geordend moesten worden.

In 1985 publiceerde de eerder genoemde Gerard Trienekens zijn proefschrift *Tussen ons volk en de honger*. Dit was een duidelijk voorbeeld van wat Blom voorstond. Op grond van statistisch onderzoek corrigeerde Trienekens het ongunstige beeld dat tot dan toe had bestaan van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, waar mijn opa als boekhouder heeft gewerkt. In tegenstelling tot wat er over het algemeen gedacht werd, bleek het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd er juist in geslaagd te zijn om de voedselvoorziening in bezet Nederland lange tijd redelijk goed op peil te houden. Toen de conclusies van Trienekens zelfs verontwaardiging opriepen in de samenleving, bleek dat er gaandeweg een kloof was ontstaan tussen het wetenschappelijke debat en het maatschappelijke debat dat werd gevoed door het collectieve geheugen en de terugkerende vraag naar goed en fout.

Toen mijn opa veertien jaar hiervoor overleed, moest er dus over veel zaken uit de Tweede Wereldoorlog nog een overwogen standpunt ingenomen worden. Voor velen die de oorlog zelf hadden meegemaakt, zoals mijn opa, was de duiding van de oorlogsjaren nog een individuele zoektocht die plaatsvond onder het kritisch toekijkende oog van de nieuwe generatie. Historicus Peter Romijn schrijft in dit verband: 'Individueel kon men onderhevig zijn aan diepe emoties, maar deze leidden niet tot collectieve maatschappelijke veranderingen onmiddellijk na de bevrijding. Daarom was er in 1945 weinig nieuws waar te nemen, behalve littekens en moeilijk helende wonden. Dit zou mede kunnen verklaren dat in de geschiedschrijving zozeer de vragen van 'goed en fout' naar voren zijn gekomen, en daarmee het moralisme, dat zin wilde geven aan de manier waarop men zijn eigen rol in deze jaren had beleefd.'

De oorlog had een psychologisch effect op iedereen die deze had meegemaakt. Zelfs wie zelf geen leed had geleden, was toch nog getuige geweest van wereldschokkende gebeurtenissen. De oorlog werd hiermee een onherroepelijk keerpunt in de tijd en een moreel ijkpunt voor iedereen. 'Voor de oorlog' en 'na de oorlog' waren twee verschillende werelden geworden. Het is goed voor te stellen dat het voor mijn opa in de jaren vijftig en zestig een eenzame worsteling is geweest om zijn eigen handelen tijdens de oorlogsjaren te beoordelen, maar een evenwichtige, publieke beoordeling liet nou

eenmaal lang op zich wachten. Toen die eindelijk in meer definitieve vorm werd gegeven, was het voor hem al ruimschoots te laat.

Na de dood van zijn vader verloor mijn vader al snel de interesse in de Tweede Wereldoorlog. Ik heb nooit de indruk gehad dat hij de opmerking van zijn vader als een aansporing of een opdracht heeft beschouwd om de oorlogsjaren van mijn opa uit te zoeken. In onze familie verliep het in zekere zin als bij zovele naoorlogse generaties: opa vertelde niet veel over die tijd, zoon vroeg er niet over door en kleinzoon wist er eigenlijk weinig vanaf.

Inmiddels is ook mijn vader overleden en nu is het moment gekomen dat ik de oorlogsjaren van mijn opa alsnog aan de vergetelheid wil onttrekken. Zijn ene opmerking tegen mijn vader heeft mij niet meer losgelaten en in zekere zin ben ik gaan geloven dat mijn vader de opdracht met het persoonlijke dossier aan mij heeft doorgegeven. Dus nu zijn de vragen van mijn opa mijn vragen geworden. Waarop is hij precies niet trots geweest of waarvoor heeft hij zich mogelijk zelfs geschaamd? En was dit terecht?

Met deze vragen in mijn achterhoofd ben ik begonnen aan de beschrijving van de oorlogsjaren van mijn opa. Bij voorbaat kan ik al zeggen dat het antwoord een kwestie van gissen zal blijven. In de persoonlijke documenten van mijn opa zijn namelijk weinig tot geen directe aanwijzingen te vinden die een reden tot schaamte vormen. Het perspectief op schaamte wordt vaak ook bepaald door het tijdsgewricht. Wat in de jaren veertig en vijftig geen reden tot schaamte was, werd dat in de jaren zestig wellicht wel om vervolgens in de jaren tachtig weer meer genuanceerd te worden. Ik heb geprobeerd de oorlogsjaren van mijn opa zo feitelijk mogelijk te beschrijven en af te zetten tegen inzichten uit recenter onderzoek. Zo tracht ik een zo compleet mogelijk beeld op te bouwen van de dingen die hij wel en niet heeft gedaan.

Hiermee heb ik het persoonlijke aspect van mijn zoektocht benoemd. Vanaf hier heet mijn opa weer Willem. Dat was zijn officiële eerste naam. Als ik familieleden die hem nog hebben gekend, vroeg naar Willem, begrepen zij niet altijd wie ik bedoelde. Voor hen heette hij namelijk gewoon Wim. Om respectvolle afstand te bewaren, zal ik hem echter Willem blijven noemen.

De zondeval van de twintigste eeuw

Uit persoonlijke belangstelling en in de overtuiging dat de verschrikkingen van de Holocaust deel hebben uitgemaakt van de gevoelens van schaamte die Willem heeft ervaren, heb ik in dit verslag gezocht naar een antwoord op de vraag wat hij heeft gemerkt of heeft kunnen merken van de Jodenvervolging in de oorlogsjaren. Daarbij richt ik mij niet op de algemeen bekende anti-Joodse maatregelen, maar op de dingen die hij persoonlijk meegemaakt heeft of meegemaakt zou kunnen hebben.

Natuurlijk heeft Willem de bordjes 'Verboden voor Joden' gezien die overal in Scheveningen en Den Haag verschenen. Deze waren soms op het absurdistische af. Zo werd het Haagse Bos voor Joden verboden, maar dan wel met de verzachtende clause dat zij de rijwegen en fietspaden mochten betreden 'voor zover men daarvan gebruik maakt om zich door het Bos naar zijn bestemming te begeven'.

Willem zal ook gemerkt hebben dat de Joden uit het openbaar vervoer werden geweerd. Hij zal stadsgenoten met de verplichte Jodenster op straat zijn gepasseerd. Zeer waarschijnlijk heeft ook hij al vroeg in de bezettingsjaren de ariërverklaring getekend die de weg baande voor het ontslag van alle Joodse ambtenaren. En de deportaties van de Joden zullen ook Willem niet ontgaan zijn. Later zou zijn broer Rien tegen zijn kinderen zeggen dat zij wel wisten dat de Joden moesten onderduiken.

Iedereen wist ervan, maar niemand beseftte de volle omvang van de gruweldaad die zich onder hun ogen voltrok. Ook Willem niet. Er waren wel geruchten, soms zelfs hele concrete verslagen. Al in 1942 werd er bijvoorbeeld in de uitzendingen van Radio Oranje melding gemaakt van het stelselmatig uitroeien van Joden, maar slechts een minderheid van de bevolking bracht dit in verband met de deportaties uit Nederland. De meesten dachten dat de afgevoerde Joden in werkkampen werden ondergebracht. Deportatie betekende nog geen vernietiging. Toch werden op Radio Oranje toen al de gaskamers genoemd. Op 27 september 1943 publiceerde de illegale krant *Het Parool* een artikel onder de titel *Concentratiekampen: Waar de nazi's hun idealen in praktijk brengen*. Hierin werden de moordpraktijken in de gaskamers zelfs al expliciet beschreven.

Niet alleen onder de rest van de Nederlandse bevolking maar ook onder de Joden was er aanvankelijk onwetendheid over de werkelijke bedoelingen van de nazi's. Sommige Joden reageerden laconiek op de keuringen waaraan zij onderworpen werden. 'Het is flauwekul, maar de moffen moeten toch laten zien, dat ze *iets* met ons doen,' aldus een Haagse Jood. Anderen beseften wel degelijk welk lot hun boven het hoofd hing. In de meidagen van 1940 vond onder de Joden van Den Haag zelfs een zelfmoordgolf plaats.

Door sommige Joden in Scheveningen werden de verhalen over de moordpartijen nog afgedaan als barbaarse toestanden in het oosten. Ook over de deportaties naar Westerbork was er in het begin onwetendheid. De eerste berichten van de gedeporteerden waren dan ook dramatisch. 'Nu lieve jongen, denk nog maar eens aan je vader, wat er gebeurt, was mijn lot en dat is een noodlot geworden. Hartelijk gezoend en gegroet van je liefhebbende vader.'

Het ongeloof over de massavernietiging in de kampen was hardnekkig. Toen de Amsterdamse Jood Abel Herzberg in januari 1944 werd overgebracht van Westerbork naar Bergen-Belsen hoorde hij daar van Oost-Europese Joden over de gaskamers. Herzberg schreef zelfs toen nog in zijn dagboek: 'Er worden de meest verschrikkelijke

verhalen verteld. Van de kinderen en degenen die niet konden werken wordt gezegd dat ze vergast zijn. Het is onmogelijk om aan zo'n gewelddaad geloof te hechten.'

Pas toen na de oorlog de bewijzen uit de vernietigingskampen Nederland bereikten, werd voor iedereen zichtbaar wat er werkelijk was gebeurd. Of het nou schaamte, woede of ontredde was wat mensen voelden, niemand kon onaangeroerd blijven onder de aanblik van deze gruwelijkheden. 'Het zijn de levenden die beroofd achterblijven, niet de doden,' schreef de Amsterdamse kerkhistoricus Mönnich later over het leeggehaalde Mokum. Dit gold natuurlijk eerst en vooral voor de Joodse nabestaanden van wie de familiestambomen nu gapende gaten vertoonden, maar in zekere zin ook voor de rest van het Nederlandse volk dat was beroofd van haar onschuld en eergevoel.

Toch waren in Nederland de reacties op de Joden die terugkeerden uit de kampen soms verbijsterend. Onder Nederlanders die de moeilijke omstandigheden van de laatste winter hadden meegemaakt, was er weinig sympathie. Het gebeurde ook dat overlevenden van de vernietigingskampen bij hun terugkeer tijdelijk werden vastgezet samen met mensen die vrijwillig naar Duitsland waren vertrokken. Direct na de oorlog waren de anti-Joodse gevoelens in Nederland zelfs zo sterk dat mensen die Joden hadden verborgen, dit niet openlijk lieten blijken. De onwetendheid of zelfs ontkenning over wat er werkelijk was gebeurd en op welke schaal dit had plaatsgevonden, zorgde ervoor dat het lot van de Joden aanvankelijk ten koste ging van de mythe over het verzet dat door het Nederlandse volk zou zijn gepleegd. In de geschiedenisboeken zou de Hongerwinter nog lange tijd meer symbool staan voor de ellendige jaren van de bezetting dan de Jodenvervolging.

In mijn zoektocht naar wat Willem zelf heeft meegemaakt van de Jodenvervolging vond ik geen concrete aanwijzingen in zijn dossier. Door zijn gangen na te gaan, heb ik geprobeerd te reconstrueren hoe dichtbij hij is geweest. Hoewel de beschikbare gegevens hierover zeer beperkt zijn, loopt de Jodenvervolging toch als een rode draad door mijn beschrijving heen, omdat deze misdaad uiteindelijk het aanzien van de oorlogsjaren en de verwerking daarvan diepgaand heeft beïnvloed. Historicus Jan Bank noemde de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog 'de zondeval van de twintigste eeuw' en in een theologische variant noemde filosoof George Steiner de Holocaust 'de tweede zondeval van het christendom'. Op een gelovige man als Willem moet het een diepe en verwarrende indruk hebben gemaakt dat hij zo dichtbij deze 'zondeval' is geweest.

Achtergrond: Familieberichten uit de oorlogsjaren

Natuurlijk heb ik ook navraag gedaan binnen mijn familiekring. Ik was vooral benieuwd naar antwoorden op de vraag hoe er tijdens en na de oorlog werd gesproken over de

Jodenvervolging. Net als mijn vader konden mijn oom en tantes daarover niets vertellen. Willem had er immers niet over gesproken. Ook de kinderen van zijn broer Rien wisten nauwelijks iets te vertellen over de oorlogsjaren noch over de Jodenvervolging. Er was bekend dat de Joden hadden moeten onderduiken, maar daar bleef het bij. Op de vraag hoe er over de Jodenvervolging werd gedacht, meende mijn achternicht zich te herinneren dat er in deze context ook weleens licht klassiek-christelijk antisemitisme te bespeuren was geweest. De Joden hadden bij de veroordeling tot de kruisiging van Jezus immers zelf geroepen: 'Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen' (Mattheüs 27:25).

Ieder telefoongesprek leverde weer een nieuwe naam binnen de familie op. Zo kwam ik uiteindelijk terecht bij de achterneven van Willem en zelfs bij een nicht die nog bleek te leven. Zij was inmiddels 96 jaar oud en nog zo helder als water. In het contact met de achterneven en nicht van Willem kreeg ik meer verhalen te horen.

Een neef met wie Willem in zijn jeugd goed bevriend is geweest en die ook Wim heette, had in het Oranjehotel gevangen gezeten wegens activiteiten die door de Duitse bezetters als subversief werden beschouwd. Daarna werd hij naar Duitsland getransporteerd voor de arbeidsinzet. Met Wim onderhield Willem in die jaren correspondentie die ik inderdaad heb gelezen in zijn dossier. Ik las echter niets over de subversieve activiteiten noch over opsluiting in de gevangenis van Scheveningen.

Tante 'Nan', de oudere zus van Willems vader, en haar man hadden een Joodse jongen 'door de oorlog geholpen'. Op nieuwsgierige vragen naar hun zoontje dat er toch wel heel anders uitzag, reageerde tante Nan standaard met de opmerking: 'U weet toch dat Rotterdam zo gebombardeerd is.' Na de oorlog werd de jongen door de Joodse Raad teruggehaald naar Amsterdam. Hij moest alle christelijke waarden weer afzweren. Met spijt in zijn stem vertelde mijn verre familielid dat de jongen daarna terugkeerde naar het joods-liberalisme. Enkele jaren geleden is hij overleden.

Tante 'Gon' en haar man, de jongere broer van Willems vader, verborgen een Joods meisje. Dit mislukte echter. Tante Gon werd verraden. Het meisje werd afgevoerd en tante Gon werd verhoord door de *Sicherheitsdienst*. Waarschijnlijk gebeurde dit in Villa Windekind in Scheveningen, waar het hoofdkantoor van de Duitse inlichtingendienst gevestigd was en waarvan bekend was dat er wrede verhoortechnieken werden toegepast. Door een wonder werd tante Gon uit de gevangenis bevrijd. Een neef, die mogelijk ook een goede jeugdvriend van Willem was, stak zich in een soldatenuniform en haalde haar gewoon op. Van het Joodse meisje, dat zij Nelleke noemden, heeft de familie later nooit meer iets gehoord.

De 96-jarige nicht van Willem verbond mij rechtstreeks met de oorlogsjaren in Scheveningen en Den Haag. Naast het verhaal over haar Joodse 'broertje' vertelde zij ook over het leven in de Vesting. Omdat haar vader bij de geneeskundige dienst werkte, woonden zij als een van de weinigen in Scheveningen, nadat de rest van de bevolking was geëvacueerd. Ze woonden dicht bij de gevangenis en zagen hoe de Duitse soldaten in de ochtend met de gevangenen

vertrokken naar de plaats waar gewerkt moest worden. De gevangenen zagen er toegetakeld uit. 'Een man van vijftig zag er al uit als een ouwe vent. En die moffen – sorry, maar zo blijf ik hen noemen – bleven hen maar toeschreeuwen.' Vlakbij hun huis was er trouwens ook een lanceerstation voor V2-raketten. Bij iedere lancering zaten zij in angst dat het mis zou gaan. Dan zou de raket terugkeren en een geweldige ravage aanrichten.

Op mijn vraag wat haar ouders had gemotiveerd om een Joods jongetje in huis te halen, antwoordde zij dat hij 'gewoon door de deur was gedrukt'. Haar broer had een vriend bij de ondergrondse. Op een dag stond hij met twee Joodse kinderen op de stoep. Het jongetje bleef bij hen en het meisje ging naar oom en tante. Toen ik vroeg of zij niet bang waren dat tante Gon zou doorslaan bij het verhoor, antwoordde zij op bijna strenge toon: 'Ja maar, jongen, dan hebben wij een Heer die naar onze gebeden heeft geluisterd. Wij stonden continu in verbinding met de hemel.'

De nicht van Willem had een nogal donker uiterlijk. Het gebeurde dus weleens dat zij werd aangezien voor een Joodse vrouw. In het begin van de bezettingsjaren is het zelfs gebeurd dat zij 'door die lui die NSB-gezind waren, het smerigste spul dat er te vinden is,' werd gemaand van het fietspad te gaan. Het fietspad was namelijk verboden voor Joden. Uit angst dat zij klappen zou krijgen, gaf zij gehoor aan hun opdracht.

Niet alles over de Jodenvervolging was toen bekend. Er waren Joodse wijken in Den Haag, dus sommige dingen vonden ook buiten hun zicht plaats. Ze wisten natuurlijk wel van de transporten. De Joden waren weg, maar niemand sprak erover. Wie kon je vertrouwen? Er werd gedacht dat de Joden gevangen waren genomen. Over de concentratiekampen wist de nicht van Willem niets. Zij luisterde ook nooit naar Radio Oranje. Mensen dachten dat de Joden gewoon in de gevangenis zaten. Over het algemeen was er altijd al een lichte aversie tegenover de Joden. 'Zij waren ons vaak gewoon te slim af. Terwijl wij nog dachten hoe wij dat nou zouden inrichten, hadden zij het al voor elkaar. Kijk maar op de markt, hoe snel zij hun waar verkopen.'

Tijdens de oorlog werkte de nicht van Willem als kleuterjuffrouw in Den Haag. In haar klas had zij ook een Joodse tweeling. 'Een heerlijk stel knulletjes.' Op een dag kwamen de ventjes met een Jodenster op hun kleren naar school.

'Juf, kijk eens wat mooi!'

'Jongens, wat is dat prachtig. Hoe komen jullie daaraan?'

'Van mama.'

Hierop stelde zij voor om de ster er ook weer af te halen, maar dat mocht niet van de jongens. Mama had ze er met zoveel moeite opgenaaid.

Op een dag waren de jongens weg.

'Je had het natuurlijk gelijk in de gaten. Die zagen we niet meer.'

Van deze verhalen is binnen mijn directe familiekring nog nauwelijks iets bekend. Ook Willem heeft er in zijn persoonlijke documenten niets over geschreven of van bewaard. Het zal dus ook geen deel uitmaken van mijn beschrijving en deze korte vermelding doet helaas te weinig recht aan wat er gebeurd is. Toch heb ik het opgenomen, omdat het een belangrijk licht werpt op mijn zoektocht. De Jodenvervolgung kwam klaarblijkelijk wel degelijk dichtbij voor Willem. Er werd echter niet over gesproken. Ook na de oorlog was het geen onderwerp van gesprek. Wat gebeurd was, was gebeurd. 'Dan moet je het achter je laten,' zei de nicht van Willem. Later kwam zij nog weleens in de buurt van plekken waar een concentratiekamp had gestaan. Ze heeft die echter nooit bezocht. 'Die plaats is één klomp verdriet.'

Exploitatie en nazificatie

Om de historische context van Willems oorlogsjaren beter te begrijpen is de indeling die historicus Hans Blom van die periode heeft gemaakt een nuttige kapstok. Volgens Blom hadden de Duitse autoriteiten twee doelstellingen: exploitatie en nazificatie. Vaak botsten deze met elkaar. Aan de ene kant wilden de Duitse bezetters namelijk de Nederlandse economie en arbeidskrachten dienstbaar maken aan hun eigen oorlogsvoering. Hiervoor exploiteerden zij de middelen die zij daarvoor nodig hadden. Aan de andere kant wilden zij de Nederlanders winnen voor het nationaalsocialisme en de Nederlandse samenleving volgens de bijbehorende principes reorganiseren. De verwijdering van de Joden was hiervan een onderdeel. Beide doelstellingen moesten in een precair evenwicht worden gehouden, want exploitatie was natuurlijk flinke antipropaganda voor nazificatie. De pogingen van de Duitse bezetters om beide doelen in balans te houden verdeelden de oorlogsjaren volgens Blom in vier fasen. Drie stakingen die onder het Nederlandse volk uitbraken vanwege de maatregelen die met exploitatie en nazificatie gepaard gingen, scheidden deze fasen van elkaar.

Om de rust en de orde te bewaren kozen de Duitse bezetters aanvankelijk voor de fluwelen aanpak. Zij waren erbij gebaat als de Nederlandse samenleving zo gewoon mogelijk zou blijven functioneren, terwijl er tegelijkertijd aan zoveel mogelijk van hun eisen zou worden voldaan. De Nederlandse overheidsinstanties werden hierdoor in een strategie van 'coöperatieve accommodatie' gedwongen. Blom noemt dit *de periode van wederzijdse welwillendheid (van mei 1940 tot begin 1941)*. In deze fase waren de vooruitzichten in de oorlog nog gunstig voor Duitsland. De basis voor de deportaties van de Joden uit Nederland werd al wel gelegd, maar dit was niet direct te voorzien. In deze fase was er weinig verzet.

Willem werkte in deze periode als (semi)ambtenaar bij het Nederlandsch Instituut voor Documentatie en Registratuur en het Nederlandsch Instituut voor Efficiency (NIDER en NIVE). Daar zal hij ook de ariërverklaring hebben getekend. Dit was zo'n ondoorzichtige maatregel waarmee de basis werd gelegd voor de latere verwijdering

van de Joden. Later heeft Willem zich, net als vele andere ambtenaren, misschien wel afgevraagd of het tekenen van deze verklaring geen ondoordachte of zelfs laffe daad van hem is geweest. Hierover schreef hij echter niets en ook sprak hij er niet over.

De organisatie van de voedselvoorziening, die zowel aan de wensen van de Duitse bezetters als aan de behoeften van het Nederlandse volk moest voldoen, was een duidelijk voorbeeld van de coöperatieve accommodatie van de Nederlandse overheidsinstanties aan de eisen van de Duitse autoriteiten. Vanaf september 1941 zou Willem als boekhouder in de voedselvoorziening gaan werken.

Op 22 en 23 februari 1941 vonden in Amsterdam de eerste razzia's onder Joodse mannen plaats. Hierop brak de Februaristaking uit. Uiteindelijk zou deze daad van verzet het enige openlijke protest tegen de Jodenvervolging in bezet Europa blijken te zijn geweest. Deze staking luidde *de periode van toenemende dwang en problemen (van begin 1941 tot het voorjaar van 1943)* in. De Sovjet-Unie en de Verenigde Staten hadden samen met Engeland de geallieerde strijdkrachten gevormd, wat de strijd voor Duitsland aanmerkelijk zwaarder maakte. Ook in hun bezettingspolitiek verhardden de Duitse autoriteiten zich. Het 'Germaanse broedervolk' van de Nederlanders bleek niet van onderop en met zachte hand voor het nationaalsocialistische gedachtegoed gewonnen te kunnen worden. Daarom legden de Duitse bezetters hun wil sterker op van bovenaf. Bestaande verzuilde organisaties werden 'gelijkgeschakeld' en in de nieuwe eenheidsorganisaties werden het fascistische *Führerprinzip* en andere nationaalsocialistische beginselen uitgedragen. Ook werden de Joden in rap tempo opgepakt en gedeporteerd. De Nederlandse bevolking begon zich weliswaar meer aan de maatregelen van de Duitse bezetters te onttrekken en de illegale organisaties groeiden, maar voordat dit goed van de grond gekomen was, waren de Joden al weggevoerd. De meesten van hen gingen naar Westerbork waarvandaan iedere week de treinen naar de vernietigingskampen in het oosten vertrokken.

In deze periode werd Willem verplicht om vijfenhalve maand dienst te doen bij de Nederlandse Arbeidsdienst in een kamp te Staphorst. De Arbeidsdienst was een typisch voorbeeld van zo'n gelijkgeschakelde eenheidsorganisatie met de bijbehorende nationaalsocialistische kenmerken. Vaak ontbrak in deze eenheidsorganisatie echter bekwaamheid, ervaring en gezag om echt te kunnen bereiken wat de Duitse autoriteiten voor ogen hadden. Dit blijkt ook uit de brieven die Willem vanuit het kamp van de Nederlandse Arbeidsdienst schreef. De organisatie had in die periode veel weg van een veredelde padvindingsclub.

Precies in de maanden dat Willem bij de Nederlandse Arbeidsdienst zat, zijn de Joden zowel uit Staphorst als uit Scheveningen gedeporteerd.

Naarmate de oorlog slechter verliep voor Duitsland, waren er meer arbeidskrachten nodig. Duitse mannen werden massaal naar het front geroepen. Om de oorlogsindustrie draaiende te houden werden in de bezette landen mannen opgepakt en in

Duitsland tewerkgesteld. De nazificatie raakte in de bezettingspolitiek op de achtergrond en de exploitatie van goederen en arbeidskrachten werd opgevoerd. Hiermee raakten de Duitse bezetters echter de achilleshiel van hun eigen strategie. De gehate *Arbeitseinsatz* maakte te veel inbreuk op het leven van de Nederlandse bevolking die hierdoor in de verdediging werd gedrongen. De illegaliteit nam sterk toe. Er werden veel pogingen ondernomen om aan de arbeidsinzet te ontkomen, waardoor de Duitse bezetters dwangmaatregelen moesten treffen die soms zelfs leidden tot razzia's onder Nederlandse mannen. De derde fase was hiermee aangebroken. Blom noemt dit *de periode van onontkoombaar toenemende conflicten (van het voorjaar 1943 tot de herfst van 1944)*. Het beginpunt van deze periode was de April-meistaking van 1943 waarin arbeiders, mijnwerkers en boeren door heel Nederland het werk stillegden als protest tegen de maatregel dat mannen die in het Nederlandse leger hadden gediend weer in gevangenschap zouden worden genomen. Deze hernieuwde krijgsgevangenen zouden zo een reservoir vormen voor de arbeidsinzet in Duitsland.

Ook Rien, de broer van Willem, zou door deze maatregel getroffen worden. Willem onderhield met verschillende jongens die in Duitsland tewerk waren gesteld contact. Een van hen vroeg in mei 1943 of Rien ook weer krijgsgevangene was gemaakt. Dat is uiteindelijk niet gebeurd. Zowel Willem als zijn broer hebben de arbeidsinzet kunnen ontlopen, waarschijnlijk vanwege hun werk in de voedselvoorziening.

In het najaar van 1944 zette de laatste fase van de oorlogsjaren in die Blom *de periode van totale ontregeling van het leven (van de herfst 1944 tot mei 1945)* noemt. Het begin van de periode werd gemarkeerd door de Spoorwegstaking die in september 1944 uitbrak. Deze staking zou uiteindelijk een van de belangrijke oorzaken voor het voedseltekort in de steden van West-Nederland worden. Inmiddels stond de Duitse nederlaag vast. De frontlinie was al verlegd tot in het zuiden van Nederland. De Duitse bezetters voerden een politiek van onsystematische roof en terreur. De illegaliteit nam massale vormen aan.

Ook tussen het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd en de Duitse autoriteiten veranderden de verhoudingen. Aanvankelijk was er sprake geweest van een ongemakkelijke samenwerking, maar naarmate de bezettingsjaren vorderden namen onderdrukking en verzet toe. Kort voordat de laatste fase van de oorlog aanbrak, was Willem aangesteld als boekhouder en waarnemend leider van de centrale keuken in Scheveningen en Clingendaal. In deze laatste maanden van de bezetting zouden de rijkskeukens van grote betekenis zijn in het voeden van de uitgehongerde bevolking. Als verantwoordelijke over een van die keukens bekleedde Willem een kleine maar niet onbelangrijke functie in de grote organisatie van de voedselvoorziening.

Het is treffend hoe nauw de belevenissen van Willem aansluiten op de beschrijving van de bezettingsjaren door historicus Hans Blom. Dit bevestigt het idee dat die tijd voor Willem doodgewoon is verlopen. Hij was een van de vele ambtenaren die zich

aanpasten en de ariërverklaring tekenden, omdat dat nou eenmaal verplicht werd. Zo werkte ook hij indirect en onbedoeld mee aan de verwijdering van de Joden uit het ambtelijk apparaat. Hij viel net binnen de leeftijdscategorie van de vele mannen die moesten deelnemen aan de Nederlandse Arbeidsdienst. In deze bijna potsierlijke eenheidsorganisatie werd ook hij onderworpen aan de toenemende nazificatie van de samenleving. En ondanks hun aanvankelijke vrijstelling moesten ook Willem en zijn broer, zoals later zou blijken, er moeite voor doen om niet aan de exploitatiedrift van de Duitse bezetters ten prooi te vallen en net als vele mannen in Duitsland tewerkgesteld te worden. Willem kon in de voedselvoorziening blijven werken, maar dan wel in de penibele situatie dat hij zowel moest voldoen aan de eisen van de onderdrukker als aan de behoeften van de onderdrukten.

De plaats waar Willem woonde en werkte, had natuurlijk een grote invloed op zijn belevenissen. Den Haag nam in bezet Nederland een bijzondere plaats in. Het was de stad waar de Duitse autoriteiten zich gevestigd hadden, waar veel Nederlandse overheidsinstellingen stonden, zoals het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening, en waar het hoofdkwartier van de *Wehrmacht* gestationeerd was. Vanwege de lange kuststrook vreesde het Duitse leger ook in Nederland een invasie van de geallieerden. Net als in de rest van West-Europa versterkten zij daarom ook de Nederlandse kust met de aanleg van de *Atlantikwall*. De boulevard van Scheveningen veranderde in een massieve bunker. Dwars door Scheveningen en Den Haag werden tankgrachten gegraven en huizen neergehaald. In totaal zijn er zo'n 130.000 mensen geëvacueerd, van wie de helft buiten Den Haag moest gaan wonen. Ruim drieduizend woningen, drie kerken, twee ziekenhuizen, zeven scholen en nog vele kantoren en pakhuizen zijn gesloopt. De Scheveningse Bosjes en de helft van de bomen in het Haagse Bos werden omgehakt. Er sneuvelden zo'n 60.000 Haagse bomen en daarbij is de illegale kap nog niet eens meegerekend. Op veel plekken maakten Den Haag en Scheveningen in de oorlogsjaren een troosteloze indruk. Dit is ook te lezen in de brieven uit het dossier van Willem. De tijd van het Lunapark en de Happiërs leek inmiddels ver achter hem te liggen.

Burgers, bezetters en Broeders

Uit Nederland zijn aanzienlijk meer Joden weggevoerd dan uit andere bezette landen in West-Europa. Hoe kon dit gebeuren? Hiervoor zijn verschillende verklaringen gegeven. Een daarvan is dat Nederland onder een burgerlijk bezettingsbestuur werd geplaatst in tegenstelling tot bijvoorbeeld België en Frankrijk waar een militair bestuur werd ingesteld. De invloed van de SS, die extra gemotiveerd was om de nazificatie inclusief de verwijdering van de Joden door te voeren, was hierdoor in Nederland groter dan in België en Frankrijk, waar het Duitse leger vooral de orde probeerde te

bewaren. Duitse soldaten en nazi's hadden nou eenmaal niet altijd dezelfde belangen. Volgens Holocaustonderzoeker David Cesarani boden de hoogste Nederlandse ambtenaren geen weerstand tegen de deportaties om conflicten te vermijden, wat zij beschouwden als het centrale belang van het Nederlandse volk.

Het burgerlijke bestuur wekte ook de indruk van rust en orde, wat de gezagsgetrouwheid in stand hield. Geassimileerde Joden, die in Nederland ruimer vertegenwoordigd waren dan bijvoorbeeld in België, hadden niet altijd de neiging om onder te duiken. Het zou zo'n vaart wel niet lopen in een beschaafd land, dacht de beschaafde burger. Deze plichtsgetrouwheid was trouwens ook op het gebied van de voedselvoorziening te bemerken. De zwarte markt werd in Nederland bijvoorbeeld pas relatief laat actief. Nederland was vergeleken met België en Frankrijk een braaf land. De administratie was op orde. De belastingen werden betaald. 'In Nederland moest er wel wat meer gebeuren dan een bezetting, voor de gemiddelde burger zich niet meer aan de voorschriften hield,' schrijft historicus Hans Klemann.

Hierbij speelde ook zelfbehoud mee. Zorg voor vandaag, onzekerheid over morgen en voortdurende angst voor het schrikbewind van de Duitse bezetters maakten dat een groot deel van het Nederlandse volk zich schikte naar de omstandigheden. Mensen raakten op hun eigen kring gericht. Vaak moesten zij ook daadwerkelijk binnenblijven vanwege de ingestelde spertijd of vanwege de dreiging van oorlogsgevaar. Het is niet vanzelfsprekend dat mensen goed geïnformeerd waren over wat er op straat gebeurde. Voor de Duitse propaganda sloot men zich weliswaar massaal af, maar andere, betrouwbare nieuwsbronnen waren niet zomaar voorhanden. Mensen moesten het hebben van de geruchtenstroom. En de burens waren niet altijd te vertrouwen. Zo werden de Nederlandse burgers voor het duivelse dilemma tussen de schaamte van slikken en de angst voor stikken gesteld.

Willem was een ambtenaar die volgens de ontslagbrieven die hij meekreeg, zijn werk nauwgezet uitvoerde. Zal hij zichzelf herkend hebben in de burgermentaliteit? Of hield hij de schijn op? Was hij ondertussen betrokken bij het achteroverdrukken van voedselbonnen voor het verzet, het gesjoemel met cijfers om de Duitse autoriteiten om de tuin te leiden of, wat minder fraai zou zijn geweest, met het achterhouden van voedsel voor de zwarthandel? Of voerde Willem gewoon uit wat de baas hem opdroeg? Zou Willem zich achteraf hebben geschaamd voor de coöperatieve accommodatie van de Nederlandse ambtenarij? En is die schaamte dan terecht geweest? Het zijn vragen waarop in het dossier van Willem geen antwoord te vinden is, maar die in zijn oorlogservaringen wel een belangrijke rol moeten hebben gespeeld.

Maar hoe zat het met de vervolging van de Joden in de burgerlijke samenleving? En hoe heeft Willem gedacht over hun lot? Ik hoopte ook op deze vraag een antwoord te vinden in zijn persoonlijke documenten. In het vooroorlogse Nederland heerste een gematigde antipathie jegens de Joden. Toch was het antisemitisme niet zo sterk als bijvoorbeeld in Frankrijk. Historicus Bart van der Boom heeft 164 dagboeken uit de

oorlogsjaren geanalyseerd. Twee derde daarvan is door niet-Joden geschreven en Van der Boom komt tot de conclusie dat er in het overgrote deel van deze egodocumenten geen sprake is van onverschilligheid jegens de Joden maar juist van medeleven. In het andere derde deel bevestigen de Joodse dagboekschrijvers dat zij merken dat de niet-Joden begaan zijn met hun lot.

Toch zijn de Joden op grote schaal uit Nederland weggevoerd. De chroniqueur van de Jodenvervolging, Jacques Presser, benoemt in dit verband de 'tweeheid in gezindheid en houding' van de Nederlandse bevolking. Hij citeert hierbij ook uit de illegale krant *Het Parool* die op 10 mei 1942 schreef: 'En nòg leeft een groot deel van Nederlands burgerij rustig verder. Zij horen niets, willen niets weten en zien liefst niets van wat er om hen heen gebeurt. Zij weten nauwelijks iets van de misdadige maatregelen, waaraan onze Joodse landgenoten zijn blootgesteld, waardoor dit deel van het Nederlandse volk in ons eigen, voorheen zo veilige land, langzamerhand het bestaan begint te leiden van een opgejaagd dier (...).' Met bittere ironie merkt Presser op 'hoe plezierig het was voor de Duitsers, dat de Nederlandse ambtenaar zo'n Jantje Secuur was'.

Hoewel het Nederlandse volk in het algemeen argwanend stond tegenover hun Joodse volksgenoten, was dit voor hen nog geen rechtvaardiging voor de anti-Joodse maatregelen. De anti-Duitse gevoelens waren sterker dan de anti-Joodse gevoelens. Een Joodse dagboekschrijver vatte deze ambivalente houding treffend samen in een leus die hij op een schutting in de Jordaan had zien staan: '*Laten de rotmoffen met hun rotpoten van onze rotjoden afblijven!*' Niet onverschilligheid maar ongeloof, onwetendheid en ook angst voor roekeloosheid, zowel bij niet-Joden als bij Joden overigens, zorgden er uiteindelijk voor dat het drama van de vervolging en vernietiging van de Joden zich op grote schaal en grotendeels ongehinderd kon voltrekken.

In de persoonlijke brieven en berichten van Willem wordt geen enkele melding gemaakt van de Joden noch van hun lot. Het is wel zo dat Willem de meeste van deze brieven vanuit het kamp van de Nederlandse Arbeidsdienst heeft geschreven, dat werd geleid door nationaalsocialistisch, dus vaak antisemitisch, gezinde kaderleden. Toch is er een duidelijke aanwijzing te vinden in zijn correspondentie dat er in die periode en in dat kamp geen briefcensuur werd toegepast. Willem beschreef bijvoorbeeld wel openlijk zijn frustratie over de gang van zaken in het kamp.

Wat is de reden geweest dat Willem de Joden nooit heeft genoemd? Was het toch uit onverschilligheid of was het uit angst om onnodig risico te lopen? Een kleinzoon van de tante van Willem die een Joods jochie in huis had verborgen, merkte op dat over zulke dingen niet werd gesproken en zeker niet in geschriften. Zou Willem het onderwerp bewust hebben gemeden om elk mogelijk gevaar voor zijn familie te voorkomen?

Willem was een gelovige jongen. In Nederland werden de kerken voorlopig door de Duitse autoriteiten ontzien en buiten de gelijkschakeling gelaten. Blijkbaar vonden zij dit eeuwenoude Nederlandse bolwerk nog een te ingewikkeld terrein. Het was wel

zo dat dominees en pastores die zich openlijk verzetten tegen de nazi's en hun beleid, individueel aangepakt werden. Dit zaaide natuurlijk ook angst onder de overige kerkleden, waardoor de Duitse bezetters indirect toch grip hielden op de kerken.

Willem en veel van zijn familieleden behoorden niet tot een geïnstitutionaliseerde kerkgemeenschap. Zij kwamen samen in een gemeente die de Vergadering van Gelovigen wordt genoemd. De mannen in deze gemeenschap spelen een vooraanstaande rol. Daarom wordt de Vergadering ook wel de beweging van de Broeders genoemd.

De broeders en zusters in de Vergadering van Gelovigen vormden een besloten kring ten opzichte van de andere kerken in Nederland. Zij onderhielden echter wel nauw contact met andere Vergaderingen in het buitenland, ook met de Vergadering in Duitsland die zich al voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zonder veel weerstand had aangepast aan de eisen van de nazi's en vanaf toen als een Bondsvergadering werd aangeduid. Vooraanstaande broeders uit verschillende Europese landen hadden zich hiermee bemoeid en sommigen hadden de gelijkschakeling van de Duitse Vergadering aanvankelijk zelfs aangemoedigd, waaronder de vooraanstaande broeder Voorhoeve uit Den Haag. Later zou hij hiervan terugkeren. De andere Europese Vergaderingen namen afstand van de Bondsvergadering, maar op hele andere gronden dan men nu zou verwachten. Hierover later meer.

Op enige afstand heeft Willem dus ook meegemaakt hoe de nazi's hun wil aan geloofsgemeenschappen oplegden. Vriend en neef Wim die naar Duitsland was gestuurd, raakte daar betrokken bij zo'n gelijkgeschakelde Bondsvergadering. Dit bracht hem in stevige gewetensnood, waarvan hij ook iets liet merken in zijn postkaarten aan de vader van Willem.

De Vergadering van Gelovigen hechtte sterk aan het idee dat zij de ware Gemeente op aarde vertegenwoordigde. Het besef dat hun Duitse broedergemeenschap zich zo had kunnen vergissen, zal Willem voor ingewikkelde vragen hebben gesteld. Hoewel hij tot aan zijn dood de Vergadering van Gelovigen trouw bleef bezoeken, heeft deze zwarte bladzijde uit haar geschiedenis misschien ook wel bijgedragen aan zijn gevoelens van schaamte.

Griezelrilling

‘Voor ik het vergeet, wilt U alle brieven die ik schrijf bewaren, want dat is wel aardig om na verloop van tijd eens te lezen, wat ik nu meemaak.’ Dit schreef Willem op 22 juli 1942 vanuit het kamp van de Nederlandse Arbeidsdienst aan zijn ouders. Een week later schreef zijn vader terug: ‘Al je brieven bewaren we trouw; ’t wordt later een heel boekdeel en we zijn er steeds erg blij mee als we zoo uitgebreid van je horen.’

Het is inderdaad een heel boekdeel geworden. Uit de brieven, verslagen, documenten en andere stukken heb ik een selectie van de meest aansprekende en relevante fragmenten gemaakt. Daarin heb ik de oude spelling (van dubbele klinkers,

naamvalsuitgangen en uitgangen op -sch) behouden, maar ten behoeve van de leesbaarheid heb ik hier en daar de interpunctie aangepast, schrijffouten gecorrigeerd en losse woorden toegevoegd zonder dit verder aan te geven. De geselecteerde fragmenten heb ik samengevoegd tot een documentair verslag dat in grote lijnen chronologisch maar vaak ook thematisch geordend is. In verschillende achtergrondartikelen tracht ik dieper af te steken in de verschillende onderwerpen die aan de orde komen in het dossier van Willem. Deze artikelen zijn in de grijze kaders tussen de lopende tekst geplaatst.

In het eerste hoofdstuk beschrijf ik de vooroorlogse jaren van 1936 tot 1939. Met drie andere jongens en drie meisjes vormde Willem in die tijd een club. Samen hebben zij een dik boek volgeschreven. Met grote stappen ga ik door hun verslagen heen, waarbij ik vooral geïnteresseerd ben geweest in de dingen die hen bezighielden en in een antwoord op de vraag wat zij toen al merkten van de aanstormende dreiging vanuit Duitsland.

In het tweede relatief korte hoofdstuk behandel ik de lange periode die Willem doorbracht op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd. Omdat hij hier zelf nauwelijks over geschreven heeft, is hier weinig persoonlijks over te vertellen. Wel heb ik naast literatuur over deze overheidsinstelling ook verschillende dossiers in het Nationaal Archief en bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie geraadpleegd. Om Willems rol als boekhouder op het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd gedetailleerd te beschrijven, zou een uitgebreid onderzoek naar de beschikbare inventaris van de boekhouding nodig zijn. Dat laat ik over aan andere geïnteresseerden.

In hoofdstuk drie behandel ik Willems tijd bij de Nederlandse Arbeidsdienst. Omdat hij veel en vaak naar huis schreef en deze brieven samen met verschillende andere stukken uit die tijd altijd bewaard heeft, is hierover veel te vertellen. Deze maanden zijn voor Willem waarschijnlijk ook de meest bewogen periode uit zijn oorlogsjaren geweest.

In hoofdstuk vier pak ik de draad van Willems werk en leven in Den Haag weer op. Aan de hand van door hem opgestelde zondagsverslagen en zijn correspondentie met vrienden in Duitsland en Nederland probeer ik te beschrijven hoe Willem enkele gebeurtenissen tijdens de bezetting heeft beleefd. Vooral probeer ik in dit hoofdstuk te reconstrueren hoe er in de Vergadering van Gelovigen gesproken of zelfs gedacht werd over de Jodenvervolging.

Aan het einde van de oorlog besteed ik een apart hoofdstuk. Willem heeft een stapel kranten van kort voor en kort na de bevrijding bewaard. Deze heb ik doorgelezen met de vragen van mijn zoektocht in gedachten. Hoe zou Willem de berichten over de rol van de ambtenaren en de eerste berichten over de verschrikkingen in de vernietigingskampen hebben gelezen?

In het slot vat ik de vondsten uit het dossier van Willem samen en kom ik terug op de vraag waarvoor hij zich nou geschaamd heeft of ten minste waarop hij precies niet

trots is geweest. Achterin heb ik een uitgebreide verantwoording opgenomen waarin ik verslag heb gedaan van mijn zoektocht en waarin ik alle verwijzingen naar en citaten uit archieven, documentaires en literatuur heb uitgewerkt. Ten behoeve van de leesbaarheid heb ik dit niet in de lopende tekst verwerkt en ook niet in voetnoten geplaatst. De geraadpleegde bronnen zelf worden in een apart hoofdstuk opgesomd.

Op 20 augustus 1936 gaf een journalist van de Haagsche Courant een sfeerbeschrijving van het Lunapark in Scheveningen: ‘Een bewolkte lucht van de achtbaan uit gezien is ook mooi en het doet niets af aan de griezelrilling die het lichaam doortrilt. Rupsbaan en draaimolens draaien maar door, straks is de zomer voorbij en “Luna” behoort tot het verleden.’

De onbezorgde bezoekers van het Lunapark in Scheveningen konden in 1936 niet bevroeden dat de bewolkte lucht niet boven de zee in het westen maar boven het land in het oosten hing. Hadden zij toen beseft welk lot hun te wachten stond, dan had de griezelrilling om hele andere redenen hun lichamen doortrilt.

De zomer was voorbij en het Lunapark werd gesloten. De jaren die volgden, zouden als een ritje in de achtbaan worden. Voor Willem het wist, waren ze voorbij en enigszins beschaamd vroeg hij zich naderhand af wat er nou eigenlijk was gebeurd en wat hij, vastgesnoerd in het wagentje, anders had kunnen doen.

Zet je schrap. De rit gaat beginnen.

Hoofdstuk 1 De onbezorgde jaren van Happy-Happy 1936-1939

Karakterkennis geeft vreugde

In het voorjaar van 1936 richtten zeven jongeren uit Scheveningen een club op. Beppie, Corrie, Henny, Dick, Henk, Piet en Willem kenden elkaar van de MULO die aan de Helmstraat gevestigd was. Zij waren allemaal rond de zestien jaar.

‘We konden een band vormen, een zangclub organiseren, maar dat lag niet in onze lijn, daar Wim verzekerde, dat hij werkelijk geen adertje muzikaal bloed bezat,’ schreef Beppie.

In plaats daarvan besloten de zeven na veel ‘gezanik’ geregeld bij elkaar te komen om een causerie te houden over een bepaald onderwerp of over een gelezen boek. Zij noemden hun club *Happy-Happy* naar het favoriete stopwoord van Dick. In de drie jaren die volgden, schreven zij samen een clubboek vol met verslagen over de alledaagse dingen die zij deden, over de levensvragen die hen bezighielden en over de onderwerpen die zij tijdens hun regelmatige vergaderingen bespraken. Willem werd aangewezen als de secretaris van de club. Het boek zou uiteindelijk voorgoed in zijn bezit blijven.

De zeven Happy-Happiërs in april of mei 1936. Links staat Willem, die volgens Dick ‘een beetje de allures aanneemt van staatsvijand No. 8’. Linksonder zit Piet, de neef van Willem.

Uit het clubboek dat in sierlijk schoonschrift is volgeschreven, blijkt hoe verschillend de zeven Happiërs waren. ‘Karakterkennis geeft vreugde,’ schreef Henk nadat hij de eerste bijdragen had gelezen.

Corrie was een serieus meisje dat open en vol ernst over haar geloof schreef. 'Soms kan je wel hebben, in de kerk ofzo, dat je werkelijk voelt dat Jezus ook wat voor je persoonlijk betekent, niet alleen voor een stelletje taaie ouderlingen.'

Dick, die bekend stond als de grappenmaker van het gezelschap, reageerde onverwacht serieus op Corrie. 'Zie je, lui, dit moest me even van m'n hart, omdat er tegen me gezegd is, dat ik over geen Bijbelse dingen moest gaan schrijven, omdat ik er geen jongen voor was. Al is soms de buitenkant nog zo vrolijk, daarom kan de binnenkant nog wel een beetje anders zijn.' Hierna schoot Dick al snel weer in zijn oude rol. 'Laat ik jullie een raad geven, als je zingen kunt, zing dan, hetzij thuis, op school, in de kerk, in 't vrije veld, maar als je zingt, zing dan goed.'

Corrie en Dick zouden later met elkaar trouwen.

Henny, de initiatiefneemster van de club, wierp zich op als moederfiguur die probeerde de groep bij elkaar te houden. Dat was ook wel nodig, want na een frisse start ontstonden er al snel kleine irritaties. De diepgang van de gesprekken viel sommigen tegen en anderen lieten het boek volgens hen te lang liggen zonder er iets in te schrijven.

Willem kreeg op zijn kop van Henny omdat hij na drie maanden nog steeds geen bijdrage had geleverd, dus schreef hij het gedicht *Elly Rhee* over, waarin een gevluchte slaaf het verlies van zijn geliefde bezingt. Willem stelde voor dat Dick het maar moest zingen.

Beppie, die zichzelf Barby of Barbera noemde, leek zich niet zo druk te maken. Zij schreef over luchtige onderwerpen zoals haar fietstocht langs de bollenvelden, een bezoek aan een concert van Joe Petersen (de artiestennaam van de Schotse zangeres Mary O'Rourke), de opening van een nieuwe ijssalon, het vuurwerk en over het 'onchristelijke' Lunapark dat in de zomer van 1936 op de boulevard werd opgebouwd.

Beppie kon het goed vinden met Piet, die in tegenstelling tot haar juist een zwaarmoedige inslag had. Piet was de neef van Willem en deelde met hem een onderkoelde vorm van zwarte humor.

Na een van de tentamens schreef Piet: 'In ieder geval, we hebben de lijdensweg achter de

De leerkrachten van de christelijke MULO aan de Helmstraat in Scheveningen (rond 1940). Tigchelaar (bovenste rij, tweede van links) 'wil de anapest in een gedicht toepassen, dat ze redekundig moeten gaan ontleden'. De Boer (middelste rij, derde van links) 'weet nergens wat van af en heeft geen geheugen'. Daarnaast staat Wassenaar die de 'Legislative nog steeds het belangrijkste uit de Algemene Geschiedenis' vindt. Kuilenburg (onderste rij, tweede van links) is 'onze goeie, ouwe Kuil' van het 'boekhoudersrepetitietje'. Naast hem zit Geelhoed die 'wordt geplaagd door de p-q formule'. De typeringen zijn van Henk. In het midden onderaan zit het hoofd der school, J. Tigchelaar. Hij toonde grote belangstelling voor de Happy-Happyclub. De Happiërs noemden hem 'den Baas', 'Pa' of gewoon 'Joop'.

Foto: Scheveningen-duindorp.nl/klassenfoto's.

rug, al is er hier en daar een slachtoffer gevallen. De indeling zoals Joop die uitgevonden had, was misschien voor het executiepeloton wel het overzichtelijkst, maar niet voor een ieder onzer even grote reden tot dankbaarheid en tevredenheid.'

Af en toe deelden Piet en Beppie onderling plaagstootjes uit via het clubboek.

'Word s.v.p. niet boos, Beppie, want ik trouw toch met jou,' schreef Piet nadat hij had opgebiecht dat hij Hennie en Cornelia beiden bij de hand had genomen toen hij hen trof bij de taptoe voor het Kurhaus.

'Hm, of niet, Pietjel' schreef Beppie enkele dagen later in de kantlijn.

In augustus 1936 bleek dat Dick, Piet en Beppie zouden blijven zitten. Piet klonk somber in zijn bijdrage aan het Happy-Happyboek en dat kwam niet alleen door zijn tegenvallende schoolresultaten.

'Ik mag 't gelukkig nog een jaar overdoen, maar ik doe het alleen met geloof in en hoop op succes, maar zonder liefde. Dat zal een woord zijn, dat uitgeschakeld is uit mijn woordenboek, zowel voor alles als allen.'

Met potlood is er op 3 mei 1941 bijgeschreven: 'Was 't maar waar. B.'. Het laat zich raden wie de mysterieuze B. is. Een maand na Piets zwaarmoedige bespiegelingen moest Beppie in ieder geval de Happyvergadering verzetten omdat zij die avond een excursie ondernam naar een zekere Kees in Amsterdam.

Een boulevardje maken

De vergeelde bladzijden van het clubboek ademen een jeugdige zorgeloosheid en levenslust uit. De zeven Happiërs troffen elkaar op school, thuis of op de boulevard. Ze speelden spelletjes bij elkaar thuis, 'pakten een Cineacje', schreven over hun vakanties in België en spraken over de Engelstalige muziek die zij luisterden, de boeken die zij lasen en de gedichten die hen raakten. Willem hield bijvoorbeeld van de avonturenverhalen van de Amerikaanse schrijver James Oliver Curwood.

Samen ondernamen de Happiërs fietstochten naar de eilanden beneden de Nieuwe Waterweg of richting Warmond, waar zij gingen roeien of zwemmen, maar zij keken vooral uit naar het moment dat het zeebad weer open ging.

'De lente is weer in 't land en we kunnen weer fijn genieten van 't mooie weer,' schreef Henk. 'Eerdaags opent het zeebad en dan is 't lieve leven weer gauw aan de gang van dagjeslui op 't strand en de halve zee verstopt met mensen. Opfrissen noemen ze dat.'

In zijn woorden klinkt door dat het hem speet dat de Happiërs hun Scheveningen voorlopig weer met anderen moesten delen.

's Avonds wilden de Happiërs nog wel eens 'een boulevardje maken'. Als Henk die aan de zee woonde, dan als eerste thuis was, kon hij het gejoel van zijn vrienden buiten nog steeds horen. De geluiden die vanaf de boulevard opstegen, bleven nog

lang boven het vooroorlogse Scheveningen hangen en echoën na in de woorden van de Happiërs.

‘In de verte verneem ik een dof gerommel dat afkomstig is van ons alle zo bekende vuurwerk!’ schreef Dick vanuit zijn kamer die uitkeek over haven, waarover om de zoveel seconden een brede bundel licht van de vuurtoren voorbijschoof. Soms drong de vergankelijkheid van het leven zich daar plotseling aan de jonge grappenmaker op.

‘Ik zit hier op m’n kamertje te schrijven. Uitzicht op de haven. Vlak vooraan ligt Sch. 69, wiens voorganger zo droevig aan z’n eind gekomen is, en waarbij 5 kostbare mensenlevens van de aardbodem zijn weggevaagd. Ook beschouwt men de 179 als verloren, hierbij zijn ± 14 mensenlevens te betreuren. Vinden jullie het niet verschrikkelijk?’

De zee lonkte en bracht diepe verlangens bij de Happiërs boven. Op een van de avonden dat Henk in het clubboek schreef, keek hij uit over ‘de boule en de wijde zee’. Binnenkort zou hij naar de Nieuwe Parklaan verhuizen en dat stemde hem treurig.

‘Als er een stad is in de wereld die ik eens hoop te zien dan is dat Londen. En als er een land in de wereld is dat ik eens hoop te doorreizen dan is dat: *Old England*. (...) Het land waarvan de vrede en het geluk van Europa afhangt.’

Het was maart 1937. Henk kon toen niet vermoeden hoe waar zijn woorden nog zouden worden.

Landsverdediger

Op Hemelvaartsdag 1938 maakten de Happiërs een dagtrip naar Amsterdam met de bekende blauwe tram. Helaas kon Henk die dag niet mee. Inmiddels zat hij in militaire dienst en hij beklaagde zich regelmatig over zijn leven als ‘Jan Soldaat’. Het vroege opstaan, het ‘boevenpakje’ en het ‘dooddoende exerceren’ in de duinen – hij vond het allemaal verschrikkelijk. De anderen leken Henk in zijn grenadierspakje alleen maar grappig te vinden.

‘Vindt gijlieden dat geen rustig idee wanneer wij een knusse vergadering met z’n zevenen houden, dat er één in ons midden is, die denkt: “Eerst over mijn lijk, niet eerder”,’ schreef Dick toen bekend werd dat Henk landsverdediger zou worden.

Toen Henk het tegen het einde van zijn dienstdag helemaal zat was, berispte Henny hem met de volgende woorden: ‘Ben je nu helemaal mal, hoop waarop wij bouwen bij eventuele oorlog.’

Dat zich inmiddels donkere wolken hadden samengepakt aan de oostelijke lucht, leek de Happiërs te ontgaan. Zij waren geboren vlak na de Grote Oorlog waar Nederland buiten was gebleven. Met de ontwikkelingen in Duitsland onder de nieuwe *Führer* hielden zij zich nauwelijks bezig, althans niet in hun verslagen of tijdens hun

besprekingen. Toch begonnen in de jaren dertig ook in Scheveningen Duitse en Oost-Europese Joden binnen te druppelen die de bui in hun thuis hadden voelen aankomen en die het groeiende antisemitisme probeerden te ontvluchten. De Happiërs, die voornamelijk in Oud Scheveningen woonden, zullen weinig contact met deze Joodse nieuwkomers hebben gehad. Zij vestigden zich namelijk grotendeels in de nieuwe wijk Belgisch Park die aan de noordkant van Scheveningen ligt.

De Happiërs waren bijzonder trots op Nederland en op het koningshuis waarin zij een grenzeloos vertrouwen stelden.

‘Een weldaad voor het land, een feest voor de bevolking,’ noemde Piet het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard op 7 januari 1937. Feestelijke gebeurtenissen rond het koningshuis gaven de Happiërs telkens weer aanleiding om de stad in te gaan en ‘jool’ te maken. Ook toen op 31 januari 1938 prinses Beatrix Wilhelmina Amgard werd geboren, mengden de Happiërs zich tussen de hossende Hagenaars en Scheveningers.

‘De Oranjeboom bloeit weer,’ jubelde Corrie.

Godloochenaars, katholieken en fuifnummers

Vrolijke bezigheden en zware levensvragen wisselden elkaar bij de Happiërs gemakkelijk af. Piet worstelde met de ijdelheid van het leven en vroeg zich af wat er eigenlijk was na de dood. ‘Ik die God niet ken als de Genadige, ik heb angst voor den dood.’

Enkele dagen daarvoor had Henk een uitgebreide verhandeling geschreven in het clubboek over het spiritisme met de vraag of dit veroordeeld moest worden. Henk ging ervanuit dat iedereen de gave had om in contact te komen met de geestenwereld. Er waren echter ook kwakzalvers die hier misbruik van maakten. Dit was volgens hem te verwerpen. Henk zag er echter geen bezwaar in als mensen om religieuze redenen contact probeerden te leggen met de gestorvenen. Zo konden mensen overtuigd worden van het leven na de dood. Ook konden mensen die hun bloedverwanten pas verloren waren, getroost worden en verzekerd zijn van een gelukkig weerzien. De beweringen van Henk over het spiritisme zouden de spanning in de groep flink doen laten oplopen.

Willem was de Bijbelkenner van de groep. Samen met zijn neef Piet behoorde hij tot de Vergadering van Gelovigen, een kleine geloofsgemeenschap waarin persoonlijk geloof en Bijbelstudie belangrijk waren. De vader van Willem verzorgde soms een inleiding voor de clubleden, bijvoorbeeld over ‘het einde der wereld’ en ‘de verhouding tussen de Vergadering en de Kerk’.

Op het stuk van Henk over het spiritisme schreef Willem een scherp weerwoord, waarin hij de clubleden aan de hand van de Bijbel waarschuwde om zich nooit af te geven met het spiritisme. Willem was ervan overtuigd dat het spiritisme ‘niet van God

is, maar dat het duivels is en dat God er ons voor waarschuwt'. Hij vervolgde: 'Slechts zij, die weten dat hun bloedverwanten bekeerd waren, dus in de Hemel zijn, en die zelf ook bekeerd zijn, kunnen een gelukkig wederzien verwachten. (...) Nu, ik hoop, lui, dat jullie je nooit met spiritisme e.d. af zult geven en nooit je laten zeggen dat het goed is, want het eind van zulke mensen is het eeuwig verderf.'

Na deze zware woorden sloot Willem toch gewoon af met de vrolijke clubgroet: '*Now I hope it will be and stay O.K.*'

Dick hield de sfeer luchtig in zijn bijdrage die hierop volgde. Hij schreef de tekst van het liedje *Poor Old Joe* uit, dat inmiddels het lijflied van de Happiërs was geworden.

Henny reageerde wel op de woorden van Henk. Zij was het ook niet met hem eens en stelde voor 'om er op de eerstvolgende vergadering nog eens nader over te bomen'.

Bij Beppie viel de reactie van Willem echter verkeerd. Zij schreef dat niemand mensen mocht veroordelen die hun geluk in het spiritisme hebben gevonden. Zij verweet Willem dat hij met Bijbelteksten aankwam. Hij moest zich ook zonder teksten kunnen verdedigen. Henk was namelijk niet zo thuis in de Bijbel als hij en volgens haar zou de Bijbel zich ook nog op allerlei plaatsen tegenspreken.

Corrie was op haar beurt blij met de inhoud van het nieuwe gespreksonderwerp. Zij spoorde de groep aan om een houding aan te nemen tegenover de wereld, waar je 'Godloochnaars, katholieken en fuifnummers' ontmoet.

Inmiddels kwam Henk van zijn beweringen over het spiritisme terug. 'Wim heeft me aangetoond, dat het te veroordelen is.' Toch bleef hij diverse vrijzinnige opvattingen spuien over de Bijbel en over de persoon van de Heer Jezus. Dit was tegen het zere been van Willem die enkele weken later dreigde dat hij de groep zou verlaten als Henk zo doorging. Dit viel Beppie erg van Willem tegen. Zij zou hierna nog slechts één keer in het Happy-Happyboek schrijven en daarna de club verlaten.

Treurig vergeleek Piet de onenigheid in de groep met een splijtzwam die zelfs in staat is om een grote eik om te leggen. Met weemoed dacht hij terug aan de tijd dat zij nog met elkaar in de vierde klas zaten.

Henny stemde met hem in, 'maar,' zo schreef zij, 'als de schooldeur voorgoed achter je dichtgaat, voel je dat er een stuk van je leven voorbij is dat nooit, maar dan ook nooit meer terugkomt.'

Willem en Piet probeerden nog in gesprek te gaan met Beppie 'die hen met een aanvallige glimlach op de kaken ontving'. Het mocht niet baten. Beppie keerde niet meer terug in de club.

Achtergrond: Het spiritisme in Den Haag

Het was niet vreemd dat het spiritisme juist onder de Haagse Happiërs ter sprake kwam. Al in 1859 werd in Den Haag het spiritistisch genootschap Oromase ('beginsel van het goede') opgericht. Vervolgens verspreidde het spiritisme zich hiervandaan over de rest van Nederland.

Zij die het spiritisme bedrijven, trachten in seances en via een medium contact te krijgen met de geesten van overledenen. Zoals uit de woorden van Henk is op te maken, waren er ook spiritisten die zich christen noemden. Zij zagen geen kwaad in het spiritisme, zolang dit maar religieus gemotiveerd was. In de jaren van de Happiërs was er in Den Haag ook een vereniging voor zogenaamde christen-spiritualisten gevestigd.

In 1920 schreef de gereformeerde dominee H.C. van den Brink uit Zandvoort een brochure om te waarschuwen tegen het spiritisme. De verklaring voor de toenemende praktijk hiervan zocht hij in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog. 'We hebben hier te doen met een der naweeën van den oorlog. Bij duizenden is een sterke drang ontstaan, om in verbinding te komen met de geesten der afgestorvenen, der in den krijg gevallen dierbaren. De Spiritist speculeert op dit verlangen en belooft bevrediging. Vandaar de uitbreiding van het Spiritisme in Engeland, Duitschland en Frankrijk.'

Ook beschreef Van den Brink hoe het spiritisme zichtbaar was in Den Haag. 'En om er overtuigd van te worden, dat het ook in ons land ingang vindt, behoeft ge slechts de groote bladen van onze groote steden in te zien met zijn talrijke reclames voor zieners en ziensters en slaapsters; terwijl voor winkelramen in Den Haag de spiritistische kruisen hangen met het spiritistisch alfabeth.'

In 1935 schreef ook Johannes de Heer een brochure over de gevaren van het spiritisme. Hierin waarschuwde hij voor het zogenaamde 'Christen-Spiritualisme' en tegen het blad 'De Christen-Spiritualist' dat in de periode tussen de wereldoorlogen werd uitgegeven. De Heer noemde het 'betreurenswaardig dat ook Hollandsche dominees het Spiritisme verdedigen'. Hun maatstaf was volgens De Heer niet meer Gods Woord maar 'de werkelijkheid der Spiritistische verschijnselen'. Verschillende keren citeerde De Heer het Bijbelvers 1Timotheüs 4:1 waar staat 'dat in de laatste tijden sommigen zullen afvallen van hun geloof, zich begevende tot verleidende geesten en leeringen der duivelen'.

In zijn brochure heeft De Heer ook verhalen opgenomen van mensen die zich hadden ingelaten met het spiritisme, waaronder het getuigenis van een ex-spiritist en van een ex-medium. Beiden kwamen uit Den Haag. Het ex-medium beschreef hoe zij in de macht was geraakt van een geest, waaraan zij zich niet meer kon onttrekken. Toen 'was voor hem [de geest] het juiste oogenblik gekomen om zijn masker als engel des lichts af te werpen en zich te ontpoppen als demon'.

Net als Johannes de Heer geloofde Willem dat het spiritisme niets anders is dan het contact met demonen die zich voordoen als geesten van overledenen. In de Bijbel wordt het spiritisme dan ook uitdrukkelijk verboden. Hierom was het volgens Willem 'gewoon droevig' wat Henk beweerde over het spiritisme. 'Onder U zal niet gevonden worden een bezweerder, die met bezwering omgaat, of een waarzeggende geest, of een duivelskunstenaar, of die de doden vraagt. Want al wie zulks doet is den Heere een gruwel,' citeerde Willem uit Deuteronomium

18:10-12. De onderstrepingen zijn van hemzelf. 'Nu, nu zien jullie dat spiritisme op grond van de Bijbel te verafschuwen is.'

Poppenkast

Corrie wierp een nieuwe vraag op in het clubboek. Wat dachten de Happiërs van de 'Oxford Groep Beweging'? 'Voor mijzelf ben ik ervan overtuigd dat het werkelijk dat-gene is, waar deze tijd op wacht. Geen starre dogma's maar werkelijk levend-daden-geloof door God ons ingegeven.'

In de weken die volgden zou dit onderwerp, dat volgens Corrie onuitputtelijk was, de Happiërs bezighouden. Dick was sceptisch maar hij liet zich graag corrigeren.

'Op een van de vergaderingen moet het dan gebeurd zijn,' schreef hij, 'dat de spreker aan den aanwezigen vroeg: "Willen wij Nieuw-Nederland bouwen?" De mensen riepen: "Ja!" "Harder", riep de spreker. Het werd op 't laatst een "Ja-gegil" van jewelste.'

Het eerste 'ja' was nog prima, volgens Dick, maar het gegil was idioot.

Henk hield zich deze keer op de vlakte. 'Theologie gaat meestal boven m'n petje. Een heleboel mensen beschouwen de gehele schepping als een mislukking door de verwarring die er op 't ogenblik over de gehele wereld heerst. (...) Ik acht het gehele scheppingswerk te groots en met zo logisch verstand opgebouwd dat elke mislukking van welke aard ook bij een Schepper onmogelijk is.'

Henny voelde bitter weinig voor deze 'Heilslegerachtige' beweging. Het oorspronkelijke doel van de beweging vond zij prachtig, maar het mocht wel met een beetje minder poppenkast gepaard gaan. Om te weten hoe het echt is, zou ze een zo'n 'House Party' willen meemaken. Toen zij een half jaar later voor het eerst van haar leven een samenkomst van het Leger des Heils had bijgewoond, kwam zij teleurgesteld thuis. Het was 'een soortement Kinder-Kerst-Opvoering' geweest. Ze had er geen klap van begrepen.

'Waarom zoveel poppenkast? Hoe harder je zingt en hoe harder je maar in je handen klapt, hoe beter. En als je dan bedenkt dat er nog een stelletje van die lui op een hoorn zitten blazen en op een trommel zitten slaan, snap je wel dat je een aardige keel op moet zetten, wil je daar bovenuit komen.'

Hennie vond het zonde van haar vrije middag.

Achtergrond: De Oxfordgroep en de nazi's

In 1921 begon de Amerikaanse dominee Frank Buchman vanuit Oxford in Engeland een eenvoudige boodschap te prediken: 'Verbeter de wereld, begin met jezelf, maar laat je leiden door God'. Door middel van *House Party's* en latere massabijeenkomsten verspreidde deze vernieuwingsbeweging zich over de wereld. In mei 1937 werd een meerdaagse manifestatie gehouden in Utrecht met de slagzin 'Nieuw Nederland loopt van stapel'. De beweging werd

bekend onder de naam Oxfordgroep, maar vanaf 1938 zou zij de naam Morele Herbewapening gaan voeren.

In de Haagsche Courant van 16 maart 1937 werd het boek *Waarom ik in de Oxford-groep vertrouwen stel* van Jac. C. Winslow besproken. Volgens de recensent kon de boodschap van de schrijver worden samengevat in zijn overtuiging dat 'God deze beweging als een machtige manier gebruikt om individuele levens te veranderen, nieuw leven te brengen in zijn Kerk en een nieuwe maatschappij te vormen'.

In de Haagsche Courant van 20 november 1939 werd een samenvatting gegeven van een lezing over 'de betekenis van het Christendom voor onzen tijd' die prof. dr. C. van der Leeuw drie dagen eerder voor de Vereniging voor Wijsbegeerte had gegeven. 'De Aufklärungstijd heeft de gedachte van het Godsrijk doen verdwijnen en die van het menschenrijk doen opstaan. In onze dagen is men bezig het einde van het secularisatie-proces te bereiken.'

Vervolgens beschreef de professor hoe het nihilisme het christendom dwong tot het aannemen van een nieuwe houding. De Oxfordgroep speelde hierbij volgens hem een belangrijke rol. 'De eeredienst wordt weer verstaan als iets reëls. Bij de Oxford groep gaat het om het doen van God's werk. God schept zich een nieuw volk. De situatie van het Christendom is veel duidelijker geworden. Het staat thans in dezelfde situatie als in den eersten tijd.'

Leuzen over een nieuw land, een nieuwe maatschappij en zelfs een nieuw volk, en dat alles onder de noemer van Gods werk, zijn in deze periode veelzeggend. De grondlegger van de Oxfordgroep, Frank Buchman, stond naïef tegenover nazi-Duitsland. 'Ik dank de hemel voor een man als Adolf Hitler, die een defensieve frontlijn heeft opgebouwd tegen de antichrist van het communisme. Ik keur niet alles goed wat de nazi's doen. Antisemitisme: Slecht natuurlijk. Ik denk dat Hitler een Karl Marx ziet in elke jood. Maar bedenk wat het voor de wereld betekent als Hitler zich overgeeft aan de controle van God.'

Toen enkele jaren later de Tweede Wereldoorlog uitbrak, kwam het streven van de Oxfordbeweging naar 'nieuwe mensen, nieuwe volken, een nieuwe wereld' in een ontluisterend licht te staan.

Vanuit orthodox-christelijke hoek klonk er kritiek op de anti-dogmatische houding van de Oxfordbeweging en haar eenzijdige nadruk op de (praktische) heiligmaking ten koste van de bekering, verzoening en rechtvaardigmaking. Ook na de oorlog bleef dit een onderwerp van discussie. In het tijdschrift *Uit het Woord der Waarheid* (jaargang 1949-1950), dat sinds 1944 werd uitgegeven in de kring van de Vergadering van Gelovigen, staat een verslag van een predikantsvrouw die vertelt hoe zij en haar man langs verschillende wegen ingeleid werden in de Oxfordgroep. Daar kwamen zij beiden tot de conclusie dat zij maar van elkaar moesten scheiden. Het verslag ademt een geest van sektarisme uit.

In hetzelfde artikel wordt Johannes de Heer geciteerd die over de beweging schreef: 'Er was de grote aantrekking van het ongewone. Geen gebed, geen bijbellezen, geen zingen van

Psalmen, gezangen of geestelijke liederen, maar enige militaire marsen, wat vlagvertoon, wat verscheidenheid van taal, kleding en spreekwijzen, enz.’

Hieruit blijkt hoezeer de Oxfordgroep een kind van zijn tijd is geweest. Het is goed voor te stellen dat de nuchtere Happiërs zich nauwelijks aangetrokken voelden tot de drukte die deze beweging maakte. Wellicht hadden zij om dezelfde reden zo weinig oog voor het vlagvertoon dat toen in Duitsland werd opgevoerd.

Toekomstplannen

Alle Happiërs hadden de school inmiddels verlaten en waren druk bezig met het opbouwen van hun leven. Henk zuchtte weliswaar nog onder de militaire krijgstucht, maar hij mijmerde al over de avondstudie die hij wilde gaan volgen.

‘Er is veel werkeloosheid, dat weten zelfs kleine kinderen al, maar waar moed en frisheid reeds ontbreken in het begin van de strijd, is de toekomst al te gemakkelijk te voorspellen.’

Met deze woorden leek hij vooral zichzelf moed in te spreken. Tussen de regels door is zijn frustratie te merken over de werkloosheid, het gebrek aan kansen en het statusverschil tussen praktisch opgeleiden en gestudeerden.

‘Maar gelukkig, al hebben we al veel tijd achter de rug, we hebben nog, als ‘t van hogerhand beschikt is, reusachtig veel tijd voor de boeg. Wij zijn nog jong. Wij hebben nog toekomstplannen.’

Willem ging na de MULO naar de Openbare Handelsschool. In de zomer van 1937 maakte hij samen met zijn neef en vriend Wim een fietstocht langs verschillende Belgische jeugdherbergen. Tien jaar later zou neef Wim op de trouwdag van Willem hierover nog een anekdote in versvorm opdissen.

Jeugdherberg Dinant 1937

*Een zwoele avond, met veel vertier.
Een Amsterdammer hadden we hier,
die erg lollig van het bier,
dat hij 's avonds mee naar boven nam,
tegen 't streng verbod van Pa en Mam.
Twee vrome Darbisten* op de zaal,
Die, teruggetrokken voor het kabaal,
te danken lagen voor hun bed,
geheel niet bezig met al die pret.
Edoch, wat zag de Amsterdammer daar,
twee strakke broeken naast elkaar.
Dáár kon hij wel eens van profiteren,
om op die broeken te concerten.
De trouwe kameraden van niets bewust,
werden temidden van hun stille rust,
opeens verstoord door lijfsgevaar.*

*Wat nu te doen? Doorbidden maar!
Maar acht, ik hoop dat de aanwezigen
het ons vergeven,
we hebben het niet gedaan gekregen.
We stikten bijna van de lach,
maar toonden nog zoveel gezag,
Dat het jongmens, bekomen van zijn daad,
eerst toen doordrongen werd van het kwaad
gedaan aan twee vrome Darbisten,
die zich toch niet zonder meer lieten kisten.
Hij bood excuses aan zo waar.
Hij kroop toen stilletjes in zijn bed,
wij lagen nog na te schudden van de pret.*

* Darbisten verwijst naar de grondlegger van de Vergadering van Ge-
lovigen, John Nelson Darby.

Op 1 juli 1938 kreeg Willem een aanstelling als beambte bij de levensverzekeringsmaatschappij Oude Haagsche van 1836.

Piet werd 'de enige gediplomeerde groenteboer van Scheveningen', maar wist niet eens meer wat *Zwiebeln* betekende toen 'zo'n Duits mokkel in de zaak' kwam. Onder-tussen piekerde hij hardop in het clubboek over de vraag of hij kon houden van een meisje dat niet tot dezelfde kerkelijke gemeente behoorde.

Corrie meende van wel. Tegen liefde kun je immers niet redeneren. Je houdt van haar of niet, 'maar je moet het niet zonder God doen'.

Henny voorzag echter verschillende problemen, bijvoorbeeld bij de huwelijksvoltrekking of bij de doop van eventuele kinderen, en zij adviseerde Piet om het aan God voor te leggen.

Voor Willem was het allemaal heel eenvoudig. Hij meende dat het probleem zich vanzelf zou oplossen als Piet het meisje meenam naar de Vergadering van Gelovigen. 'Als zij werkelijk oprecht staat voor God en de Bijbel ernstig onderzoekt dan komt ze vast in de vergadering.'

Zich bewust van de betekenis van zijn eigen woorden maakte Willem bij voorbaat al excuses aan zijn kerkelijke Happy-Happyvrienden.

Henk bevond zich inmiddels 'in een stadium dat ik heel weinig voor kerkgenootschappen en richtingen voel.' De ware christen streefde er volgens hem naar om Gods geboden te onderhouden door het voorbeeld van Christus te volgen. 'Geen enkele kerk of richting heeft het recht zich de waarheid te noemen.' Alleen Christus was volgens Henk immers de waarheid. 'En daarom, Piet, mocht het eenmaal zo ver met je komen dat je met een meisje over die dingen spreekt, wijs haar er dan op dat we onze kostbare tijd hier op aarde niet moeten doorbrengen met allerlei twistvragen.'

Eind april 1938 hielden de Happiërs een reünie bij het schoolhoofd Tigchelaar, die zij 'den Baas', 'Pa' of gewoon 'Joop' noemden. Henny vond de reünie tegenvallen. Waarschijnlijk omdat zij zich er teveel van had voorgesteld, concludeerde zij zelf. Ze keek wel alvast vooruit naar het volgende lustrum. 'Enfin op naar April 1943. Wat zal er ondertussen allemaal al gebeurd zijn?'

In juni 1945 las Dick deze vraag van Henny terug en hij plaatste er naast zijn naam en de datum maar liefst acht uitroeptekens bij.

In mei 1938 reisde Corrie met haar collega's naar Berlijn. Over de voorbereidingen schreef zij laconiek: 'We zijn nu al aan het repeteren op kantoor om keurig in de "Heil-Hitler" (ook H-H) houding te staan. Onze chef voorop. Wat zal dat een prachtig gezicht zijn. Ook Cornelia zal mee moeten doen, hoezeer ze er ook tegen schuttert.'

Vier maanden later was de sfeer echter al een stuk grimmiger geworden. De Engelse en Franse regeringsleiders probeerden de agressieve toon van Hitler te sussen en de vrede in Europa te bewaren door hem toe te staan om het Tsjechisch-Slowaakse Sudetenland te bezetten.

Corrie bladerde in die periode in wat gedenkbladen en schreef op 15 september 1938: 'Het vervult je anders met trots, wanneer je alles eens naleest, wat er in die gedenkbladen staat van Nederland en Oranje. Wij leven vrij, wij leven blij op Nederlands' dierb're grond. Daar mogen we juist in deze dagen weleens extra dankbaar voor zijn. Dat wij veertig jaren onder de regering van Wilhelmina voor oorlog gespaard zijn gebleven. Maar hoe lang zal dat nog duren? Wel weten wij dat de koningin al haar best zal doen om ons land buiten de strijdende landen te houden! Of het haar zal lukken? Dat weet God alleen. Zijn Voorspelling is anders wel uitgekomen...En gij zult hooren van oorlogen en van oorlogsgeruchten. Vandaag was Chamberlain bij Hitler op bezoek. Wat zal het brengen. Oorlog of vrede. Dood of leven.'

De dood van Happy-Happy

In de zomer van 1939 hielden de Happy's hun allerlaatste vergadering. Dick schreef: 'Precies 3 jaren en 5 maanden heeft Happy² bestaan. 3 jaren van onderlinge band en saamhorigheidsgevoel, niet begrijpen, weten en niet-weten, van tot elkander uitspreken en verzwijgen, van vaak voor den man af uitspreken en achterbaks-houden. 3 jaren van vreugde en verdriet, voor en door en met elkander!'

Hierna gaf Dick het clubboek door aan Henny die twee dagen eerder in ondertrouw was gegaan met theologiestudent Foppe. Het aanstaande echtpaar zou een pastorie betrekken in Groningen. Voor haar voegde Dick nog speciaal de volgende woorden toe: 'Je bent voor ons allemaal, zoowel voor de meisjes als voor de jongens, altijd een fijne vriendin geweest. Altijd bereid ons te ontvangen op welk uur van de dag dan ook. Er waren natuurlijk ook wel eens wolken, maar altijd brak dan even daarna de zon weer door.'

Ten slotte kwam het Happy-Happyboek terug bij Willem die het plechtig sloot. 'Nu mag ik als uiteindelijke bezitter van Happy het boek sluiten met dank aan alle medeleden voor de prettige en intieme jaren, die wij met elkaar mochten hebben. Geve de Heer, dat al onze verdere wegen voorspoedig zijn en de kenmerken mogen dragen van Zijn leiding en trouwe liefde.'

De voorpagina van de Haagse Courant op 15 september 1938. Twee weken later zou de Britse premier Chamberlain zijn beruchte verklaring 'Peace for our time' afleggen. Nog geen jaar later brak de Tweede Wereldoorlog uit toen Duitsland Polen binnenviel. Voorpagina: Delpher.nl.

Na een recapitulatie van de bestaande ledengroep, zonder Beppie, verklaarde Willem dat Happy op donderdag 5 augustus 1939 's avonds om ongeveer half tien was gestorven.

'And now I hope that all wil remain O.K., W.J. Zwart.'

Negen maanden later werd Nederland bezet door Duitsland. Koningin Wilhelmina en de regering vluchtten weg uit de hofstad en zochten hun toevlucht in Engeland. De Happiërs bleven verward achter. Corries achteloze opmerking over de initialen van hun clubnaam bleek voorspellend te zijn geweest. Ook in Scheveningen stond HH inmiddels niet meer voor Happy-Happy maar voor Heil Hitler.

Hoofdstuk 2 Op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd *1941-1946*

Ambtenaar in een betere positie

Toen de oorlog uitbrak, werkte Willem inmiddels bij het Nederlandsch Instituut voor Documentatie en Registratuur en het Nederlandsch Instituut voor Efficiency (NIDER en NIVE). Bij dit instituut tekende Willem in 1940 ook de beruchte ariërverklaring. Hierover is niets te vinden in zijn persoonlijke dossier, maar er is ook geen aanleiding om te denken dat Willem dit niet heeft gedaan. Slechts enkele ambtenaren in Nederland hebben geweigerd om de ariërverklaring te tekenen en van de bijna 13.000 ambtenaren in de gemeente Den Haag was er maar één ambtenaar die dit weigerde. Zij was een inspectrice van de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting.

De ariërverklaring, die eigenlijk een niet-Joodverklaring was, leidde ertoe dat in november 1940 alle Joodse ambtenaren uit overheidsdienst werden ontslagen. Hoe zal Willem over de verklaring hebben gedacht toen hij deze moest tekenen? En hoe zal hij met terugwerkende kracht hebben gedacht over dit tekenen toen de Joodse ambtenaren werden ontslagen? Willem heeft er niets over opgeschreven en er ook nooit iets over gezegd. Velen wilden, of konden wellicht, bij het ondertekenen van deze verklaring de consequenties niet overzien. Voor wie weigerde, dreigde ontslag of zelfs gijzeling. Als er al geweigerd wordt, zal men gedacht hebben, dan moest het hele ambtenarenapparaat dat doen. Dit is echter niet gebeurd.

Een onderzoek in de archieven zou moeten uitwijzen of er in die tijd bij het NIDER en NIVE ook Joodse ambtenaren werkzaam waren en ontslagen werden. Het is dus niet bekend of Willem dit ook van dichtbij heeft meegemaakt.

In augustus 1941 nam hij ontslag. Bij zijn vertrek kreeg Willem een mooie ontslagbrief mee. 'De hem opgedragen taak, welke bestond uit het zelfstandig voeren van de boekhoudkundige administratie (...), heeft hij tot onze volle tevredenheid met de meeste nauwkeurigheid verricht. Het verheugt ons te kunnen meedeelen, dat hij bij den door hem te verrichten arbeid van eigen initiatief blijkt heeft gegeven. Op zijn voorstel zijn daardoor verschillende verbeteringen ingevoerd kunnen worden. Wij

hebben den heer Zwart op zijn eigen verzoek ontslag verleend, daar hij zijn positie kon verbeteren.'

Als afscheidscadeau ontving Willem van zijn collega's het boek *Met mensen omgaan* van E.T. Webbe en J.B. Morgan. Deze uitgave van Maandblad Succes uit Den Haag is een managementboek avant la lettre. Willem heeft het altijd bewaard.

De betere positie die Willem kon krijgen, was een aanstelling per 1 september 1941 als boekhouder op de onderafdeling Massavoeding van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd. Tot na de oorlog zou Willem op dit bureau blijven werken. In november 1940 waren op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening negen Joodse ambtenaren ontslagen. Het ging om zes vrouwen en drie mannen. Drie van de ontslagen Joodse medewerkers werkten op de afdeling Algemene Zaken. Op welke afdeling de andere zes hebben gewerkt, zou verder onderzocht moeten worden. Het is dus niet bekend of Willem wellicht een van hun functies heeft overgenomen.

Over de werkzaamheden van Willem op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd is weinig bekend. De archieven van dit bureau zijn ondergebracht in het Nationaal Archief en grotendeels openbaar te raadplegen. In een van de weekverslagen van de onderafdeling Massavoeding is te lezen dat het afdelingshoofd, de heer J.P. van Loon, in de week van 31 januari tot 5 februari 1944 'met den heer Zwart (Acc. Dienst) en den wnd. Directeur der keuken Rijswijk' een vereenvoudigd systeem voor de loonadministratie besproken en goedgekeurd heeft'. Net als bij zijn vorige werkgever viel Willem hier blijkbaar op door de efficiënte aanpak van zijn werk. Mogelijk is dit de reden geweest dat Willem per 1 mei 1944 werd aangesteld als boekhouder en waarnemend leider van de rijkskeukens Scheveningen en Duinwijk.

Er zijn ook andere verklaringen mogelijk voor deze overplaatsing. In een verslag van de werkzaamheden van de onderafdeling Massavoeding in de periode van oktober 1943 tot juli 1946 worden drie omstandigheden vermeld die het moeilijk maakten om personeel te behouden.

De eerste omstandigheid was dat ambulante ambtenaren werden gearresteerd en zelfs gefusilleerd vanwege verzetswerk. Dit gebeurde precies in de periode dat Willem werd aangesteld in zijn nieuwe functie. Hierdoor was het

Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd
ONDERAFDEELING MASSAVOEDING

Ten einde de burgerij van 's-Gravenhage tegemoet te komen in de moeilijkheden, ondervonden als gevolg van de beperkte verkrijgbaarheid van gas en electriciteit, heeft het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd besloten, een ieder, die niet zelf kan koken, in de gelegenheid te stellen, warme maaltijden te betrekken uit de centrale keukens. Degenen, die hiervoor in aanmerking wenschen te komen, zullen tegen inlevering van een gedeelte der levensmiddelenbonnen een week-couponkaart voor 7 maaltijden van ongeveer 3/4 liter kunnen verkrijgen voor den prijs van f 1.50. De couponkaarten zijn des Donderdags en des Vrijdags verkrijgbaar aan den uitdeelpost, alwaar men het eten wenscht te betrekken.

Uitdeelposten voor maaltijden zijn verspreid over de geheele stad.

De aandacht van belanghebbenden wordt gevestigd op de volgende punten:

1. De uitdeelpost dient zoo dicht mogelijk bij de woning te worden gekozen. Behoudens in geval van verhuizing blijft men gebonden aan den uitdeelpost, alwaar de couponkaart is afgehaald.
2. De tijden van uitdeling zijn 11.30—13.30 uur en van 16—18 uur. Bij inontvangstneming der couponkaarten moet worden opgegeven, in welk tijdvak men de maaltijden wenscht te ontvangen.
3. Looze bonnen of talons zijn ongeldig.
4. De talen der couponkaarten dient zeer zorgvuldig te worden bewaard.
5. Per couponkaart kan slechts één maaltijd per dag worden verstrekt. Verloopen coupons worden achteloos niet meer gehanteerd. Verloren gegane coupons worden niet vergoed. Het eenmaal gekozen tijdvak geldt voor de loopende week.

Voor nadere bijzonderheden raadplege men de desbetreffende bekendmakingen.

OVERGANGSMAATREGELEN:

Ingeleverd moeten worden voor de periode van 9—14 October:

NIEUWE DEELNEMERS:
Aardappelenbonnen nos.: 1-24, 1-25 of 2-24, 2-25 of 3-24, 3-25 of 4-24.

OUDE DEELNEMERS:
Zij, die reeds maaltijden betrokken, moeten de nu geldige couponkaart meebrengen. De prijs van 9—14 October bedraagt f 1.25. Gepast geld meebrengen.

De verkoop der couponkaarten zal nu nog plaats hebben op:
Woensdag 4 October van 9—12 uur;
Donderdag 5 October van 9—12 uur en van 2—4 uur;
Vrijdag 6 October van 9—12 uur.

Verkooplokalen en uitdeelposten zijn op de volgende adressen:

Van Oudestraat 251	Sneeuwbalstraat 137.	Kerklaan 144.
Doffelhoflaan 59.	Heug post Steenwijkstraat	Heug gemeentebureau
Vullingsplein 27.	Mandarinstraat 50	Lithaan, Rijwijk
Heug post Kuyperstraat 1	Olofssonstraat 70	Nieuwe Schoolstraat 18
Gabriel Meuserstraat 21	Emmestraat 112, Loosduinen	Langroen 14
Loosduinenschweg 639 E	Alfredus Thijmplein 33	Kerkstraat 11
Fisherstraat 133	Ary Frimstraat 11	Aljshraat 31
Winnweg 8	Passeurstraat 305	Taarnstraat 137
Populierstraat 109.	Kustaat 3	J. P. Heijstraat 40
Heug post Pilsbomen 108	Cylinderstraat 6	Heug post Leijdestraat 6
Boylestraat 20.	Koningin Sophiestraat 34 A	Zusterstraat 121
Heug post Sophiestraat 18	Van Heutsstraat 12	Zuidwal 47.
Nijkerklaan 7	Dr. Lelykade 46	Gouwstraat 13.
Munt 243	Walssebaanstraat 238	Heug post Gouwenstraat 1
Naarderstraat 175	Frederik Hendrikstr. 9, Rijswijk	Hoofdkade hoek Koningstraat

10018 - 194 - 8.002

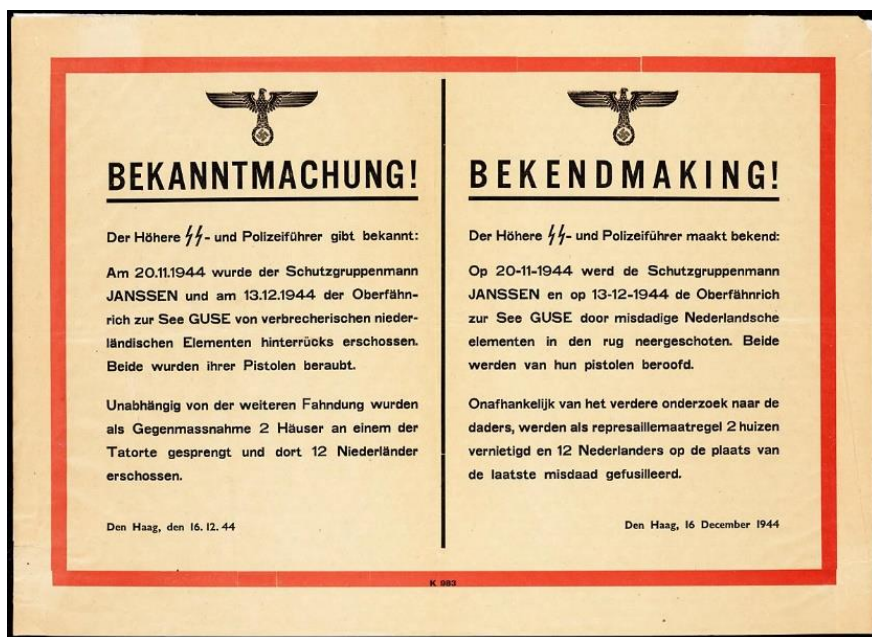
Een affiche van de onderafdeling Massavoeding van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (oktober 1944). Tussen de verkooplokalen en uitdeelposten staat ook de Dr. Lelykade 46, waar Willem destijds boekhouder en waarnemend leider was.

Affiche: www.beeldbankwo2.nl (103666).

nodig 'een aantal jonge lieden van functie en van standplaats te doen veranderen'. Waarschijnlijk was Willem een van hen.

De andere twee omstandigheden waren de vordering van personeel voor gedwongen arbeid en het in krijgsgevangenschap nemen van reserveofficieren. Hoewel Willem vanwege zijn werkzaamheden in principe vrijgesteld was van de arbeidsinzet, heeft ook hij moeite gedaan om uit deze gedwongen arbeid te blijven. Hierover later meer.

In de centrale keuken waarover Willem werd aangesteld, heeft hij actief meegewerkt. Tussen zijn documenten is een groezelig mondkapje en een grijze mouwband met de opdruk *Rb.V.V.O. Afd. Massavoeding Vestingkeukens – Scheveningen – Clingendaal* te vinden. Dat Willem toegang had tot de gemeentelijke instanties, blijkt er ook uit dat hij enkele officiële bekendmakingen van de Duitse bezetters in zijn bezit had. De posters zijn keurig opgevouwen bewaard gebleven. Waarschijnlijk heeft Willem deze meegenomen van een stapel bekendmakingen die klaarlagen om verspreid, aangeplakt of gearhiveerd te worden.

Een van de bekendmakingen uit de nalatenschap van Willem (1944). *Schutzgruppenmann* Theo Janssen was 60 jaar oud toen hij stierf. *Oberfähnrich zur See* Helmut Güse, de zoon van een Duitse admiraal, werd 20 jaar. De moordaanslagen werden gepleegd door de wilde knokploegen die in die periode in Den Haag actief waren. Als wraakoefening werden twaalf 'misdadigers' gefusillieerd: drie van de daders, twee politieagenten die roofovervallen hadden gepleegd en zeven illegale werkers. Zij waren tussen de 20 en 46 jaar oud. Op zijn exemplaar heeft Willem er 'Laan van Nieuw Oost Indië' bij geschreven. Dit de straat waar de aanslag en de fusiliade plaatsvonden. Ook werden daar de huizen op nummer 3, 5 en 7 vernield. De bewoners en omwonenden kregen slechts een half uur de tijd om hun woningen te verlaten. Nadat de mannen waren doodgeschoten werden de mensen uit de straat door de Duitse soldaten gedwongen om langs de levenloze lichamen te lopen. Op de gevel van Laan van Nieuw Oost-Indië 3 hangt een herdenkingsplaat.

Affiche: www.beeldbankwo2.nl (105003)

Nederlanders op de plaats van
aad gefusilleerd. *Laan van Nieuw Oost Indië*

Buchhalter und Unterführer op de fiets

Het hoofdkantoor van de rijkskeukens was gevestigd in gebouw Duinwijck vlakbij park Clingendaal. De centrale keuken in Scheveningen bevond zich aan de Dr. Lelykade die lag aan de tweede haven. In de tijd dat Willem hier werd aangesteld, waren de inwoners van Scheveningen al geëvacueerd. Het dorp was veranderd in een vesting die deel uitmaakte van de *Atlantikwall* die langs de hele Europese westkust liep. Het gezin van Willem was daarom naar het Zeeheldenkwartier in Den Haag verhuisd. Om zijn werkplek toch te kunnen bereiken, gaven de Duitse autoriteiten *Buchhalter und Unterführer* Zwart een toegangspas om het *Festungsgebiet* dagelijks te betreden. Later droeg Willem ook nog een schriftelijke verklaring mee die hem vrijwaarde van inbeslagname van zijn fiets. Zijn werkzaamheden in de voedselvoorziening waren namelijk volgens de verklaring ook in het belang van de *Wehrmacht*.

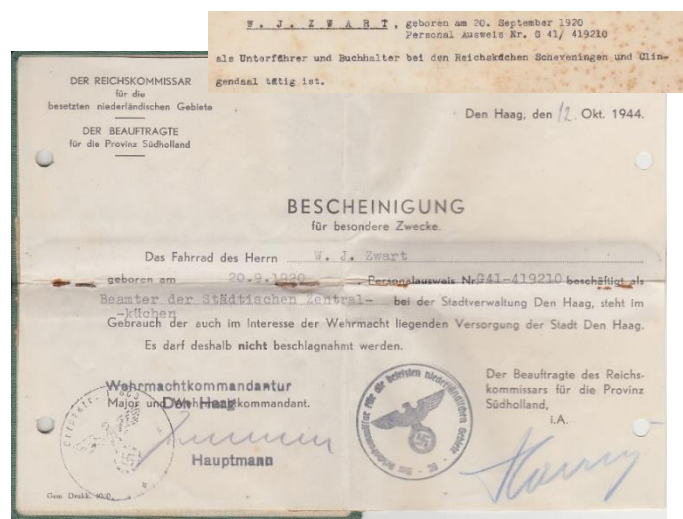
Twée jaar eerder was de vordering van fietsen een serieuze aangelegenheid geweest in Scheveningen. Wie beweerde geen fiets te hebben, kon huiszoeking verwachten, schreef zijn veertienjarige zusje Ank aan Willem die toen niet in Scheveningen verbleef. 'We moeten nog een heleboel meer dingen inleveren.'

Ook zijn moeder schreef hem over de inbeslagname van de fietsen. 'Hoe vind je het van de fietsen? Is het geen gemene streek om de mensen de fietsen zoomaar onder hen vandaan te halen? Gisteren vertelde Piet dat iemand zijn fiets tegen de leuning van de brug moest zetten, maar die heeft hem maar aan de andere kant gezet, en toen viel hij in het water. En zoo gaan er natuurlijk veel.'

'Wilt u als het moet mijn fiets uit elkaar halen, maar natuurlijk in geen geval laten confisqueren,' schreef Willem terug aan zijn moeder.

Ondanks de aanvankelijke vrijwaring en zijn voorgenomen obstructie, raakte Willem zijn fiets uiteindelijk toch enige tijd kwijt aan de Duitse bezetters. In zijn nalatenschap is een notitie van de centrale keukens van de gemeente 's-Gravenhage te vinden waarin staat dat Willem op 16 januari 1945 zijn dienstrijwiel terugontving. 'Staat van het rijwiel: behoorlijk.'

Meer is er niet bekend over Willem's tijd op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd. Tot de liquidatie van de centrale

Met deze *Bescheinigung für besondere Zwecke* die in een groenlinnen hoesje was geniet, fietste Willem rond in Den Haag (1944). Het zal hem hebben geërgerd dat alles wat hij ondernam met een stempel van de nazi's goedgekeurd moest worden. De uitgelichte afbeelding met de functiebeschrijving van Willem is afkomstig uit een brief van het Departement van Landbouw en Visscherij van het RbVVO (ongedateerd), waarin *Der Führer der Reichsküche Scheveningen* voorschreef dat aan Willem de toegang tot *Festungsgebiet Scheveningen und Clingendaal* niet geweigerd mocht worden, omdat zijn dagelijkse aanwezigheid noodzakelijk was.

keukens is Willem aangebleven als boekhouder en waarnemend leider. Daarna is hij teruggekeerd naar de boekhouding van het hoofdkantoor van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, waar hij tot 31 maart 1946 heeft gewerkt. Zijn leidinggevende Van Loon schreef in zijn ontslagbrief: 'Steeds heeft de Heer Zwart zich doen kennen als een ijverig, serieus en betrouwbaar beampte, die met de meeste toewijding de belangen van de Afdeling Massavoeding heeft gediend. Hij verlaat den dienst op eigen verzoek en ik wensch hem veel succes toe op zijn verdere levensweg.'

Achtergrond: Het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening en de Duitse bezetters

Na de oorlog bestond bij veel mensen in Nederland het idee dat het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd (RbVVO) slechts een instrument in de handen van de Duitse bezetters is geweest om zoveel mogelijk voedsel te roven en naar Duitsland te vervoeren. Dit idee werd gevoed door de verschrikkingen van de Hongerwinter. De werkelijkheid was echter anders. Al voordat de oorlog uitbrak, waren er voorbereidingen getroffen om de voedselvoorziening in goede banen te leiden, zodat er tijdens de oorlog geen massale honger zou uitbreken in Nederland. Tot 1944 is dit ook gelukt. Uit onderzoek is gebleken dat de Duitse bezetters de voedselvoorraden in Nederland niet hebben leeggeplunderd. Zij waren juist gebaat bij een goed georganiseerde voedselvoorziening. Dit zou de rust en de orde in het land waarborgen. Daarnaast wilden de Duitse bezetters de Nederlandse bevolking ook winnen voor het nationaalsozialisme. Weliswaar werden luxeproducten als thee, koffie en cacao onder dwang naar Duitsland geëxporteerd, maar voor alle export werd betaald. De goede samenwerking tussen de Nederlandse en Duitse autoriteiten heeft er in belangrijke mate toe bijgedragen dat er voldoende voedsel beschikbaar was in Nederland. Hierbij was het de RbVVO er ook aan gelegen om de zwarthandel tegen te gaan. Die gediende immers op woekerprijzen, wat ten koste ging van de eerlijke verdeling van het voedsel onder de bevolking.

Het RbVVO moest voor de voedselvoorziening laveren tussen de Duitse bezetters, collaborerende Nederlanders en het verzet. Deze houding werd door velen uit het Nederlandse volk niet begrepen en ook zeker niet gewaardeerd. Op een inventarisatieformulier voor het boerenbedrijf, dat leeg werd teruggezonden naar het RbVVO, staat op de eerste bladzijde met potlood geschreven: 'Stik Rotmoffen'.

Stephanus Louwes, die het RbVVO leidde, en zijn rechterhand, de juriste Dien Hoetink, betoonden zich echter juist geduchte onderhandelingspartners van de Duitse bezetters. Rijkscommissaris Seyss-Inquart schreef in juli 1940 in zijn rapport: 'De ervaringen met de Nederlandse ambtenaren hebben doen inzien, dat deze lieden, zoals alle Nederlanders, van huis uit lastig zijn. Men moet zeer veel met hen onderhandelen, als zij neen zeggen, betekent dat nog niet definitief neen, als zij ja zeggen, overdenken zij de zaak nog lange tijd, tenslotte doen zij toch wat men wil.'

Seyss-Inquart schreef echter ook: 'Verder hebben zij de behoefte zich te dekken (...) [zij] wensen (...) in vele gevallen een rechtstreekse opdracht, aan welke zij dan eenvoudig gevolg

geven, om later op deze dwangpositie te kunnen wijzen. Men mag evenwel over het gedrag der ambtenaren in de bestuurspractijk in het algemeen niet klagen. Men kan niet zeggen, dat werk van vitaal belang door het ambtenarencorps vertraging ondervindt.'

De Duitse bezetters speelden een spel met het RbVVO. In de contacten achter de schermen adviseerden zij de topambtenaren om op zekere momenten maar niet thuis te zijn. Hieruit blijkt hoe belangrijk de Duitse autoriteiten het vonden dat de voedselvoorziening goed zou blijven lopen. Op hun beurt speelden de ambtenaren van het RbVVO het spel geraffineerd mee. Er werd zelfs gegoocheld met cijfers om de autoriteiten in Berlijn te misleiden. Er zijn geen aanwijzingen te vinden dat Willem, als boekhouder bij het RbVVO, hieraan een actieve bijdrage heeft geleverd. De vraag of hij dit zou hebben kunnen doen, zou verder uitgezocht moeten worden.

Dankzij de protesten van Louwes en zijn ambtenaren is het de Duitse bezetters nooit gelukt om enige bevolkingsgroep van de normale distributie uit te sluiten. Zij moesten zelfs gedogen dat er geen onderscheid werd gemaakt in de rantsoenen voor Joden of andere bevolkingsgroepen. Het RbVVO was in staat om distributiekaarten en voedselbonnen bij het verzet terecht te laten komen. De Joden werden overigens wel door andere discriminerende maatregelen in hun voedselvoorziening getroffen, zoals beperkingen bij de inkoop van levensmiddelen, het verbod op restaurantbezoek en het instellen van aparte winkels en afhaalcentra voor Joden.

Na de oorlog werd de bijna tweehonderdduizend ambtenaren in de voedselvoorziening verwijten gemaakt over hun inschikkelijkheid. Iedereen wist wel dat hun was bevolen om op hun plek te blijven, maar ze hadden de bevelen toch kunnen negeren. Ze hadden hun stem kunnen laten horen. Ze hadden het systeem kunnen verlammen. Was het inderdaad niet beter geweest als het RbVVO zijn werkzaamheden had neergelegd als daad van protest tegen onder andere de Jodenvervolging door de Duitse bezetters? Het antwoord op deze vraag is niet gemakkelijk te geven. In het geval van de voedselvoorziening sneed het mes aan twee kanten. Er moest weliswaar worden samengewerkt met de Duitse bezetters die misdaden pleegden, waarvan de verschrikkelijke omvang overigens pas veel later tot de mensen doordrong, maar tegelijkertijd leverde deze samenwerking verzetslieden en onderduikers ook het benodigde voedsel op. De voedselvoorziening was nou eenmaal een kwestie van leven of dood die de hele bevolking aanging. Dit werd duidelijk toen de Hongerwinter uitbrak na de stagnatie van de voedselvoorziening. Het was de taak van het RbVVO om de Nederlandse bevolking te voeden. Een individuele en mogelijk

zinloze protestactie zou dit ernstig in gevaar hebben gebracht. De ambtenaren van het RbVVO zagen zichzelf dan ook niet als de handlangers van de Duitse bezetters. Zij meenden juist dat zij door hun optreden terreur en hongersnood hadden voorkomen. Uit onderzoek zou later blijken dat dit terecht is geweest.

Het systeem van de centrale keukens, waarin Willem vanaf 1944 een actieve rol speelde, was aanvankelijk een doorn in het oog van de Duitse autoriteiten. Naar hun mening was dit systeem communistisch van aard. Later zagen zij hiervan toch het nut in en bepaalden dat de nationaalsocialistische Volksdienst invloed zou uitoefenen in de uitdeling van de maaltijden. Hierdoor was de deelname aan deze massavoeding zeer impopulair onder de bevolking. Tot 1944 werden er nauwelijks maaltijden uitgedeeld aan individuele personen en huishoudens. Het voedsel ging in plaats daarvan naar *kriegswichtige* bedrijven. Het RbVVO was hierover zeer gefrustreerd. De onderafdeling Massavoeding, waar Willem als boekhouder werkte, was tot de onwillige uitvoerder van de nationaalsocialistische zaak gedegradeerd. In september 1944 keerde het tij zich echter. Door berichten over de snelle opmars van de geallieerde legers sloegen veel leden van de Nederlandse Volksdienst op de vlucht. Hierdoor wist het RbVVO weer de volledige controle over de centrale keukens te verkrijgen. Willem werkte toen al vier maanden voor de centrale keuken Scheveningen en Clingendaal.

Toen in oktober 1944 de noodtoestand werd uitgeroepen, konden de centrale keukens eindelijk gaan doen waarvoor zij waren opgericht. In drie maanden tijd moesten zij in Den Haag omschakelen van het voeden van nog geen 40.000 mensen naar het voeden van ruim 200.000 mensen. Hierdoor gingen de rantsoenen flink omlaag. 'Te weinig om van te leven en te veel om van te sterven.' Deze klacht werd veel onder de bevolking gehoord. Dat *Wehrmachts* soldaten en families van Nederlandse SS'ers werden bevoordeeld, deed hieraan uiteraard geen goed. Maar ook mensen die bij *lebenswichtige* organisaties zoals het RbVVO werkten, kregen extra rantsoenen om te voorkomen dat de georganiseerde orde zou instorten. Of Willem ook heeft geprofiteerd van dit voordeel, wordt niet duidelijk uit zijn persoonlijke documenten. Vanaf november 1944 begonnen de centrale keukens met proeven om suikerbieten en tulpenbollen tot voedsel te verwerken. Hieruit blijkt hoe nijpend de voedselsituatie was geworden.

Waar tekorten zijn, volgen criminaliteit en corruptie vanzelf. Dit gold ook voor de centrale keukens. 'Wie soep tapt, die soep gapt.' Uit protest tegen de groeiende corruptie en het toenemende voedseltekort gingen in verschillende steden groepen vrouwen de straat op. Zo wisten zij meer toezicht op de centrale keukens af te dwingen. Voor zover bekend vonden deze vrouwenprotesten niet plaats in Den Haag. Wel werden daar verschillende opslagplaatsen van het RbVVO overvallen. Begin 1945 overvielen bijvoorbeeld enkele gewapende mannen in Duits uniform een slachthuis, waarbij zij een flinke hoeveelheid vlees en vet wisten buit te maken. Ook bij de centrale keukens was diefstal een groot probleem. Vaak werden deze voedselmisdaden gepleegd onder de dekmantel van het verzet. Woekerprijzen die voor het geroofde voedsel gevraagd konden worden, zullen echter ook een belangrijke rol hebben gespeeld.

De nationaalsocialisten probeerden al vroeg de Joden de schuld te geven van deze oneerlijke handel, maar dit idee werd niet overgenomen door de Nederlandse bevolking, zoals blijkt uit brieven die in de periode 1940-1944 aan de leiding van de voedselvoorzieningsorganisatie zijn geschreven. In één brief werd dit zelfs expliciet ontkracht. 'De Joden krijgen de schuld, maar de boeren en slagers zijn veel erger.'

De zwarthandel zou uiteindelijk Dien Hoetink fataal worden. Omdat zij uit principe wilde vasthouden aan de weg van het recht in de bestrijding van de zwarthandel, raakte zij in conflict met de Duitse bezetters die haar daarom in augustus 1944 gevangenzetten. Toen de geallieerden troepen oprukten, werden de gevangenen in Nederland halsoverkop naar Duitsland getransporteerd. Ondanks verwoede pogingen konden noch de ambtenaren van het RbVVO, noch enkele Duitse ambtenaren Dien nog terughalen. Zij legde dezelfde weg af als Corrie ten Boom: van de gevangenis in Scheveningen (het 'Oranjehotel') via kamp Vught naar kamp Ravensbrück. In tegenstelling tot Corrie overleefde Dien de oorlog echter niet. In februari 1945 overleed zij. Het is niet zeker of zij is bezweken aan de gevolgen van tyfus of dat zij is vergast. Dien Hoetink werd 41 jaar.

Ongetwijfeld heeft ook Willem te maken gehad met corruptie en criminaliteit. In zijn persoonlijke documenten is hierover echter niets te lezen. Wellicht werpen andere bronnen hier enig licht op. In een verslag van de werkzaamheden van de onderafdeling Massavoeding in de periode oktober 1943 tot juli 1946, dat werd opgesteld in 1947, worden verschillende 'onregelmatigheden' vermeld. Er werden kleine diefstallen door het personeel gepleegd. De schuldigen werden uit de keukens verwijderd. Inbraken van buitenaf vonden plaats. De afsluitingen werden verbeterd en er werden wakers aangesteld voor de uren dat er geen personeel aanwezig was in de keukens. In een enkel geval ontvreemde een ambtenaar een groot geldbedrag. Hij werd hiervoor gerechtelijk vervolgd. Ook de roofoverval door 'boeven in Duits uniform' wordt in het verslag genoemd. De maatregelen hielpen, want de opsteller van het verslag stelt vast dat de diefstal van kostbare levensmiddelen tot een minimum werd beperkt. De onttrekking van voedsel buiten de keukens was echter een groter probleem. 'Personeel met de uitdeling belast is telkenmale verwisseld. Er mag worden geconstateerd, dat daar ook gewetensgetrouw personeel is opgetreden, dat zich strict hield aan de voorschriften.'

In een van de weekoverzichten van de onderafdeling Massavoeding is een opvallend verslag te lezen: 'In de nacht van 10 op 11 Febr. '45 is door de nachtploeg die gevulde potjes had gereed staan met vleesch, erwten en bereid voedsel, gestolen. Op enkele na is de nachtploeg geheel ontslagen door den *Verwalter* [beheerder]. De leiding van de keuken in handen van den boekhouder is niet voldoende krachtig. Deze dubbele taak is te zwaar voor deze jonge kracht. Dit betreft keuken Weissenbruchstraat.'

Hoewel dit niet de centrale keuken was waar Willem werkte, zijn de overeenkomsten treffend. Willem, toen vierentwintig jaar oud, was ook een jonge kracht met de dubbele taak van boekhouder en leider. Zou zijn leiding wel voldoende krachtig zijn geweest en wist hij corruptie

en diefstal buiten zijn centrale keuken te houden? Behoorde Willem tot het 'gewetensgetrouw personeel' en wat betekende dit precies in die tijd? Deze vragen zullen waarschijnlijk altijd onbeantwoord blijven. Hoe het ook zij, twee maanden later was er niets meer te roven. Door de Spoorwegstaking die in september 1944 was begonnen, werd de voedselaanvoer naar het westen van Nederland gestagneerd, ook omdat de Duitse bezetters de toevoer van levensmiddelen stillegden. In april 1945 waren alle voedselvoorraden uitgeput.

Clandestiene woorden van de Happyërs

Op 30 september 1940 voegde Dick toch nog enkele woorden aan het clubboek toe. 'Veel is gebeurd sinds dat wij een jaar geleden uit elkander gegaan zijn. De mobilisatie kwam, een strenge winter volgde met lief en leed, het voorjaar kwam, de maand Mei die een belofte inhield voor de zomer. 10 Mei kwam en is weer voorbij gegaan, maar zal nimmer uit ons geheugen zijn weg te branden. De tijden zijn moeilijk, gelukkig zijn we jong en zien we niet alles even donker in als oudere mensen.'

Inmiddels hadden Henny en Foppe een zoon gekregen. Henk scheen volgens Dick ergens in Duitsland te werken. 'We mogen wel even memoreren met dankbaarheid aan God, dat Henk, Piet en ikzelf gelukkig behouden uit de oorlog gekomen zijn.'

Klaarblijkelijk was alleen Willem niet gemobiliseerd. Al zijn Happy-Happyvrienden en zijn broer Rien hadden wel moeten vechten tegen de Duitse soldaten die Nederland binnenvielen. Dick vroeg Willem 'wanneer er zich belangrijke feiten in ons oude Happy-groepje voordoen deze in dit boek op te tekenen'.

Ook Piet nam op 3 mei 1941 nog eenmaal stiekem – 'wat gaat tegenwoordig niet clandestien' – de pen op.

'Veel is gebeurd in de twee jaar sinds ik voor het laatst in Happy schreef. Het is enigszins te volgen uit wat daarna geschreven is. Happy is geliquideerd, bestaat niet meer. Wat nog erger is, ons land is, neen, niet geliquideerd, maar bezet, in handen van den vijand die het verraderlijk overvallen heeft, het uitgezogen heeft en nog uitzuigt en ten gronde wil richten. Maar dat bereikt hij niet. Nooit. Nederland zal herrijzen, onze rechtmatige koningin komt terug, ons land zal onder haar verdere regering groeien en bloeien. Ik schrijf dat nu wel zo in een onstuimig ogenblik, maar laten wij erom bidden en als Hare Majesteit ons weer oproept, laten wij soldaten in Happy (ook Henk die tijdelijk naar den vijand was overgelopen maar gelukkig is teruggekomen van die weg) aan die oproep gevolg geven en desnoods met inzet van alles wat ons hier beneden lief is, strijden om dien vijand te verdrijven en tot het uiterste onze plicht doen tegenover het vaderland. En niet alleen onze plicht. Laat ons verder gaan, laat ons vechten met een moed en een vastberadenheid die ons Nederland plaatst in de voorste rij van landen die momenteel bezig zijn met zoals de laatste regel van het

eerste couplet van ons Wilhelmus zegt: De tyrannie verdrijven die ons ons hart doorwondt.'

Wat Piet bedoelde met de opmerking dat Henk was overgelopen naar de vijand en ook was teruggekomen van die weg, is onduidelijk. Het is onwaarschijnlijk dat Henk zich daadwerkelijk heeft aangesloten bij de Duitse bezetters om na verloop van korte tijd toch weer terug te keren op dit besluit. Mogelijk spreekt Piet hier met zijn typische gevoel voor humor en in de luchtige Happiërstaal over de tijd die Henk als krijgsgevangene in Duitsland heeft doorgebracht. Ook Piet schrijft over de soldaten in Happy. Willem was niet een van hen.

Ondertussen hadden Corrie en Dick zich verloofd.

Hierna bleef het jaren stil onder de Happiërs.

Hoofdstuk 3 Bij de Nederlandse Arbeidsdienst

1942

In ruwe dienst

In de tweede helft van 1942 brak voor Willem een moeilijke periode aan. Een jaar eerder had rijkscommissaris Seyss-Inquart de Arbeidsdienstverordening uitgevaardigd. Wie de leeftijd van achttien jaar had bereikt en zijn aanstelling in openbare dienst wilde behouden, moest een dienstplicht van vijfenhalve maand vervullen in de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD). De opgeroepen jongens hadden weinig keuze. Tot die tijd was aanmelding bij de NAD vrijwillig geweest, maar vanaf de vordering waren de mannen die opgeroepen werden, verplicht zich te melden. Wie geen gehoor gaf aan zijn oproep, werd door de politie thuis opgehaald. In het laatste oorlogsjaar zijn er zelfs jongens gemarteld en vermoord toen zij vluchtten uit de NAD.

De verplichte deelname aan de NAD was een voorbeeld van de nazificatie die de Duitse bezetters doorvoerden. De zachte aanpak van onderop had niet geholpen. De Nederlandse bevolking liep niet warm voor het nationaalsocialisme en was niet van plan deze beginselen over te nemen. Daarom verhardden de Duitse autoriteiten hun aanpak, bijvoorbeeld door eenheidsorganisaties op te richten die de bestaande verzuiilde organisaties moesten vervangen en waarin het fascistische *Führerprinzip* en andere nationaalsocialistische principes werden gepropageerd.

In juli 1942 was Willem aan de beurt. Alleen zij die in militaire dienst hadden gediend of zij die lid waren van een nationaalsocialistische organisatie, zoals de Nederlandse Opbouwdienst of de Waffen SS, werden van deze verplichting vrijgesteld. Ook criminelen, gehandicapten en Joden hoefden geen arbeidsdienst te vervullen. Met deze laatste groep hadden de Duitse bezetters andere plannen, wat enkele maanden later bleek toen de deportaties begonnen.

Met grote tegenzin verliet Willem Den Haag en op 7 juli 1942 meldde hij zich bij een NAD-kamp in Staphorst. Dit was het begin van een sombere tijd in zijn leven. In de maanden die volgden, schreef hij ruim twintig brieven vooral aan zijn vader en moeder. Zijn eigen brieven en de brieven die hij terugontving, heeft Willem tot aan zijn dood bewaard.

‘Ik voel me deze dagen erg eenzaam en ik hoop, dat U veel voor mij zult bidden. De dienst en de omgang zijn zoo ruw en op de kamers zijn de vloeken en smerige opmerkingen niet van de lucht,’ schreef hij in zijn eerste brief.

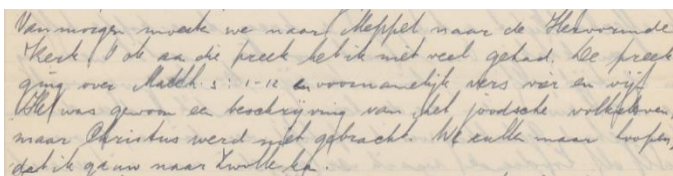
‘Lieve jongen,’ schreef zijn vader hem gelijk terug, ‘we kunnen het ons best voorstellen dat je je eenzaam voelt en we hoeven je wel niet te zeggen dat we je voortdurend opdragen voor den troon der genade. Gelukkig dat Hij overal dezelfde is en we hopen en bidden dat je Zijn gemeenschap praktisch zult ondervinden. We zijn dankbaar dat je begonnen bent met trouw voor Hem te zijn; wees er van overtuigd dat Hij je niet zal begeven en niet zal verlaten.’

In het eerste weekend dat Willem in Staphorst zat, zocht zijn vader hem gelijk op, wat een flinke reis was vanuit Den Haag. ‘Zaterdagochtend ben ik om ruim 12 uur doornat thuis aangekomen,’ schreef hij Willem enkele dagen later terug, ‘maar na flink te hebben geslapen, was alles weer in orde. Ik ben erg blij dat we elkaar even hebben kunnen zien en spreken. Ik kan me nu een voorstelling maken van je verblijf. Ook kon ik Moeder en de anderen alles nauwkeurig vertellen. Binnenkort krijg je weer een brief. Denk veel aan Romeinen 8:28 [‘En wij weten, dat dengenen die God liefhebben, alle dingen medewerken ten goede, namelijk dengenen die naar Zijn voorneemen geroepen zijn.’].’

‘Hoe vond je het dat Vader kwam?’ vroeg zijn moeder Willem in haar brief. ‘Het was jammer dat het zoo regende anders was vader de zondag nog overgebleven, dat was voor jou natuurlijk nog aardiger geweest. (...) Zaterdag kwam vader om kwart over twaalf thuis. Nou je had hem moeten zien. Een natte kat was er niets bij. We hebben hem gauw het natte goed uitgetrokken en hem daarna gelaafd met gebakken aardappelen en soep. Toen hebben wij tot kwart over eenen zitten praten en daarna naar bed.’

Ondanks de betrokkenheid en niet aflatende bemoediging van zijn ouders, zou de eenzaamheid in bijna alle brieven van Willem blijven doorklinken. Hij was teleurgesteld dat het zo lang duurde voordat hij op verlof mocht. Hij miste vooral de samenkomsten in de Vergadering van Gelovigen. Hij bezocht wel regelmatig een gereformeerde kerkdienst in Meppel, maar daar was het niet zoals in de Vergadering.

‘Ik voelde me erg eenzaam en toen we thuis kwamen kreeg ik het even te kwaad,’ schreef Willem in zijn tweede brief naar huis.

Vanmorgen moesten we naar Meppel naar de Hervormde Kerk. Ik heb aan de preek niet veel gehad. De preek ging over Matth. 3:1-12 en voornamelijk vers vier en vijf. Het was gewoon een beschrijving van het joodsche volksleven, maar Christus werd niet gebracht. We zullen maar hopen, dat ik gauw naar Zwolle kan.

‘Vanmorgen moesten we naar Meppel naar de Hervormde Kerk. Ook aan die preek heb ik niet veel gehad. De preek ging over Matth. 3:1-12 en voornamelijk vers vier en vijf. Het was gewoon een beschrijving van het joodsche volksleven maar Christus werd niet gebracht. We zullen maar hopen, dat ik gauw naar Zwolle kan.’

Dit is een fragment uit de brief die Willem op 22 juli 1942 aan zijn ouders schreef. Een preek over het ‘joodsche volksleven’ zou in 1942 veelbetekenend kunnen zijn geweest. Uit de brief van Willem is dit echter niet af te leiden. Er is ook geen aanleiding om aan te nemen dat hierin een antisemitische ondertoon heeft doorgeklonken. Waarschijnlijk had het ‘joodsche volksleven’ betrekking op de Joden uit de tijd van Jezus en legden de dominee en Willem geen verband met de Joden uit hun dagen. Willem lijkt zich hier niet bewust te zijn geweest van wat zijn Joodse tijdgenoten werkelijk ondergingen.

Achtergrond: De Nederlandse Arbeidsdienst en de Joden

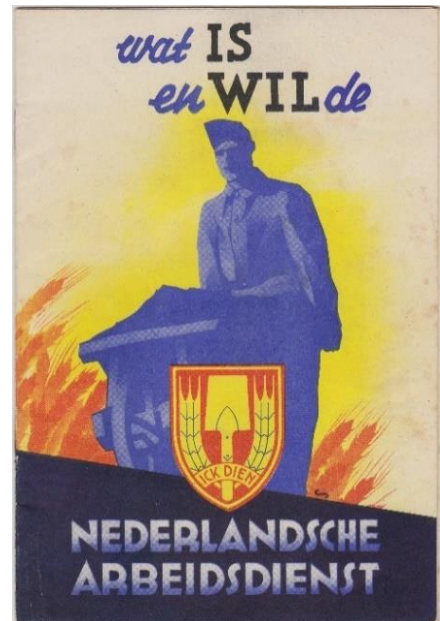
In de brochure *Wat is en wil de Nederlandsche Arbeidsdienst* is het volgende te lezen:

(...) de richtlijnen uit de Arbeidsdienstverordening, volgens welke niet voor dienstneming in den N.A.D. in aanmerking komen: zij, (...)

3e. die uit ten minste drie naar ras voljoodsche grootouders stammen; (Een grootouder wordt zonder meer als voljood-sch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke ge-meenschap heeft behoord.)

*4e. die uit twee voljoodsche grootouders stammen en
(a) hetzij zelf op 9 Mei 1940 tot de joodsch-kerkelijke ge-meenschap hebben behoord of na dien datum daarin wer-den opgenomen;*

(b) hetzij op den negenden Mei 1940 met een jood waren gehuwd of na dien datum met een jood in het huwelijk zijn getreden; (...)

De NAD bediende zich van nationaalsocialistische symboliek. Het kader van de organisatie bestond uit sympathisanten en aanhangers van de nazi-ideologie. De dienstplichtige arbeidsmannen moesten hier vaak niets van weten. Willem van Breen, die zelf in 1943 bij de NAD moest dienen in een kamp in Ten Arlo, beschrijft hoe arbeidsmannen werden uitverkozen om voor het eten tafelspreuken te declameren. 'Deze spreuken, die in plaats kwamen voor het meer voor de hand liggende 'even stilte voor gebed', waren uitermate politiek getint en verraadden de sympathieën van de commandant voor het Duitse bezettingsleger en de doelstellingen daarvan of zijn afkeer van de Joden. Een geliefd thema was de vernietiging van de Joden, de Zigeuners en het bolsjewisme in welke vorm dan ook.'

Het is niet gezegd dat wat Van Breen beschrijft in ieder NAD-kamp gebruikelijk was, maar het illustreert wel de sfeer in zo'n kamp en de gezindheid van de kaderleden.

In het oorlogsdossier van Willem worden de Joden alleen genoemd in enkele kranten en in bovengenoemde brochure van de NAD. Wat zou Willem zich afgevraagd hebben toen hij bovenstaande bepalingen las? Zou hij beseft hebben wat de betekenis hiervan was en welk verschrikkelijke lot de Joden wachtte en ook al ondergingen? Hoe zal Willem gereageerd hebben op de anti-Joodse retoriek die door het kader van de NAD gebezigd werd? Of een nog prangerender vraag: Hoe zal Willem gereageerd hebben als hij in plaats van een gebed uit te spreken een antisemitische, nationaalsocialistische spreuk had moeten declameren?

Het antwoord op deze vragen zal altijd in het ongewisse blijven. De Joden waren in de brieven van Willem geen onderwerp van gesprek. Hun lot lijkt voor hem en voor vele andere Nederlanders een blinde vlek te zijn geweest, wat bijdraagt aan de tragiek van wat gebeurd is.

Eenvoudig practijkmensch en kameraad

Uit de beschrijvingen van Willem is een redelijk goed beeld op te maken van de NAD in zijn begintijd. De NAD was een quasi-militaire organisatie die gericht was op karaktervorming. De dienstplichtigen werden arbeidsmannen genoemd. Hun wapen was een schop. De meerderen had rangen die evengoed iets weg hadden van de padvinderij ('hopman') als van het leger ('commandant'). De bezigheden van de jongens bestonden uit marsen lopen, sportoefeningen uitvoeren, aardappels schillen, instructies en toespraken aanhoren en werkzaamheden op het 'werkobject' verrichten. Volgens de voorlichtingsbrochure van de NAD werd door de dienstplicht aan de jongens de gelegenheid geboden om enige tijd samen te leven en op elkaar aangewezen te zijn. Zo konden zij ontdekken wat zij in prestatie en karakter als 'eenvoudig practijkmensch en kameraad' waard waren. 'Om deze reden bestaat de Nederlandsche Arbeidsdienst, waarin de jongens gedurende hun diensttijd van vijf en halve maand, zonder bevoorrechting boven elkaar, tezamen nuttigen, doch eenvoudigen handenarbeid verrichten. Nuttig, omdat het werk van niet te onderschatten waarde voor geheel Nederland is; eenvoudig omdat het hanteeren van een schop, een bijl of een houweel weliswaar gezonde inspanning vereischt, doch voor iederen jongen gemakkelijk is aan te leren.'

Het werk van niet te onderschatten waarde dat Willem en zijn dienstgenoten voor Nederland moesten verrichten, bleken graafwerkzaamheden te zijn. 'Gisteren zijn we voor het eerst met de scheppen naar het werkobject geweest. We moeten daar een bult grond afgraven en vervoeren naar een stuk moeras, dat daar vlak bij ligt. We waren daar 'hard' aan het werk, tenminste als de opzichter of onderhopman in de buurt was, anders stonden wij te kijken of de werkzaamheden wel goed vlotten.'

Twee maanden later schreef Willem: 'Het was vanmorgen weer steenkoud bij de ochtendsport maar op het werkobject kon je je weer wat warm werken.' Het is het enige positieve wat hij over de werkzaamheden heeft geschreven.

Aangezien de NAD aanvankelijk bedoeld was voor jongens die zich hiervoor vrijwillig aanmeldden, ontstond er onrust onder de Nederlandse bevolking toen de dienst voor alle jongens verplicht werd gesteld. Wat waren de werkelijke bedoelingen van de Duitse bezetters? Zou de NAD wellicht een voorportaal zijn van de gevreesde *Arbeitseinsatz* in het oosten? Deze ongerustheid is ook licht te bespeuren in de eerste briefwisseling tussen Willem en zijn ouders.

'Een dezer dagen moet ik gekeurd worden. Ik zal maar afwachten wat de resultaten daarvan zijn,' schreef Willem.

‘Laat je ons zoo gauw mogelijk den uitslag van de keuring weten?’ schreef zijn vader gelijk terug.

In een tijd waarin veel jonge mannen werden goedgekeurd ‘voor Duitsland’ is de onrust over dergelijke keuringen goed te begrijpen. De NAD bleek een geraffineerd plan te zijn van de Duitse bezetters om jongemannen voor te bereiden op de verplichte militaire dienst. Gelukkig voor Willem heeft hij verder niets noemenswaardigs meer over de keuring gehoord. In ieder geval heeft hij nooit in Duitsland hoeven werken en er zijn ook geen aanwijzingen te vinden dat hij hiervoor ooit is opgeroepen.

De NAD werd door de Nederlandse bevolking met grote argwaan bekeken. De organisatie bediende zich van ronkende nationaalsocialistische propaganda. Het bleef naast de verplichte dienst ook nog mogelijk om je vrijwillig voor de dienst aan te melden. Hierdoor associeerden velen de NAD met de gehate collaborateurs van de NSB. Dit is niet helemaal terecht geweest. Veel jongemannen, zoals Willem, konden niet tot nauwelijks aan hun dienstplicht ontkomen. Daarbij blijkt uit een van Willems brieven dat ook jongens ‘van de goeie kant’ zich vrijwillig voor de NAD aanmeldden, omdat zij anders naar Duitsland hadden moeten.

In de eerste jaren werkten de dienstplichtigen van de NAD overigens niet voor de Duitse bezetters. Pas tegen het einde van de oorlog werden de arbeidsmannen ingezet om werk voor de *Wehrmacht* te doen, zoals het aanleggen van vliegvelden en het graven van loopgraven. Toen de NAD in september 1944 werd ingelijfd in de Duitse *Reichsarbeitsdienst* (RAD) moesten de dienstplichtigen naar Duitsland en zelfs graafwerkzaamheden aan het front in Polen verrichten. Willem was toen al geruime tijd van zijn dienstplicht ontslagen.

Dienen in de NAD werd als een eer beschouwd door de heulende Nederlanders. Dit wordt ook duidelijk uit een dialoog die Ank, het zusje van Willem, had met haar leerkracht die wel een NSB’er moet zijn geweest. ‘

‘Wim, ik ben nog steeds niet van school af,’ schreef Ank. ‘Als het zo door gaat, ben ik er toch wel gauw af. Toen ik ’s maandags op school kwam, hadden we [...] Sikvis. Ik zei dat ik mijn broer had weggebracht. Hij zei er niks van. Toen we een poosje aan ’t werk waren, vroeg hij ineens aan me waar of je heen was. Of je naar Duitsland was.

42-7-V-1243
IN TWEEVOUD OPMAKEN

KLEEDINGSNUMMER 669 N.A.D. STAMBOEKNUMMER
NEDERLANDSCHE ARBEIDSDIENST

7-2 H.A.D.

Lijst van Kleding- en Uitrustingstukken
tot de aantallen, als daarachter vermeld, verstrekt aan en ontvangen door

Zwart, Willem Johannes An.
wonende te G. Cravenhage, Jurn Kokstraat 171

In tweevoud opgemaakt en geteekend te Starhorst den 7 Juli 1942

De fourier, De An.

De H.O.Z. De Kros, P. De Zwart, W.J.

Overgeplaatst naar	Met ontslag vertrokken:
op den 194	op den 19-12 1942
ingevolge	ingevolge ontslag van dienstplicht

De in deze lijst vermelde goederen, tot de aantallen als daarachter vermeld te Stapmarkt den 19-12 1942

INGENOMEN, INGELEVERD,

De fourier, De

De P. Kros De

1) Oordestel, 2) Naam en voornamen, 3) Rang, 4) Volledig adres, 5) Handtekening, 6) Naam en voornamen in drukletters.

Mod. Int. 2 3877 - '42 - K 983

De lijst met kleding- en uitrustingstukken die Willem bij zijn inschrijving kreeg uitgereikt. Hij had het niet zo op met zijn ‘groene pakje’. Toen zijn uniform eens naar de kleermaker moest, mocht hij in burger naar de kerk. ‘Dat zal me een gewaarwording zijn,’ schreef hij naar zijn ouders, ‘weer eens als mensch vermomd te gaan.’

Ik zei natuurlijk nee, maar naar de Arbeidsdienst. Hij vroeg of ik het een eer vond, dat ik zo'n broer had, die in de Arbeidsdienst is. Ik zei natuurlijk "ja".'

Dat Ank deze eer 'natuurlijk' bevestigde, onderstreept de onvrijheid waarin de Nederlanders toen verkeerden.

Achtergrond: Schaamte voor de Nederlandse Arbeidsdienst

Jongens die in de Nederlandse Arbeidsdienst hebben gediend, hebben lang met een gevoel van schaamte rondgelopen. Aan Rut van de Pol (opgeroepen in juli 1944 voor een kamp in Vledder) werd na de oorlog door de Politieke Opsporingsdienst gevraagd waarom hij niet was ondergedoken. Rut van de Pol vertelde later hoe hij dit als kwetsend heeft ervaren. Alsof hij het met plezier en enthousiasme had gedaan. Alsof hij een landverrader was.

Willem van Breen (opgeroepen in juli 1943 voor een kamp in Ten Arlo) doet in zijn lijvige boek over de NAD de volgende ontboezeming: 'Als ik nu tijdgenoten vertel dat ik in de Arbeidsdienst ben geweest, vertel ik er gelijktijd bij dat ik daartoe verplicht was op mijn achttiende jaar. Een medeveteraan van mijn Indië-bataljon 4-2 RI vertrouwde mij aarzelend toe dat hij, zelfs aan zijn beste vrienden, nooit had verteld dat hij in de NAD was geweest. Hij was van de laatste opgeroepen lichting van midden 1944 en, hoewel onterecht, schaamde hij zich daar nu nog voor. Mede door de onbekendheid met de verplichte deelname aan de NAD, ziet een niet onaanzienlijk deel van de vooroorlogse generatie nog steeds alle arbeidsmannen als fout tijdens de oorlog, wat beslist onjuist en dus onrechtvaardig is.'

Het is zeer waarschijnlijk dat Willem met dezelfde gevoelens van schaamte heeft rondgelopen. Wellicht doelde hij hierop toen hij later tegen zijn oudste zoon zei dat de oorlogstijd een periode is geweest waar hij niet trots op is. Omdat Willem in een vroege fase deelnam aan de NAD heeft hij slechts een lichte beproeving hoeven doorstaan. De arbeidsmannen van zijn lichting werkten niet voor de Duitsers, zoals de latere lichtingen dat moesten doen. In de NAD werden weliswaar quasi-militaire symbolen en handelingen gebruikt en ook werden er toespraken over de nazi-ideologie gehouden, maar de jongens werden niet verplicht om het nazi-gedachtegoed aan te hangen of bijbehorende handelingen te plegen. In de maanden dat Willem bij de NAD zat, was er zelfs nog geen briefcensuur. Iedere jongen kon schrijven wat hij wilde. Toch waren zij niet zo vrij dat zij ook konden zeggen wat zij wilden.

In totaal hebben ongeveer 50.000 jongens als arbeidsman gediend bij de NAD. Slechts weinig arbeidsmannen bleken echter geïnteresseerd te zijn in de nationaalsocialistische propaganda van de organisatie. De anti-Duitse stemming in de kampen was zo hoog dat het een serieus aandachtspunt voor de leiding van de organisatie werd. Om het tij te keren, werd in 1943 de Germaanse groet ingevoerd voor de kaderleden, maar dan wel zonder de woorden 'Heil Hitler'. Dit heeft Willem niet meer meegemaakt.

Na de oorlog zou het, net als met zoveel andere zaken uit die jaren, nog lang duren voordat het Nederlandse volk in staat was om de gebeurtenissen rond de NAD in het juiste perspectief te plaatsen. Uit bovenstaande getuigenissen blijkt dat er nog lang afkeurend en argwanend werd gedacht over de jongens die hadden gediend bij de NAD. In vele gevallen was dit zeer onterecht. Aan de ene kant zal Willem hebben geweten hoe het werkelijk zat, maar aan de andere kant is hij misschien ook gevoelig geweest voor de publieke opinie over deze kwestie. Dit kan ook bij hem gevoelens van schaamte hebben opgeroepen. Omdat hij op relatief jonge leeftijd is gestorven, is het de vraag of hij hiermee nog op tijd heeft kunnen afrekenen.

Het omdraaien van de zaak

Willem kon moeilijk wennen aan de verplichtingen in de NAD en hij was niet van plan om zomaar aan alles mee te doen. Dit bleek bijvoorbeeld toen er een film werd vertoond die hij niet wilde zien. Zijn weigering werd niet voetstoots geaccepteerd.

‘Vanmiddag kregen we een film. ‘De geprolongeerde echtgenoot’ heette die. Ik ben toen direct naar de waarnemend commandant gestapt en heb gevraagd of ik daar niet naar toe hoefde. Hij moest precies weten, waarom ik niet wilde en zei dat ik de eenigste man in het kamp was. Ik zei hem dat dat natuurlijk niets aan mijn principes afdeed. Het eind van het lied was, dat ik in die tijd op het bureau moest gaan typen.’

Tien dagen later kwam Willem op dit incident terug in een nieuwe brief. ‘We hebben vanavond een geweldig strenge inspectie gehad, waarbij ik speciaal aan de tand gevoeld werd voor het weigeren om naar de film te gaan.’

En twee dagen later opnieuw: ‘Woensdagavond bij de inspectie door den commandant, zijn plaatsvervanger en de aspirant-hopman begon de laatste mij aan de tand te voelen over mijn weigering om naar die film te gaan. Ze moesten precies weten waarom ik dat niet wilde en toen ik zei, dat ik dat wereldgelijkvormigheid vond, vroegen ze mij of ik dan eigenlijk niet in de Arbeidsdienst kan zijn en of het ook geen wereldgelijkvormigheid was, dat ik mijn snor liet staan enzovoort. Je kan die mensen toch niet duidelijk maken, waarom het niet kan, want dat begrijpen ze niet. De aspirant-hopman, die NSB’er, zei dat hij gereformeerd was, dus ook de Bijbel wel kende en dat hij uit de Bijbel kon bewijzen, dat God niet bestaat. Toen heb ik hem gezegd, dat hij dan niets van de Bijbel begreep. U ziet dus wel, dat er met zulke lui toch niet te praten valt. Die aspirant-hopman is een groote engerd. Iedereen in het kamp scheldt op hem en de bedreigingen, natuurlijk buiten zijn gehoor, die hem toegewenst worden zijn zoodanig, dat hij er met het omdraaien van de zaak lelijk af kan komen.’

Het werd door de leiding van de NAD niet gewaardeerd als de jongens er hun eigen ideeën op nahielden. In een circulaire uit december 1940, die commandant Breunese bij de oprichting van de NAD aan de burgemeesters van Nederland stuurde, schreef hij dat de jongemannen ‘voor korten tijd, alvorens weder in het maatschappelijk leven

hun intrede te doen, zelf een kleine volksgroep [zullen] vormen en daarin de eenvoudige, doch onaantastbare beginselen beleven, die ten grondslag moeten liggen aan ons volksbestaan, waarin geen plaats mag zijn voor die tegenstellingen en splitsingen, voortkomende uit verschillen in afkomst, geloof en geestesrichting, welke de een-dracht van ons volk zouden kunnen schaden’.

In de eenheidsorganisatie van de NAD was dus geen plaats voor een eigen geloof. Dat moest wijken voor de ‘onaantastbare beginselen’ van het nationaalsocialisme. Voor Willem met zijn sterke geloofsovertuiging was dit onacceptabel. Net als de meeste Nederlandse jongemannen was hij niet bereid om zijn eigenheid zomaar in te leveren.

De consequenties voor het niet willen meekijken met de film, bleven voor Willem beperkt tot hol machtsvertoon en lichte pesterijen. Waarschijnlijk heeft hij er geluk mee gehad dat hij bij een van de eerste lichtingen van de NAD zat. Later zou de atmosfeer in de NAD grimmiger worden.

Toch is het niet zo dat Willem het allemaal luchtig opnam. Er was wel degelijk angst voor verraad door bijvoorbeeld NSB’ers. Kort nadat Willem in het kamp was aangekomen, was hij bijvoorbeeld iets te vrijpostig geweest in zijn uitlatingen. Hij vreesde dat hij zichzelf daarmee behoorlijk in de nesten had gewerkt.

‘Ik werd vanmiddag gekapt en daar bij die kapper zeiden we natuurlijk alles wat voor onze mond kwam. Zoo beweerde een van de jongens onder andere dat het Crisis comité [een hulpinitiatief dat al voor de oorlog in Nederland was opgestart] er alleen maar voor was om Colijn [destijds minister-president] zijn zak te spekken. Toen zei ik daarop dat ik ook nu een zwendelaarsvereniging kende namelijk de Winterhulp [een nationaalsocialistische hulporganisatie]. Daarop vloog ineens die kapper op en ontpopte zich als een NSB’er. Hij vroeg mij er bewijzen voor en toen heb ik hem maar gauw gerust gesteld en gezegd, dat ik er geen bewijzen voor had. Hij zei daarop, dat hij heelemaal niet de bedoeling had om mij of iemand anders aan te brengen, maar dat hij geen onwaarheid kon hooren. U hoeft U werkelijk niet ongerust te maken, geloof mij. Ik schrijf U dit alleen omdat ik door dat ongewone gesprek ineens het weer te kwaad kreeg en een oneindige verlatenheid over mij kwam. Ik moet U eerlijk bekennen, dat ik later op de kamer heb staan huilen als een kind, terwijl ik mij bij het eten ook telkens goed moest houden. Ik bid iedere dag of de Heer mij hieruit wil verlossen en zoo niet of Hij mij genade wil geven staande te blijven.’

Hoezeer Willem toch met dit incident in zijn maag bleef zitten, blijkt uit het slot van zijn brief: ‘Zal U U vooral niet ongerust maken over die NSB’er, want dat is heusch niet erg geweest.’

Met een kleine berisping schreef zijn vader hem hierop terug: ‘Bid of God je genade wil geven om voortaan een wacht voor je mond te zetten. (...) Wees ervan overtuigd dat wij je voortdurend in onze gebeden gedenken. Geef den moed niet op! Wie weet wat God daar voor je te doen heeft. Blijf trouw en houd je aan Hem vast. Er zijn er

velen van Gods kinderen die in nood zijn of zijn geweest. In moeilijker omstandigheden dan jij, en God heeft hun trouw beloond!’

Toch zou het incident Willem nog dagenlang bezighouden. ‘Die kapper is er vandaag weer geweest, maar ik heb er verder niets over gehoord, dus daar hoeft U zich niet ongerust over te maken,’ schreef hij in zijn volgende brief.

In de brief daarna: ‘Vandaag weer niks gehoord van die kapper, dus daar komt heelemaal niets van.’

En enkele dagen later opnieuw: ‘Van die kapper heb ik nog steeds niets gehoord, dus dat is van de baan, want hij is nog wel drie of vier keer daarna in het kamp geweest.’

Het is opvallend hoe vrij Willem kon zijn in de dingen die hij opschreef. Een nicht schreef hem: ‘Wat een geluk dat je brieven niet gecontroleerd worden. Nu kan je tenminste zeggen wat je op je hart hebt.’

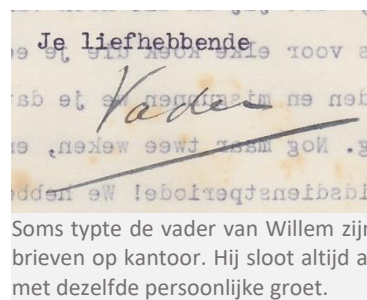
De briefcensuur was een jaar later wel ingevoerd in de kampen van de NAD. In juli 1942 kon Willem in zijn brieven echter nog ongehinderd lucht geven aan zijn afkeer voor het nationaalsocialistische gedachtegoed, zoals duidelijk wordt uit de volgende fragmenten.

‘Gisteravond gaf de commandant een speech in de eetzaal, waarbij hij onder andere opmerkte dat wij allen nationaal denken en sociaal voelen, kortom dat wij nationaalsocialistisch gestemd waren. Hij had zelf negen jaar in München gewoond, vertelde hij, maar hij vond de Nederlander geestelijk superieur aan de Duitscher. Ik geloof dat hij een zeer gevaarlijk mensch is.’

‘Vanmiddag hadden wij een testproef en daarbij kwam deze vraag voor: Welke landen heeft Engeland in de laatste drie jaar verraden nadat het daarmee een verbond gesloten had? Die vraag heb ik natuurlijk open gelaten. Na dat alles ingeleverd was, kwamen de antwoorden op de vragen en toen de aspirant-hopman vroeg welke landen dat waren stonden alleen drie NSB’ers op. Daarop kwam er een politiek debat, waar sommige heus zoo stom waren om op in te gaan. Helaas hebben echter verschillende lui die vraag gedeeltelijk beantwoord aan mijn tafel. Ik denk uit angst voor moeilijkheden. Zoo langzamerhand merken wij dus wel uit welke kant de wind waait.’

Soms trof Willem een gelovige kampgenoot. Een keer had hij een goed gesprek met een gereformeerde jongen met wie hij ook naar de kerk was gegaan. ‘Toen we het er over kregen, dat ze hier wel zullen proberen om de mensen de NSB-beginselen op te dringen zei ik, dat als je de Bijbel had hen dat nooit zou lukken. Dat beaamde hij volkomen.’

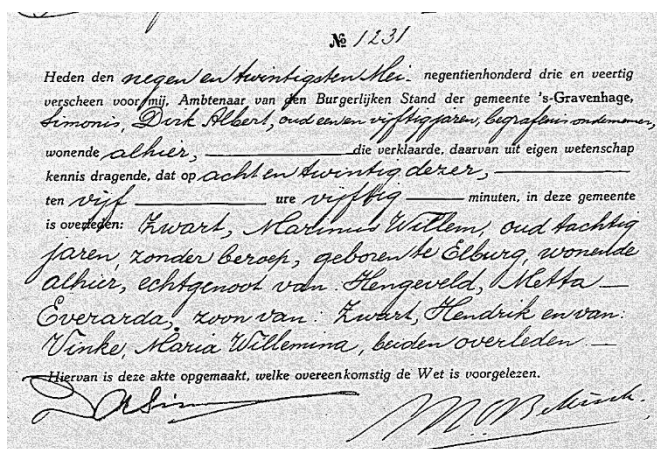
Willem geloofde sterk dat gehoorzaamheid aan de Bijbel hem kon behoeden voor gevaarlijke leringen. Dit was al zo geweest voor de oorlog toen hij bijvoorbeeld zijn

Happy-Happyvrienden waarschuwde voor de gevaren van het populaire spiritisme. Tijdens de oorlog hield Willem zich vast aan Gods Woord om zich te wapenen tegen de nationaalsocialistische beginselen. Dit geloof deelde Willem met zijn ouders en met zijn grootouders. Ook met hen correspondeerde Willem in de maanden dat hij in Staphorst verbleef.

Zijn grootvader spoorde Willem aan om zijn oog op God te richten: 'Wij hopen inmiddels dat de wereldgeschiedenis zich spoedig zoo ontwikkelde, dat er een spoedig einde kome aan dezen treurige toestand waaronder niet alleen alle volkeren maar ook ieder mensch lijdt. Ik moet nog wel eens terugdenken aan die uitdrukking in de brief aan de Efeziërs: naar den raad van Zijnen wil. En ook God zal Zijn raad vervullen en als dit geschied is, zijn wij ook aan het eind van deze toestand: wij wachten dus af, opziende tot Hem (God onzen Vader, in Christus Jezus) en gaan dus (Willem) met moed en volharding voort op den weg die wij te gaan hebben, niet waar?'

Een jaar later overleed de grootvader van Willem op tachtigjarige leeftijd. Voor hem was er een einde gekomen aan 'dezen treurige toestand'. Voor hen die achterbleven zou de oorlog toen nog twee moeilijke jaren voortduren.

Overlijdensakte van Marinus Willem Zwart uit het register van de Burgerlijke Stand van de gemeente 's-Gravenhage. Marinus Zwart werd in 1862 geboren in Elburg en overleed in 1943 in Scheveningen. Hij was schipper in de haven van Scheveningen. Daar sloot hij zich aan bij de Vergadering van Gelovigen die rond 1880 was begonnen.

Drie aardige jongedames

Een van de manieren waarop de dienstplichtigen hun eenzaamheid probeerden te verzachten, was contact zoeken met familie of vrienden die in de buurt van het kamp woonden. Ook Willem bezocht enkele tantes en vrienden van zijn ouders in het nabijgelegen Meppel. Uit dit contact ontspon zich een kleine geschiedenis met de dochters van de familie Brouwer.

Willems moeder had al het een en ander aangekondigd in een van haar brieven. 'Vader is nog naar de zuster van mevrouw Knoester geweest en je moet niet gek opkijken als je eens bezoek krijgt van twee aardige jonge dames van bij de dertig jaar. Ze hebben beloofd dat ze naar je toe zouden gaan.'

De belofte werd al snel ingelost, want een week later schreef Willem het volgende terug: 'Gisteravond om half negen kwam er bezoek voor mij en wel drie dames. Het waren de dochters van Brouwer met een vriendin. Ik stond op het pad een oogenblik met hen te praten toen de hoofdopzichter voorbijkwam en vroeg of zij zin hadden het kamp te bezichtigen. Hij heeft ze alles laten zien, de cantine, keuken, ijskast,

badbarak, een kamer enzovoort. Ik mocht ook mee. Ook de barak van het kader liet hij zien met zijn eigen kamer. Toen wij daarin waren, kwam de commandant, onderhopman 's Graeuwen, erbij en vroeg of zij koffie lustten. Natuurlijk lustten zij dat en toen werd ik om koffie uitgestuurd naar de keuken. Ik kwam terug en moest in de kamer van de commandant koffie schenken. Ik mocht een stoel halen en erbij komen zitten. Toen was het 'Zwart, wil je een sigaartje'. Ik zei natuurlijk 'Graag onderhopman' en toen zat Zwart als een vorst een sigaar te rooken. De onderhopman putte zich uit in vriendelijkheden enzoo tusschendoor zat hij even te vertellen dat hij absoluut geen NSB'er was. Ik moet dat eerst nog eens door zijn daden bewezen zien, wil ik dat gelooven. Daarna heeft hij ze uitgelaten tot de uitgang van het kamp en ze uitgenoodigd aanstaande Zaterdag nog eens terug te komen. Waarom weet ik niet. Die vriendelijkheid was natuurlijk om de slechte naam, die de NAD heeft bij het publiek zooveel mogelijk weg te nemen. (...) Het lijken mij aardige meisjes. Ik kreeg ook herhaalde malen de verzekering dat ik hartelijk welkom zou zijn als ik in Meppel kwam.'

Hoewel Willem beweerde dat hij niet wist waarom de onderhopman de dames graag nog eens wilde zien, zond hij diezelfde dag nog wel een postkaart achter zijn brief aan om zijn ouders te vragen of zij wisten of de meisjes misschien ook naar de kerk gingen. Blijkbaar was niet alleen de interesse van de onderhopman gewekt.

Willems moeder schreef terug: 'Ik ben blij dat die meisjes zijn geweest en dat ze ook nog wat lekkers voor je mee hebben gebracht, dat viel nog mee ook hé?'

Enkele dagen later was Willems nieuwsgierigheid omgeslagen in neerslachtigheid. 'Vooral als je je indenkt hoe het nu bijvoorbeeld op het moment dat ik dit schrijf bij U thuis is, voel ik me erg eenzaam, maar ik weet dat de Heer mij ook zal helpen om deze eenzaamheid door te komen en ik weet dat U voor mij bidt en ik doe dat zelf ook, ook of Hij mij voor verleiding en afwijken wil bewaren. Zoo nu en dan snak je er naar eens een vertrouwd gezicht te zien. Het was wel aardig, dat de meisjes Brouwer gisteren kwamen, maar het zijn op het oogenblik nog vreemden voor mij en je kan niet vertrouwelijk met elkaar spreken.'

Zijn contact met de meisjes Brouwer leverde Willem een gunstige positie op bij de kaderleden. 'Vrijdagmiddag hadden we weer marsch- en ordeoefeningen, gym en theorie en om zes uur moest ik bij dezelfde hoofdopzichter ineens komen. Dat is namelijk dezelfde man, die verleden week die meisjes van Brouwer rondgeleid heeft. Zij zouden vandaag weer komen en opbellen als ze verhinderd waren. Toen ik gister bij hem kwam zei hij dat opgebeld was, en verkeerd was doorgegeven, dat die dames en een meneer uit Scheveningen niet zouden komen. De hoofdopzichter begreep er niets van zei hij en vroeg mij of ik naar Meppel wilde gaan om te vragen hoe het in elkaar zat. Ik zei natuurlijk geen nee en omdat ik geen uniform had mocht ik in burger gaan. Dus schoof ik om acht uur als heer verkleed het kamp uit en was om negen uur bij de familie Brouwer. Daar werd ik allerhartelijkst ontvangen en kreeg twee koppen koffie met een kaakje. Om kwart voor tien moest ik weer weg om op tijd, elf uur,

binnen te zijn. De terugweg viel me veel zwaarder dan de heenweg, want ik had een drukke dag gehad. Gelukkig was ik op tijd weer binnen, tien over half elf. Zodoende was ik er eens drie uur uit geweest.'

'Heb je nog wel eens weer bezoek gehad van de familie Brouwer?' visten zijn ouders een week in hun brief aan Willem.

'Zeg Wim,' schreef zijn moeder in haar volgende brief, 'is die commandant soms verliefd op een van de meisjes dat hij er zoo'n belang in stelt en waarom zijn ze zaterdag niet geweest?'

Willem bleef echter onverstoorbaar onder het contact met de meisjes. Hij was vooral bezig met de dingen die zij over hem hadden gezegd tegen de commandant. 'Bij de familie Brouwer hoorde ik dat zij aan de commandant verteld hadden, dat ik niet sterk was. Dat had vader ze verteld. Ik denk, dat ik daardoor er telkens uitgehaald werd.'

Hierop schreven zijn ouders terug: 't Is toch echt fijn dat je waarschijnlijk door die meisjes Brouwer een klein streepje voor hebt. We hopen ze binnenkort ook weer op te zoeken en hen daar nog eens extra te bedanken voor alles wat ze voor je hebben gedaan. We kunnen ons zoo goed indenken hoe je je hebt gevoeld toen je als burger vermomd naar Meppel mocht wandelen.'

Daarna schreef Willem lange tijd niets meer over de meisjes Brouwer. Pas vier maanden later noemde hij de familie nog eenmaal. 's Avonds ben ik naar Brouwer gegaan, want daar was ik al in geen vier weken geweest. Ik heb daar weer gelaten de vloed van woorden over mij heen laten gaan en mij beoefend in het zeggen van: ach, zoo zoo, sjonge jongen, ja het is erg enzovoort enzovoort. Affijn het heeft me weer een rol Kingpepermunt opgeleverd, dus dat viel alweer mee.'

Inmiddels had Willem blijkbaar meer belangstelling voor een rol pepermint dan voor de meisjes Brouwer. Uit een brief die een neef hem ruim twee maanden eerder had gestuurd, wordt duidelijk waarom dat was. Willem was verliefd op een ander meisje, dat inmiddels ook al zijn hart had gebroken.

'Wat je over Suze schreef, bevreesdde mij echt,' schreef zijn neef. 'Ik had wel idee dat ze wat om je gaf. Je ziet alweer, Willem, een vrouwenhart is ondoorgrondelijk.'

In augustus 1942 bezocht Willem een tante in Meppel. Daar kreeg hij zo'n overdaad aan eten, dat hij zich ziek at. Willem schreef hierover aan zijn broer Rien: 'Zondagmorgen bij het ontbijten kregen we spierwit brood, waarvan we mochten eten zooveel als we wilden. Er was bij roggebrood, leverworst, suiker, stroop, koek en plokworst. Het was enorm. 's Middags weer doperwten, een massa vleesch, vette jus, aardappelen en toe flensjes in spekvet gebakken. 's Middags bij de echte thee stukken taart en zoo ging het maar door. Bij het avondeten weer precies hetzelfde als 's morgens. Bovendien kregen we 's zondags bij de avondboterham nog sardientjes in olijfolie, maar dat heeft me waarschijnlijk de das omgedaan.'

De volgende dag begon Willem boeren te laten ‘alsof hij kinderlijkjes gegeten had’. Kort hierna mocht hij op verlof naar huis, waar hij tot eind oktober is gebleven. Zijn kamergenoten zonden hem zijn tabaksk kaart toe en wensten hem beterschap. Dat Willem in die periode flink ziek is geweest, bleek toen hij eind oktober terugkeerde in het kamp en niet meer in staat was om met de sportactiviteiten mee te doen. Van de geneeskundige dienst ontving hij de toestemming om ’s middags en ’s avonds te rusten en om niet op te hoeven staan voor het avondappel.

Ook nu weer sprak zijn vader Willem bemoedigend toe. ‘Onze raad is: laat je vooral niet ontmoedigen, houd het oog op den Heer gericht. Doe het werk, maar eindig er mee als je niet meer kunt. Zorg vooral dat je niet weigert, maar stel je gezondheid boven alles. Laat je vooral niet intimideren, maar blijf jezelf. Denk eraan dat onze God de alleen Machtige is en dat Hij met je is. Wij bidden hier allemaal voor je en hopen je gauw weer te zien. ’t Is nog maar eenige weken.’

Achtergrond: De deportatie van de Joden uit Staphorst en uit Scheveningen

In januari 1942 begonnen de Duitse bezetters in samenwerking met de Nederlandse instanties Joodse mannen naar werkkampen in Oost-Nederland te sturen. In een verslag van de Duitse autoriteiten staat hierover: ‘Het belangrijkste uitgangspunt is niet het herstellen van een volwaardige arbeidsrelatie, maar een tewerkstelling van de Joden, die daardoor uit het straatbeeld verdwijnen zullen.’

De Joden werden ondergebracht in kampen in Overijssel, Drenthe en Groningen die bekend stonden om de onaangename en ongezonde arbeid die daar moest worden verricht. Met name in de wintermaanden waren de omstandigheden bar. Vanwege de felle vorst, de aangevroren sneeuw en de wind die vrij spel had rond de eenzame werkkampen op de ontgonnen heidevelden, waren de kampen op bevel van de Duitse bezetters op 8 januari gesloten voor de arbeiders, maar op 12 januari gingen ze weer open voor de Joden. In april 1942 waren er elf werkkampen waarin ongeveer tweeduizend Joden zaten opgesloten. Aan hen werden rantsoenen verstrekt door het Rijksbureau voor Voedselvoorziening in Oorlogstijd waar Willem als boekhouder werkzaam was op de onderafdeling Massavoeding. Of deze uitgaven ook op zijn afdeling behandeld werden, zou verder onderzocht moeten worden.

Al snel bleek dat de werkverschaffing aan de Joden een dekmantel was voor de eigenlijke bedoelingen van de Duitse bezetters. Het toegezegde loon bleek ‘iets’ lager uit te vallen. Zieken mochten het kamp niet meer verlaten en mannen die al werk hadden, kwamen ook in de kampen terecht. Hoe het er in deze werkkampen precies aan toeging, is onduidelijk. Wie hiervan heeft kunnen getuigen, kon namelijk al snel niet meer spreken. De werkkampen bleken het voorportaal van de dood te zijn. De achtergebleven vrouwen en kinderen stuurden tevergeefs smeekbeden naar de autoriteiten om herenigd te mogen worden met hun mannen. Jacques Presser die deze brieven heeft gelezen voor zijn onderzoek naar de vervolging en verdeling van de Nederlandse Joden, schreef later: ‘De historicus, die zich over deze aandoenlijke

brieven buigt, met hun onhandige spelling, hun moeizaam gehanteerde taal, leest ze in de wetenschap, dat het in deze zomer van 1942 nog maar kort, nog geen honderd dagen zou duren totdat deze gezinnen vaak zonder voorafgaand weerzien herenigd zouden zijn: in de verschrikkelijke dood van de gaskamers, ver, ver weg in Polen.'

In Staphorst waren drie werkkampen voor Joden gevestigd, namelijk kamp Conrad, kamp 't Wijde Gat en kamp Beugelen. Tot oktober 1942 zijn deze kampen gebruikt om Joden dwangarbeid te laten verrichten. Op 22 september 1942 stuurde de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* een telegram naar kamp Westerbork met de mededeling dat het zich moest voorbereiden op de komst van twaalf- tot dertienduizend Joden. De Duitse bezetters hadden namelijk besloten om de werkkampen leeg te halen en niet alleen de Joodse mannen te deporteren, maar ook hun vrouwen en kinderen die in verschillende Nederlandse steden waren achtergebleven.

Op 3 oktober 1942 werden alle werkkampen in één keer ontruimd. Dit gold ook voor de kampen in Staphorst. Het was tragisch genoeg op de sabbat dat de Joden *Jom Kipoer* (Grote Verzoendag) vierden. De 344 Joden uit Staphorst moesten eerst zes kilometer naar Meppel lopen, waarvandaan zij per trein naar Westerbork werden vervoerd. In de verschillende steden werden de families van de dwangarbeiders samengedreven en op transport naar Westerbork gezet onder het mom dat zij daar met hun mannen en vaders herenigd zouden worden. In Westerbork ontstond echter door de toestroom van Joden een enorme chaos. Op dat moment verbleven er namelijk ongeveer 2.000 mensen in Westerbork en daar kwamen plotseling 13.000 mensen bij. Velen werden in de overvolle barakken geperst. Anderen werden direct in de treinen geduwd die richting de vernietigingskampen in het oosten vertrokken. Sommigen wisten nog net het kamp in te vluchten, waarmee zij hun ongelukkige lot even konden uitstellen.

Een ooggetuige beschreef de dramatische toestanden. 'De mensen hebben nog niets gegeten, ze staan nog steeds in de open lucht en vragen: 'Weet u, of mijn man d'r al is? Waar zijn de vrouwen uit Amsterdam? (...) Wanhopig blijft het zoeken van de vrouwen naar hun mannen, van de mannen naar hun gezin, van allen naar hun bagage.'

Op enig moment bleek dat de treinen naar het oosten nog niet vol waren. Een groep vrouwen die net waren gearriveerd en stonden te wachten tot zij zouden worden toegelaten tot het kamp, werden de treinen rechtstreeks ingejaagd. 'Het was een afgrijselijk gezicht en nog erger waren de angst en de noodkreten van de geslagen vrouwen en het schreien van de kinderen, die niet anders wilden dan hun mannen en vaders, van wie ze al maanden gescheiden waren, nog eens te zien. (...) Door het gegil kwamen enige mannen, die in de buurt van de trein bij de wegebouw werkten, naderbij en herkenden hun vrouwen. Ze liepen erheen, liepen de afzetting omver, maar namen niet hun vrouwen mee naar het kamp, maar stapten zelf in de trein, om hun vrouwen te vergezellen. (...) Na het vertrek van de trein was de gehele weg, waarlangs de trein had gestaan, bezaaid met koffers, rugzakken, kinderwagens en andere voorwerpen.

(...) 's Middags moest ik de bagage van deze vrouwen met behulp van de transportlijst uitzoeken. De mannen die vreesden, dat hun vrouwen erbij geweest waren, kwamen bij mij om het te vragen. Sommigen gaven een vreselijke kreet, toen ze de rugzakken van hun vrouwen en kinderen zagen en dus wisten, dat hun gezin al op weg naar Polen was; sommigen leken kalm, maar balden alleen in machteloze woede hun vuisten. Velen besloten om met het volgende transport vrijwillig mee te gaan, anderen verzochten mij tenminste de bagage de volgende keer mee te sturen (...).'

In de nachten die volgden, was deze ooggetuige bezig om de door de regen doorweekte pakketten uit te pakken om de deels bedorven levensmiddelen te redden. 'In vele pakjes waren de levensmiddelen met zoveel liefde ingepakt, en er stonden woorden op zoals: 'Dit lust je toch zo graag, Pappie' en 'Eet smakelijk, schat'.'

Vijf dagen na de wegvoering uit Staphorst werden de eerste Joodse mannen in Auschwitz omgebracht. Slechts zes van de 344 Joodse dwangarbeiders overleefden de oorlog. Van 153 mannen zijn de namen nog niet achterhaald. Van velen is zelfs de plaats van overlijden niet bekend.

Deze gebeurtenissen vonden plaats in de periode dat Willem bij een NAD-kamp in Staphorst was ondergebracht dat op vijftig kilometer afstand van Westerbork ligt. Toen de Joodse werkkampen werden leeggehaald, verbleef Willem toevallig voor langere tijd ziek thuis in Scheveningen. Wat zou hij eerder of later gemerkt hebben van de Joodse dwangarbeiders in Staphorst en hun tragische lot? Waarschijnlijk niets. In alles, en zeker bij de NAD, werden de Joden afgescheiden van de rest van de bevolking. De NAD was bedoeld als een glanzend voorbeeld van de nieuwe samenleving die de nazi's voor ogen hadden en de Joden waren daaruit verwijderd. Zij werden weggestopt in werkkampen, later in concentratiekampen en uiteindelijk werden zij omgebracht in vernietigingskampen. Noch tijdens de arbeid op de heidegronden, noch tijdens het verblijf in de kampen zullen de dienstplichtigen van de NAD en de Joodse dwangarbeiders dus met elkaar in contact zijn gekomen. Mochten de arbeidsmannen van de NAD al iets hebben gemerkt van de deportaties in de nacht van 3 oktober 1942, dan lijkt het geen gespreksonderwerp meer te zijn geweest toen Willem eind oktober terugkeerde in Staphorst. In zijn brieven is er namelijk niets over te lezen.

In welk kamp bevond Willem zich precies? In Staphorst zijn vier locaties als NAD-kamp gebruikt. In januari 2020 is de vierde locatie gevonden door de plaatselijke archeologievereniging. Uit de documenten van Willem wordt niet duidelijk op welke locatie hij verbleef. Hij schreef alleen dat het kamp achttien kilometer fietsen van Zwolle af lag en met 5-6 werd aangeduid. De zes heeft betrekking op korps 6, dat viel onder de staf van Meppel. De vijf wijst het vijfde kamp in dat korps aan. Willem kwam in juli 1942 waarschijnlijk in het tweede NAD-kamp in Staphorst terecht. In april 1941 was er namelijk al een NAD-kamp in Staphorst gevestigd (kamp 2-6). Kamp D'olden Moaten (erenaam Rembrandt Harmenzn. Van Rijn) was mogelijk dit eerste NAD-kamp in Staphorst. Een kaart met vestigingsplaatsen van de NAD, gedateerd op 30 november 1942, noemt Beugelen als nieuw kamp van de NAD. Blijkbaar is

dit kamp na de deportatie van de Joodse dwangarbeiders als derde of vierde kamp in Staphorst door de NAD ingelijfd. Willem was toen al bijna uit de dienst ontslagen.

In dezelfde periode dat de Joden uit Staphorst werden gedeporteerd en Willem ziek thuis verbleef, vonden ook de eerste razzia's onder de Joodse bevolking in Den Haag en Scheveningen plaats. Het eerste officiële transport van Haagse Joden naar Westerbork was op 18 augustus 1942. Vier dagen later, op de avond van 22 augustus 1942, begonnen Haagse politiemannen Joden rond het Belgisch Park te arresteren. Nadat zij op één plaats waren verzameld, werden deze Joden rechtstreeks naar Westerbork vervoerd.

Alle deportaties in Scheveningen werden georganiseerd vanuit Villa Windekind waar de *Sicherheitsdienst* was ondergebracht. Villa Windekind ligt naast het Westbroekpark aan de Nieuwe Parklaan. In de bezettingsjaren stond het gebouw onder de bevolking bekend om de wrede verhoortechnieken die daar werden toegepast. Helemaal aan de andere kant van de Nieuwe Parklaan was vijf jaar eerder Willems oude kameraad Henk gaan wonen. De razzia in het Belgisch Park vond plaats op een kwartier loopafstand van het ouderlijk huis van Willem. Wat hij hiervan heeft gemerkt, is onbekend. Ook over het lot van de Scheveningse Joden heeft Willem nergens iets opgeschreven of bewaard.

De stemming op Scheveningen

Uit de correspondentie van Willem blijkt dat al in 1942 een invasie werd verwacht onder de Nederlandse bevolking. 'Wilt U eens uitvoerig schrijven over de stemming op Scheveningen? Wordt een invasie verwacht? Uit Rotterdam en Amsterdam komen ook al dergelijke berichten. Mocht het zoover komen, dan gaat het bij mij westwaarts hoor,' schreef Willem eind juli.

Een week later schreef zijn moeder hem terug: 'De geest onder de Duitsers is erg zenuwachtig en er is elke oogenblik groot alarm. Van zaterdag op zondag is hier luchtalarm geweest. Er zijn zoo vreeselijk veel vliegtuigen overgegaan naar Duisburg en van zondag op maandag heeft Hamburg een beurt gehad. Het waren van die heele zware vliegtuigen. Je weet wel.'

Een neef van Willem, die in de Achterhoek woonde, schreef hem in diezelfde periode over de overtrekkende vliegtuigen en zelfs over de landing van enkele Engelse parachutisten. 'Van Zaterdag op Zondag waren er hier nog al heel wat "bromvliegen" en doffe dreunen, ontzettend. 'k Hoorde wel dat ze met verscheidene machines over "de streep" waren geweest. (...) Al die mensen zijn zoo antifascistisch als je maar denken kunt. Over het geheel genomen merk je geen spat van oorlog behalve 's nachts. Zondagnacht waren hier nog een serie Tommy-parachutisten geland. Een van hen was in Terborg opgepikt en is daar door het publiek gehuldigd op een geweldige manier. De politie had de handen vol gehad om 't verkeer te regelen en de mensen op een

afstand te houden. In totaal waren zes geland, vier zijn nog voortvluchtig. 't Is te hopen voor hen dat ze het blijven.'

Enkele weken later schreef dezelfde neef het volgende aan Willem: 'Hoe is het gegaan bij de verjaardag van H.K.H. Prinses Irene? Groot feest gehad? Was het maar waar hé, dan zat jij daar niet. Maar daarom niet getreurd, na regen komt zonneschijn. Ik heb iemand gesproken, die had vanaf de grens in de trein gezeten, in dezelfde coupé zaten zes Duitsers, zwaar bewapend, om één Engelsche vliegenier op te brengen. Terwijl den trein reed, begon de "Engelsman" Hollands te spreken. Het bleek een Afrikaan te zijn. Hij zei: 'Als jullie eens wisten wat in Engeland klaarstond, dan zou je de hele dag lopen springen van blijdschap.' Hij zei echter ook: 'Jullie moeten niet denken dat je er zonder kleerscheuren afkomt, want dat zou nog weleens lelijk tegen kunnen vallen, er zullen nog genoeg grote offers moeten vallen. Je snapt natuurlijk wel, dat dat niet achter elkaar gezegd is, maar dat ging woordje voor woordje. Toch wel leuk als je zoiets meemaakt, vind je niet? Dat geeft de burger moed en jouw misschien wel het meest.'

Begin augustus moest de vader van Willem het schrijven van zijn brief verschillende keren onderbreken vanwege het hevige afweergeschut dat werd afgevuurd op de vliegtuigen die boven Den Haag overvlogen.

'Even heb ik den brief afgebroken, want terwijl ik zit te schrijven, passeren hier een 10-tal vliegtuigen, waarop geweldig geschoten wordt. Ze zijn nu verdwenen en het schieten is weer afgelopen. Het blijkt wel dat het Vrederijk nog niet is aangebroken. (...) Weer werd ik gestoord door hevig schieten, maar 't is nu weer rustig.'

Willem wilde de oorlogsontwikkelingen op de voet volgen, wat moeilijk was in het NAD-kamp. 'Hoe gaat het in Afrika en Rusland? Nog steeds goed? Hier hoor je niks.'

Zijn ouders hielden Willem zo goed mogelijk op de hoogte. 'De toestand in de wereld gaat goed. In Afrika is alles nog bij het oude maar in Rusland gaat het heel goed. In de courant staat dat de pantsereenheden van de Russen door de linie zijn doorgebroken.'

Blijkbaar bleef Willem echter niet helemaal verstoken van informatie, want eind november 1942 schreef hij: 'Wat heerlijk hè dat de M... zoo oprukken voor de Engelsen uit. Het gaat daar prachtig.' Twee weken later sloot Willem zijn brief af met 'de groeten (...) aan de ingesloten 250.000 Moffen in Stalingrad van Uw zoon en broer.'

Dergelijke sentimenten zijn te begrijpen, maar het is natuurlijk schrijnend dat Nederlandse jongens zich in die tijd verheugden over het noodlot van hun Duitse buurjongens en dat moeders in Nederland triomfantelijk schreven hoe Duitse steden werden gebombardeerd. Veel Duitse jongens voerden ook alleen maar hun dienstplicht uit en ook in Duisburg en Hamburg woonden moeders die hun kinderen probeerden te beschermen tegen de verschrikkingen van het oorlogsgeweld. De geschiedenis had veel mensen in een donkere hoek van machteloosheid gedreven. De vader van Willem had gelijk. Het Vrederijk was inderdaad nog niet aangebroken.

Twee kwartjes voor Ank

Uit zijn brieven wordt duidelijk wat voor karakter Willem had. Hij hechtte veel waarde aan het contact met zijn gezinsleden. Zo smeekte hij hun bijna om hem vooral uitgebreid terug te schrijven. Dit vroeg hij ook geregeld aan zijn drie jaar oudere broer Rien die hier maar een enkele keer gehoor aan gaf.

Willem was een lieve jongen voor zijn moeder. Toen zij hem voor het eerst een brief schreef, reageerde Willem zeer complimenteaus. 'Ik heb vanavond Moeders brief en de kleeuhangers ontvangen. Nu moet Moeder, en dat meen ik in alle ernst, nooit meer zeggen, dat zij geen brieven schijven kan, want dat zou menigee, die dagelijksch schrijft haar niet verbeteren.'

Ook zag Willem erop toe dat hij ieder gezinslid gelijk bedeelde. Voor haar veertiende verjaardag mocht zijn zusje Ank twee kwartjes van Willems geld nemen. Enkele dagen later zouden 'vader en Rien hem een geweldig groot genoeg doen als ze van zijn geld vijf sigaren en een pakje cigarettē kochten.' Toen mocht zijn moeder natuurlijk niet achterblijven. Willem schreef dus: 'Wil Moeder nu ook wat van mijn geld koopen, het geeft niet wat, als het maar voor haarzelf is. Ank, Vader en Rien hebben nu wat gehad, dus Moeder ook, al heb ik geen bonnen voor haar.'

Willem had een sterk ontwikkeld gevoel voor rechtvaardigheid, waarin hij ver kon gaan. 'Vanmiddag kregen we van de kok een erg dikke plak worst op het brood. Ik heb hem een paar saffies gegeven, maar toen ik het in de wacht zat op te eten, had ik er toch geen vrede mee. Ik heb hem toen gevraagd of hij niet buiten zijn boekje was gegaan, maar hij verzekerde mij, dat hijzelf geen worst at en dat het in orde was. Hij is zelf politieagent en zal zich wel wachten om dingen te doen die niet in den haak zijn, zei hij zelf.'

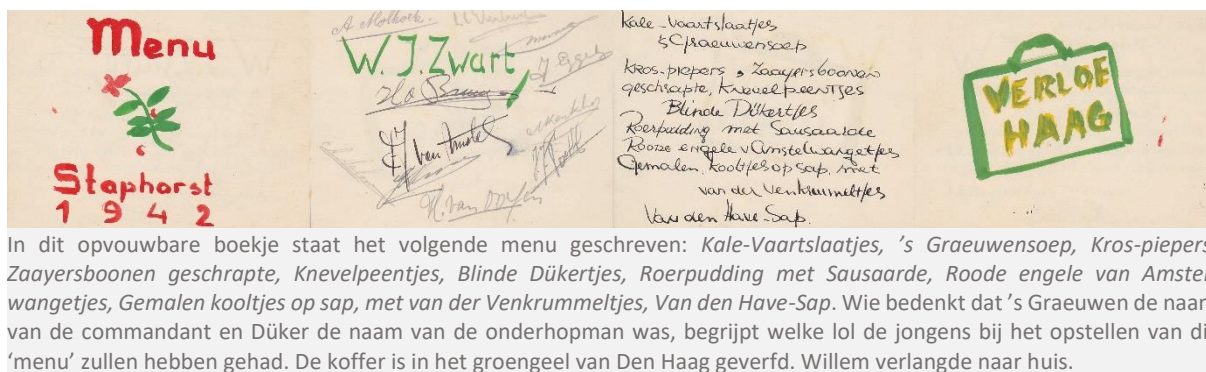
Willem zocht vervolgens morele steun bij zijn ouders: 'U vindt het toch niet erg, dat ik al die dingen schrijf, maar als je zoo iets meemaakt, dan lucht het je echt op om dat eens aan iemand te kunnen schrijven die belang in je stelt en met je meeleeft. Ik wil u wel verzekeren, dat ik mijn brood niet met veel smaak heb gegeten, maar gelukkig heb ik toch me niet aan oneerlijkheid schuldig gemaakt.'

Deze kleine gebeurtenis illustreert mogelijk ook hoe consciëntieus Willem zijn werkzaamheden op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd heeft verricht.

Weg uit die bende

Soms kampte Willem met gevoelens van opstandigheid die hem in conflict brachten met zijn geloof. Ook hierover schreef hij aan zijn ouders. 'Als de mogelijkheid voor vrij zijn zoo totaal uitgesloten wordt, dan voel je je echt opgesloten in een

concentratiekamp en U begrijpt dan ook wel, dat de stemming hier in het kamp onder nul is. Dat is te begrijpen en ikzelf heb er ook zwaar de damp in gehad deze dagen. Misschien, ja wel zeker is het niet goed, maar ik heb in die dagen ogenblikken van opstandigheid gehad. Ik heb er den Heer om gebeden en ik ben er op het oogenblik gelukkig weer vanaf.'

In dit opvouwbare boekje staat het volgende menu geschreven: Kale-Vaartslaatjes, 's Graeuwensoep, Kros-piepers, Zaayersboonen geschrapte, Knevelpeentjes, Blinde Dükertjes, Roerpudding met Sausaarde, Roode engele van Amstelwangetjes, Gemalen kooltjes op sap, met van der Venkrummeltjes, Van den Have-Sap. Wie bedenkt dat 's Graeuwen de naam van de commandant en Düker de naam van de onderhopman was, begrijpt welke lol de jongens bij het opstellen van dit 'menu' zullen hebben gehad. De koffer is in het groengeel van Den Haag geverfd. Willem verlangde naar huis.

In de laatste weken van zijn dienstplicht werd het voor Willem steeds moeilijker om zich te voegen binnen de kaders van de NAD. 'Ik heb vandaag een dag gehad waarin ik mij een paar keer behoorlijk kwaad gemaakt heb. Dat zit zoo. Vanmorgen voelde ik mij echt vervelend, wat nu nog niet over maar wel behoorlijk wat gezakt is en dus ging ik om ± half één naar de ziekenverpleger, die me voor vandaag binnendienst gaf. Nu hadden we voor vanmiddag exercitie in de eetzaal en tijdens een rustpauze ging ik even zitten omdat ik me tamelijk vervelend voelde. Daarop gaf de Heer Berends, die de leiding had mij een sneer, wat neerkwam op het feit, dat ik altijd de lijn trok enzovoort. Aangezien ik me dat niet liet zeggen, ging ik na afloop naar hem toe en vroeg wat ik dan misdreven had. Daarop zei hij, dat ik de boel altijd saboteerde en nooit mijn plicht deed, maar altijd op zoo'n manier dat ik net niet te grijpen was. Ik vroeg hem om concrete bewijzen en toen werd hij kwaad en zei, dat hij dat niet zeggen wilde, maar dat ik over de geheele linie zoo optrad. Hij werd behoorlijk nijdig, maar ik ook. Ik vroeg hem of ik dat dan maar slikken moest, dat mij dat in mijn schoenen gestopt werd, maar daar draaide hij maar zoo'n beetje om heen. Hij zat behoorlijk op de kast. (...) Vrijdag over een week ben ik gelukkig uit die bende vandaan. Dat zal me een opluchting zijn.'

Tot op het laatst bleef zijn vader Willem met kalmte en bemoediging adviseren over wat hij zou kunnen doen. 'We weten je geen raad te geven (...). Het komt mij het verstandigste voor om nu de laatste dagen maar vooral geen heibel te maken (...). Je moet maar zien hoe je zal handelen, maar wees voorzichtig, dat je de laatste dagen de boel nu niet meer bederft, al begrijpen we best dat je popelt. Laat ze maar praten!'

Toen kwam de dag dat Willem afzwaaide. 'Allemaal de hartelijke groeten en TOT WEERZIENS (hoe bestaat het, voorgoed eruit),' schreef Willem in zijn laatste brief. Op 19 december 1942 verliet hij de NAD definitief.

Ontslagbewijs

NEDERLANDSCHE
ARBEIDSDIENST

Wie onder dit teken diende, heeft
bewezen, dat hij bereid is, te werken aan
den wederopbouw van ons vaderland!

Model M.B. 42-17

Familienaam: Zwart

Voornamen: Willem Johannes

Geboortedatum: 20 Sep 20

Geboorteplaats: Den Haag

Bureaus geboorteplaats: V

Woonplaats op tijdstip van indiensttreding:
Den Haag Jur. Kerkstraat 171

Beroep: Ambtenaar

Handtekening: *[Handwritten signature]*

ARBEIDSDIENST-LOOPBAAN

Onderdeel	Datum opkomst	Rang
7-2 RAD	7 Jul 42	1m
Ontslag op: 19 December 1942		
Reden: Beëindiging dienstdienst.		
Beoordeling: Rustige jongeman, beschaafd, moet flinker aanpakken,		
Grootte in cm. 184 cm.	Kleur oogen blauw	Kleur haar donkerblond
Bijz. kentekenen:		
Medevylek linker oor		
Handtekening van den houder:		
<i>[Handwritten signature]</i>		

J.G. BUSQUET

Het ontslagbewijs van Willem uit de Nederlandse Arbeidsdienst. De beoordeling ‘moet flinker aanpakken’ zal hem met een gevoel van tevredenheid vervuld hebben.

Hoofdstuk 4 Onder de Broeders

1943-1944

List of last?

Terug in Den Haag pakte Willem zijn werkzaamheden op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd weer op. Zijn tijd bij de Nederlandse Arbeidsdienst had hem echter niet onberoerd gelaten. In maart 1943 schreef een arts, waarschijnlijk zijn huisarts, de volgende verklaring voor Willem uit: ‘Ondergetekende verklaart dat Willem Johannes Zwart in 1942 een ernstige depressieve zenuw-over-spanning doormaakte, welke ongeveer 2-3 maanden duurde; zijn zenuwgestel is nog zeer labiel en maakt hem m.i. ongeschikt om in vreemde omgeving te arbeiden.’

Uit zijn brieven blijkt inderdaad dat Willem zich eenzaam en somber heeft gevoeld in de maanden die hij bij de Nederlandse Arbeidsdienst moest doorbrengen en dat hij toen ook flink ziek is geweest. Dat Willem volgens de arts ongeschikt was om ‘in vreemde omgeving’ – lees Duitsland – te werken, kan echter ook een goede reden zijn geweest om de klachten wat flinker aan te zetten dan zij in werkelijkheid geweest zijn.

In diezelfde periode verloor het Duitse leger de slag om Stalingrad waarbij het zware verliezen leed. De 250.000 Duitse soldaten bij Stalingrad aan wie Willem via zijn ouders de groeten had laten doen, waren allemaal omgekomen. Deze nederlaag betekende voor Duitsland een keerpunt in de oorlog. Het was nu alles of niets geworden. Daarom liet Hitler de totale oorlog uitroepen waarin niet alleen de hele Duitse samenleving bij de strijd werd betrokken maar ook de deportaties van de Joden en hun massale uitroeiing werden geïntensiveerd. In de bezette landen betekende de totale oorlog dat steeds meer mannen werden gevorderd voor de arbeidsinzet om in Duitsland tewerkgesteld te worden. Omdat de Duitse mannen massaal naar het front werden geroepen, moesten de tot arbeid gedwongen mannen de oorlogsindustrie in Duitsland draaiende houden en puin ruimen in de steden die getroffen werden door de aanhoudende bombardementen door de geallieerden.

De vordering van mannen voor de arbeidsinzet in Duitsland stuitte op veel verzet in Nederland. De bevolking begon zich zo veel mogelijk te onttrekken aan de maatregelen van de Duitse bezetters. Ook Willem zal uit alle macht geprobeerd hebben om uit de arbeidsinzet te blijven en de verklaring van de arts kan hierbij een middel zijn geweest. Toch kwam Willem er niet zo gemakkelijk vanaf. In december van 1943

onderging hij een serieus onderzoek op het psychotechnisch laboratorium van de Vrije Universiteit. In het rapport adviseerde de psycholoog juist dat Willem erop uit moest gaan.

PSYCHOTECHNISCH LABORATORIUM DER VRIJE UNIVERSITEIT DIRECTEUR: PROF. DR. J. WATERINK VOSSUUSSTRAAT 56, AMSTERDAM-Z.	PSYCHOTECHNISCHE DIENST EXAMENOPLEIDING H.E.P. SECRETARIS: F. R. M. MELTZER SWEELINCXPLEIN 46, DEN HAAG TELEFOON 534785
NR: 139	AMSTERDAM, 20 December 1943
NAAM: W.J. Zwart	
Men eerlyke maar nog onevenwichtige jongeman, die vervuld is van de beste bedoelingen en die in wezen een goede belangstelling heeft en ook gevoelig van natuur is, maar die, uit vrees zich aan het harde leven te stooten, toe neigt om zich in een al te klein eigen wereldje terug te trekken, waar hy zich veilig en beschermd voelt; hy hooft veel te veel thuis. Als hy zoo door gaat krygt hy een klein en beperkt leventje en loopt de kans in zyn beschouwing van en oordeel over menschen en situaties eenzijdig en systematisch te worden, uitgeande van vaste principes die hy al te rigoureuus toepast op anderen zonder oog en gevoel te hebben voor de levende werkelykheid. Hy verdringt zyn gevoelsleven te veel gebruikt alleen zyn hersens, en daarom komt er in zyn begeerte om anderen te helpen ongemerkt ook een flink stuk eigenliefde. Hy durft zich niet geheel aan het leven te geven en blijft altyd wat beschouwelyk en redeneerend aan den kant staan; daardoor is hy ook wat zwaarwichtig; hy is weinig bewegelyk van geest en mist enthousiasme, frisheid en uitbundigheid. Een vergelyking van de in Juli ingestuurde vragenlyst met de in November ingestuurde leert, dat zyn behoefte om mee te tellen en zich te laten gelden steeds sterker wordt; daardoor kan hy vermoedelyk ook wel eens wat eigenwys en betweterig zyn. ADVIES: Hy moet de moed hebben zich geheel aan het leven te geven, ook al zal hy zich dan wel eens stooten; hy heeft echter te waardevolle eigenschappen van hart en verstand in zich dan dat het verantwoord zou zyn als hy zich in een te klein leventje terugtrekt. Hy moet er op uit gaan van het leven leeren genieten, zyn gevoel voor schoonheid, kunst en muziek ontwikkelen; dan zal hy by zichzelf steeds meer onvolkomenheden en moeilykeden ontdekken, maar dan zal hy ook ryper en innerlyk ryper worden en dan zal hy ook veel beter in staat zyn om anderen te helpen en te steunen, ook in zyn evangelisatie arbeid. Sport (tennissen, schermen o.a.) is voor hem ook zeer gewenscht. Zyn studiemethode is wel goed; wanneer hy leert om minder eenzijdig verstandelyk te leven en meer open te staan voor anderen, zal hy innerlyk vanzelf rustiger worden, en dan zal zyn concentratievermogen ook wel weer beter worden.	

Het rapport van het psychologisch onderzoek dat in 1943 bij Willem werd afgenomen op het Psychotechnisch laboratorium der Vrije Universiteit, waarschijnlijk naar aanleiding van de 'depressieve zenuw-over-spanning' die Willem volgens zijn (huis)arts in 1942 had doorgemaakt. De hele opzet van artsverklaring en psychologisch onderzoek kan ook een middel zijn geweest om uit de gevreesde arbeidsinzet te kunnen blijven.

Als de verklaring van de arts Willem al behoed kan hebben voor de arbeidsinzet, dan zou dit psychologisch rapport precies het tegenoverstelde bewerkstelligd kunnen hebben. Het had evengoed kunnen uitmonden in een tewerkstelling in Duitsland. Dat is echter niet gebeurd. Misschien is de artsverklaring een list geweest om de arbeidsinzet te ontlopen, maar misschien waren zijn psychische klachten voor Willem ook daadwerkelijk een last die hij met zich meedroeg. Als het al een list is geweest, zal Willem deze voor de zekerheid hebben opgezet, want zijn functie op het *lebens-wichtige* Rijksbureau voor de Voedselvoorziening stelde hem in principe vrij van de arbeidsinzet. Willem had ook een *Ausweis* in zijn bezit die deze vrijstelling bevestigde. Deze is ongedateerd afgegeven. Uit de adressering is wel af te leiden dat dit in het begin van 1943 moet zijn geweest, zoals straks duidelijk zal worden.

De vrijstelling bood echter geen garantie, want ook medewerkers van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd werden geselecteerd en gevorderd voor de arbeidsinzet. Uiteindelijk werden de vrijstellingen zelfs helemaal ingetrokken. Op 15 juni 1944 schreef NSB-burgemeester Westra van Den Haag dat hem 'van Duitse

zijde de uitdrukkelijke opdracht is gegeven, ambtenaren, administratief bij de voedselvoorziening betrokken, geen vrijstelling van tewerkstelling meer te verlenen.'

Ook bemiddeling door het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening kon niet meer voorkomen dat opgeroepen medewerkers zich moesten melden voor de arbeidsinzet. Wel nam Dien Hoetink als hoofd van de afdeling Algemene Zaken het initiatief om een personeelsfonds op te richten ter ondersteuning van de achtergebleven gezinnen. Ook werden er voedselpakket naar de in Duitsland tewerkgestelde mannen gezonden.

Es wird hierdurch für die Zwecke des Arbeitseinsatzes bestätigt, dass der

Personalausweis Nr. 941 (Nr. 419210, geboren am 10-9-20,
wohnhaft in der Reichsstadt 2, 16 maanden
Gelernter Beruf: Byro angestellter
Jetzige Tätigkeit: Rechts
bei Rijksbureau Voedselvoorziening
in Oorlogstijd (Amtstelle)
tätig ist.

Ausstellende Stelle
(Dienststelle der Land- oder Ernährungswirtschaft)

S. H. Hoetink

Nr. 03122

AUSWEIS
gemäss den Richtlinien für das Freistellungs-
verfahren der Hauptabteilung Ernährung
und Landwirtschaft beim Reichskommissar
für die besetzten niederländischen Gebiete

Stempel:

De Ausweis van Willem die namens de Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete is afgegeven volgens de richtlijnen voor het vrijstellingsbeleid van de hoofdafdeling Voeding en Landbouw. Für die Zwecke des Arbeitseinsatzes (ten behoeve van de arbeidsinzet) werd bevestigd dat Willem als bureaumedewerker werkzaam was op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd.

Veel van Willems leeftijdsgenoten hadden het geluk van een vrijstelling helemaal niet gehad. Al in 1942 schreef zijn vader aan Willem over bevriende jongemannen in Den Haag die waren goedgekeurd voor Duitsland. In de jaren die volgden, correspondeerde Willem met een zekere Jan uit Meppel. Mogelijk was hij familie van Willem of misschien onderhielden zij contact sinds Willem in de buurt van Meppel zijn tijd bij de Nederlandse Arbeidsdienst had doorgebracht. In hun briefwisseling was de arbeidsinzet een terugkerend thema.

'Ben je nog steeds thuis en dus niet opgepakt? We kunnen steeds niet genoeg dankbaar zijn wanneer we nog thuis zijn en dus niet bij de burenen werken,' schreef Jan in november 1943.

Het lijkt erop dat Jan niet wist dat Willem was vrijgesteld van de arbeidsinzet. Of Willem had hem hierover niet geïnformeerd of het was nog helemaal niet zeker dat Willem daadwerkelijk in Nederland kon blijven.

'Zijn er veel broeders in den Haag opgepakt met razzia's? Is jouw broer nog vrij?' vroeg Jan enkele maanden later. 'Hier werken ook alle mannen in de bunkerbouw in de omtrek van Meppel. We zitten hier zonder licht, 's morgens zonder water en binnenkort geen gas, tenzij dat er nog wat kolen worden aangevoerd. Eergisteren zijn hier 600 vluchtelingen uit Roermond aangekomen. 't Zijn vreselijke toestanden. Ons hart krimpt ineen als we al dat leed hooren en zien. Geve de Heer toch spoedig uitkomst.'

In een volgende brief schreef Jan hoe zijn broers zich soms moesten verstoppen voor razzia's. Hijzelf ontsprong ruim een halfjaar later de dans om naar Duitsland gestuurd te worden doordat hij werd uitgeloot. Bij nieuwe bombardementen liep hij echter alsnog de kans opgeroepen te worden om puin te ruimen in de getroffen Duitse steden. Hoezeer de vrees om naar Duitsland gestuurd te worden jongemannen als

Jan bezighield, blijkt daaruit dat hij in iedere brief wel iets over de arbeidsinzet schreef. 'Tot nu toe heb ik nog niet gehoord over Duitschland. Iedere dag is winst. Het lot wordt in de schoot geworpen, maar het beleid is van den Heer.'

Omdat Willem geen afschriften van zijn eigen brieven aan Jan heeft bewaard, is het niet te achterhalen of hij hem heeft geschreven over zijn eigen omstandigheden ten aanzien van de arbeidsinzet. De doktersverklaring kan betekend hebben dat Willem gedacht heeft dat je soms beter niet kon wachten totdat het lot je in de schoot werd geworpen maar dat je het beleid van de Heer ook een klein handje moest helpen.

Geduchte evacuatiebezwaren

Om Willems situatie nadat hij was teruggekeerd uit de Nederlandse Arbeidsdienst goed te begrijpen, is het nodig om een sprong terug in de tijd te maken. Halverwege 1942 waren de Duitse bezetters begonnen de inwoners van Scheveningen te evacueren. Scheveningen werd namelijk omgebouwd tot een vesting die deel uitmaakte van de *Atlantikwall*, een verdedigingslinie die zich langs de hele Europese westkust uitstrekte. In de maanden dat Willem ziek thuis was verbleven, hadden zijn ouders en hij de evacuatie blijkbaar uitgebreid besproken, want in zijn eerste brief nadat hij was teruggekeerd in Staphorst, vroeg Willem meteen hoe het stond met de evacuatie en of deze inmiddels al was afgeschaft. Dat bleek niet het geval te zijn.

'De evacuatieplannen krijgen nu vaste vorm,' schreef zijn moeder eind oktober 1942 terug. 'De Sportlaan heeft al aanzegging gehad en een heeleboel gepensioneerde moeten ook weg, dus je ziet dat het al heel dichtbij komt. Vader weet nog niet wat wij doen zullen, blijven zitten of weggaan, maar verhuizen moogen wij niet, want je krijgt geen vergunning.'

Hoe ingrijpend de evacuatie voor de inwoners is geweest, blijkt uit een brief die een tante begin december 1942 vanuit Scheveningen aan Willem schreef. 'Merk je daar nog iets van de evacuatie? 't Is hier alles even treurig. Als je de Sportlaan zou zien en de Boomen- en Bloemenbuurt, moet je met tranen in je oogen zeggen: "Is dat onze mooie stad?" Ik heb het nog niet gezien, maar wie het gezien hebben, zijn bedroefd en ontzet. De Heer laat het toe, dit alles moet over ons komen om ons tot verootmoediging te brengen. Dat wij allen tot inkeer moge komen, dat is mijn grote wensch en gebed. Er zijn al veel broeders en zusters geëvacueerd (...). Jouw Grootvader en Grootmoeder zijn tot nu toe nog hier. Geve

Afbraak bij de Sportlaan die er in 1943 verlaten en verwoest bij lag vanwege de aanleg van de *Atlantikwall*. 'Is dat onze mooie stad?' huilde een tante van Willem. Het was volgens haar een reden tot verootmoediging voor God.

Foto: Beeldbank Haags Gemeentearchief (fotograaf onbekend).

de Heer dat zij niet weg hoeven. 't Is niet alles om in dezen tijd en met zulk slecht weer met twee zieke mensen op reis te gaan. Moeder hoopt haar verjaardag nog in Scheveningen te vieren. Wat zal het heerlijk zijn als ze niet weg hoeven te gaan. De Heer alleen kan ingrijpen; Hij kan Zijn machtwoord "Tot hier toe en niet verder" doen klinken, en de mensch zal geen hand meer uitsteken, als Hij het niet toelaat. God regeert en er is niemand boven Hem.'

Willem zag in de aanstaande evacuatie een mooie aanleiding om extra verlof aan te vragen. Daarom was hij benieuwd of deze voor de datum van zijn uitdiensttreding zou plaatsvonden. Zijn vader moest Willems enthousiasme echter temperen.

'We zitten nu volop in de plannen ten opzichte van onze evacuatie, maar in feite kunnen we nog niets doen, omdat we nog geen vergunning hebben om te verhuizen (...). Alles is hier nu in rep en roer en ieder tracht wat te vinden om naar toe te gaan. Toch heb ik nog maar steeds zoo'n heimelijke gedachte dat de heele geschiedenis niet doorgaat. We weten toch dat God machtig is en in staat om alles anders te maken? Wie weet dat Hij nog werkt. In het Oosten blijft het goed gaan, maar in Afrika gebeurt momenteel weinig of niets, althans voor zoover wij weten en hooren. Misschien gebeurt er veel meer dan wij wel denken. (...) Zoodra we iets positiefs weten over onze verhuizing hoop ik je te schrijven; dan kan je zelf zien of het een aanleiding voor je is om vrij te vragen.'

Toch bleek de evacuatie onomkeerbaar te zijn. Lange tijd hadden de ouders van Willem 'geducht in de evacuatiebezwaren' gezeten en wisten zij niet hoe te handelen, maar eind november 1942 had zich een oplossing aangediend. Zij zouden intrekken bij een oom en tante van Willem die in het Zeeheldenkwartier in Den Haag woonden. Deze oom en tante (zij was de zus van Willems moeder) waren de ouders van neef Wim met wie Willem sinds zijn jeugd goed bevriend was. Samen hadden zij vijf jaar eerder nog een fietstocht door België ondernomen.

Voordat zij konden verhuizen, moesten de ouders van Willem wachten op de vergunningen voor het inwonen op het nieuwe adres en voor het overbrengen van het huisraad. Helaas voor Willem zouden ze pas na kerst 1942 verhuizen. Hij kon dus geen extra verlof meer aanvragen.

'We hebben besloten om voorlopig nog te blijven wonen op Scheveningen,' schreef zijn vader hem, 'en hoewel het ons voor jou spijt, dat je dus voor de verhuizing geen vacantie zult kunnen vragen, gelooven we toch dat het ook voor jou veel prettiger zal wezen als we alle voor de boeg zijnde feestdagen als Kerstmis etc. nog in ons eigen huis zullen kunnen meemaken. Schik je dus nu maar in en houd moed; de tijd draait en dan kunnen we voortaan weer geregeld samen beslissingen nemen.'

Toen steeds meer mensen verhuisden, veranderde Scheveningen langzaam in een spookstad. 'Hier wordt alles erg unheimisch, om eens een goed Hollands woord te gebruiken,' schreef zijn vader halverwege december 1942 aan Willem. 'Velen zijn weg, of gaan dezer dagen weg; de Vergadering wordt al lediger en wijzelf zitten op de

sprong, maar kunnen niet verhuizen omdat de verhuizer nog niet kan. Wanneer wel, weten we ook nog niet. Opa en Opoe zitten ook nog steeds te wachten. ‘t Is nu echt een woestijn en we weten niet wat de volgende dag brengen zal. Gelukkig, dat de Heer niet is veranderd en trouw houdt tot in eeuwigheid.’

Achtergrond: De evacuatie van Scheveningen en de Joodse buurvrouw

Het gezin van Willem woonde aan de Jurriaan Kokstraat 171 in Scheveningen. Toen zij na december 1942 moesten verhuizen vanwege de aanleg van de *Atlantikwall*, trokken zij in bij familie aan de 1^e de Riemerstraat 2 in Den Haag. Deze situatie heeft enige maanden geduurd. In de loop van 1943 betrok de familie Zwart een woning aan de 1e de Riemerstraat 11. Daar bleven zij tot het einde van de oorlog wonen, waarna zij terugverhuisden naar de Jurriaan Kokstraat.

Het was niet vanzelfsprekend dat evacués uit Scheveningen in de buurt bleven wonen. Velen moesten hun heil elders zoeken en verspreidden zich over heel Nederland. Een moeder uit Scheveningen kwam bijvoorbeeld met haar acht kinderen terecht in het evacuatiekamp ‘t Wijde Gat in Staphorst dat enkele maanden daarvoor nog gebruikt was als werkkamp voor Joodse dwangarbeiders en waar Willem vlakbij zijn dienstplicht voor de Nederlandse Arbeidsdienst had vervuld.

‘We werden heel erg getreiterd door de bevolking,’ vertelde een van haar kinderen over deze tijd. ‘We waren uitschot. Wat mijn moeder zo vreselijk vond was, dat wij werden uitgemaakt voor a-sociaal. Maar dat was helemaal niet zo. We waren daar gewoon het kampschorem. We kwamen niet in de kerk, want je ging natuurlijk niet tussen de mensen zitten die ons voor alles en nog wat uitmaakten.’

Wie in overheidsdienst werkzaam was, mocht in de buurt van Den Haag blijven wonen. In zijn dossier heeft Willem een instructie van het rijksdepartement bewaard waarin wordt beschreven hoe de kaartformulieren door ambtenaren die in de te ontruimen gebieden woonden, ingevuld moesten worden. Mogelijk heeft de functie van Willem op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd ertoe bijgedragen dat hij en zijn gezin konden intrekken bij hun familie in het Zeeheldenkwartier. In ieder geval stuurde de vader van Willem op 30 november 1942 de ‘gevraagde kaarten betreffende zijn evacuatie-adres’ op naar het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening. Blijkbaar was de vergunning voor de verhuizing inmiddels binnengekomen.

Het was trouwens niet gezegd dat gezinnen die geëvacueerd werden bij elkaar konden blijven. Voor velen betekende de evacuatie naast het verlies van hun vertrouwde woonomgeving ook een pijnlijke scheiding.

‘Wat een droevige wereld toch tegenwoordig hè,’ schreef Jan uit Meppel aan Willem. ‘Dat is het wel altijd geweest, maar tegenwoordig voel je het zoo aan. Je ziet dat alles rondom je zoo uiteen wordt gerukt en uit z’n verband wordt geslagen. Er is bijna geen gezin of er worden

wonden geslagen. Nergens heb je meer houvast aan. Het droevigst vind ik dan nog dat zoovele huwelijken, waaronder ook geloovigen, worden kapot geslagen in de branding van deze wereld. Maar Gode zij dank wanneer je met al je nood en verdriet tot God kan gaan. Er komt een heimwee in ons naar een ander Vaderland waar geen leed meer zal zijn.'

Om mensen te kunnen huisvesten, vorderde de gemeente Den Haag leegstaande woningen. Onder deze zogenaamde remplaçantenwoningen bevonden zich ook huizen van gedeporteerde Joden. In tegenstelling tot andere steden vorderde Den Haag zelfs huizen van Joden die nog niet waren afgevoerd.

Voor de oorlog woonden in Den Haag 17.000 Joden. Na Amsterdam vormden zij de grootste Joodse gemeenschap in Nederland. In augustus 1942 begonnen de Duitse bezetters in samenwerking met de Nederlandse politie Joden op te pakken. De Joden werden vrijwel direct op transport gesteld naar Westerbork. Medio 1943 waren vrijwel alle Joden uit Den Haag verdwenen. Volgens de Duitse bezetters was de stad nu *Judenrein*. 'Het jodenprobleem is nog slechts in zoverre aan de orde dat ondergedoken joden worden opgespoord en ter beschikking gesteld aan de *Sicherheitspolizei*. Voor de bevolking is dit probleem niet meer actueel,' zo luidt een ontluisterend politierapport uit juli 1943. Ongeveer 2.000 Haagse Joden zaten toen nog ondergedoken.

Ruim 12.000 Haagse Joden werden gedeporteerd. Slechts ongeveer 500 van hen overleefden de vernietigingskampen. Het Nieuw Israëlitisch Weekblad citeerde na de oorlog: '(...) de steenen peinzer Spinoza, de eenige overgebleven Jood van de stad (...) hield de wacht in deze verdwaasde tijden. De vijand had niet gewaagd hem aan te randen.' Het beeld van deze Joodse wijsgeer dat aan de Paviljoensgracht staat, kijkt uit op de plek waar het Joodse Tehuis heeft gestaan op nummer 27a. Dit adres hadden de Duitse bezetters aangewezen als verzamelplaats voor de Joden die vanuit Den Haag werden gedeporteerd. Achter het beeld van Spinoza buigt de Paviljoensgracht af naar de Dunne Bierkade, waar de Vergadering van Gelovigen nu nog steeds samenkomt. Daar zou Willem gedurende de rest van de oorlogsjaren de samenkomsten bezoeken.

Omdat Willem en zijn gezinsleden introkken bij eigen familie, kwamen zij niet terecht in een huis waar Joden hebben gewoond. Maar gold dit ook voor het huis op nummer 11 waarin zij enkele maanden later gingen wonen? Op de website van het Joods Monument kan per adres worden nagegaan of daarvandaan Joden zijn weggevoerd. Het adres 1^e de Riemerstraat 11 levert geen resultaten op. Ook de woningkaarten uit deze periode die in het Haags Gemeente-archief zijn in te zien, bevatten geen aanwijzingen dat er in de oorlogsjaren Joden op dit adres hebben gewoond.

Het Joods Monument heeft echter wel 1^e de Riemerstraat 2b geregistreerd. Daar woonde vanaf juni 1940 de Joodse Saartje Overste. Zij was ongehuwd en huishoudster van beroep. Haar twee zussen en vier broers waren getrouwd en woonden allemaal in Amsterdam. De ouders van het gezin waren al voor de oorlog overleden.

Saartje werd vanuit Den Haag gedeporteerd door de Duitse bezetters. Volgens de cartotheek van de Joodse Raad kwam zij op 10 december 1942 aan in Westerbork. Op 18 januari 1943 ging zij op transport naar Auschwitz. Daar is Saartje gelijk bij aankomst op 21 januari 1943 omgebracht. Zij werd zesenvijftig jaar oud. Haar familie werd eveneens omgebracht. Slechts één broer overleefde de oorlog.

Om vast te stellen of Willem iets gemerkt kan hebben van de deportatie van Saartje Overste, is het nodig om te weten wanneer en waarvandaan zij precies is weggevoerd. Op de kaart van de Joodse Raad staat '1. Riemerstr 2b Den Haag' vermeld. Of Saartje Overste ook vanaf dit adres is weggevoerd of dat zij zich eerst heeft gemeld op de Paviljoensgracht 27a, is onbekend. Het is goed mogelijk dat zij één of twee dagen op deze verzamelplek is verbleven. De meeste Joden uit Den Haag gingen echter rechtstreeks naar Westerbork vanaf Station Staatsspoor, het huidige Centraal Station.

Het is zeker dat Willem nog niet naast Saartje Overste woonde toen zij gedeporteerd werd, want zijn gezin zou pas na kerst 1942 verhuizen. Het besluit om in te trekken bij de familie is rond 27 november 1942 genomen. Dit was twee weken voordat Saartje Overste aankwam in Westerbork. Afhankelijk van hoelang zij misschien nog aan de Paviljoensgracht is verbleven, zou de wrange samenloop van omstandigheden kunnen hebben bestaan dat de ouders van Willem besloten in te trekken bij de familie op nummer 2 op hetzelfde moment dat Saartje Overste werd gedeporteerd vanaf nummer 2b.

Het is bekend dat de Joden op de eerste letter van hun achternaam werden geselecteerd voor deportatie. Toen de familie Zwart besloot in te trekken in de straat van Saartje Overste, was waarschijnlijk de 'O' aan de beurt gekomen. Dit kille gegeven illustreert de administratieve precisie waarmee de nazi's de Joden hebben opgepakt en omgebracht. Van velen, zoals van Saartje Overste uit 1^e de Riemerstraat 2b, zijn slechts een huisnummer en een naam als stille getuigen overgebleven.

Er lijkt verder geen verband te bestaan tussen de verhuizing van de familie Zwart en de deportatie van Saartje Overste. Hoewel de huisnummers anders doen vermoeden, zijn 2 en 2b losse adressen met twee aparte voordeuren. De woningkaarten in het Haags Gemeentearchief bevestigen dit ook. De nabestaanden van de familie bij wie Willem en zijn gezin zijn ingetrokken, zijn niet bekend met een verhaal over de gedeporteerde Joodse buurvrouw. Op het moment van navragen leefde de vrouw van Wim, de neef van Willem, zelfs nog. Zij was inmiddels honderd jaar oud. Hoewel zij in de betreffende periode nog niet bij de familie was, wist zij wel te vertellen dat er weinig contact was met de bureaus. Uit de informatie van kamp Westerbork blijkt ook dat na de oorlog alleen een zekere mejuffrouw J.C. Markus (of Markens), die toen op nummer 2b woonde, nog inlichtingen over Saartje Overste heeft ingewonnen. Dit was in september 1946.

Overigens waren 1^e de Riemerstraat 2 en 11 niet de enige adressen waar Willem in die periode is verbleven. Uit de correspondentie tussen Willem en zijn ouders wordt duidelijk dat Willem en zijn neven zouden gaan slapen in de toonzaal aan de Tollensstraat die in het verlengde van de 1^e de Riemerstraat ligt. Deze toonzaal bevond zich in een fabriek van de familie die in de panden met de huisnummers 116-122 was gevestigd.

Vanuit de Tollensstraat zijn ook Joden weggevoerd. Op nummer 140 woonde Richard Heinz Silberberg en daartegenover, op nummer 115, woonde Abraham van Gelder. Beide mannen zijn omgebracht in Auschwitz op respectievelijk 31 januari 1945 en 30 april 1943. Richard Silberberg werd vijfendertig jaar en Abraham van Gelder achtentwintig jaar.

Hoewel de huisnummers 115 en 116 naast elkaar lijken te liggen, is er in werkelijkheid een afstand van vijftig meter tussen de panden. Op de vraag of Willem iets gemerkt kan hebben van de deportatie van Richard Silberberg en Abraham van Gelder, is geen antwoord te geven.

Ook vanuit de Jurriaan Kokstraat zijn Joden weggevoerd. Vanaf de huisnummers 1, 5, 63, 73, 117 en 144 zijn in totaal dertien Joden weggevoerd. Zij zijn bijna allemaal omgebracht in Mauthausen, Sobibor of Auschwitz. Voor zover bekend hebben drie van hen de oorlog overleefd. Of Willem deze Joden gekend heeft en of hij iets heeft gemerkt van hun wegvoering zal waarschijnlijk ook voor altijd onbekend blijven.

Geruchten van het einde

Vanaf 1943 woonde Willem dus in Den Haag, maar hij werkte in Scheveningen. Iedere dag fietste hij naar het *Sperrgebiet* Scheveningen op zijn fiets die niet in beslag genomen mocht worden vanwege 'de in het belang van de *Wehrmacht* liggende verzorging van de stad Den Haag', zoals op de afgegeven vrijwaring stond. Willem zal hierbij verschillende soldaten en versperringen zijn gepasseerd om zijn plek van bestemming te bereiken. Begin mei 1942 bezat hij een *Sonderausweis* om het afgesloten duingebied bij verschillende ingangen aan de Zeekant te betreden. Later werd die toestemming ingetrokken en in 1943 had Willem alleen nog toestemming om het gebied rond het kantoor van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening aan de Be-noordenhoutseweg 46 te betreden. Toen hij werd aangesteld als waarnemend leider van de rijkskeukens in Scheveningen en Duinwijck (Clingendaal) zal zijn toegang weer uitgebreid zijn, maar daarvan heeft Willem geen aparte *Ausweis* bewaard.

'Wat een bende is dat bij jullie in Den Haag zeg,' schreef Jan in november 1943 vanuit Meppel. 'Ze zullen met die vesting Scheveningen Duitschland toch niet kunnen redden. Er vliegen hier ontzettend veel vliegtuigen over, dag en nacht.'

In januari 1944 stuurde Jan aan Willem een nieuwsjaargroet. 'We hopen en bidden natuurlijk allen dat 1944 de lang gewenschte vrede mag brengen, want zoo'n jaar als 1943 begeeren we niet meer, alhoewel we, als we terugblikken niet genoeg dankbaar kunnen zijn voor de vele zegeningen die we hebben ondervonden. We zijn tenminste

nog allen bij elkaar en werken nog niet bij onze “beste” burenen. Maar daarbij zijn we allen gelukkig nog in leven en is ons nog geen lichamelijk letsel overkomen. Geve de Heer dat het ook zoo mag zijn in 1944.’

De invasie die al in 1942 werd verwacht, leek in 1944 eindelijk ophanden te zijn, hoewel er onder de Nederlandse bevolking op dat moment ook teleurstelling heerste over het vastgelopen geallieerde offensief in Zuid-Europa.

‘Zijn ze bij jullie nogal optimistisch wat de oorlog aangaat?’ vroeg Jan na zijn nieuwjaarswens. ‘Velen meenen dat de invasie nu gauw komt omdat de generaals Eisenhower en Montgomery voor het tweede front zijn benoemd. We zullen maar hopen dat het dan wat sneller mag gaan dan in Italië, opdat we maar gauw van die ellende af mogen zijn.’

Met het uitblijven van de bevrijding begon ook de voedselsituatie steeds nijpender te worden. ‘Hoe gaat het met jou, Wim, en je ouders? Kunnen jullie het nogal redden met eten uit de centrale keuken of is ’t hongerlijden?’ vroeg Jan in februari 1944. ‘Het zijn anders wel toestanden in het westen des lands. We hooren er veel over, terwijl ontzettend veel mensen door Meppel komen om eten te halen. Wij krijgen ook om de haverklap mensen te logeren die hier in de omtrek eten halen. (...) ’t Zijn vreeselijke toestanden overal. Onze bezetters willen het maar niet overgeven. ’t Is een vreeselijke oorlog. Geve de Heer toch eens spoedige vrede en uitkomst in deze wereld, is onze gedurige bede. Verleden week Zondag zijn in Meppel 4 voltreffers gevallen. ± 25 dooden en veel huizen en een kerk verwoest. Ontzettend veel bommenwerpers trekken hier over.’

Haagse jongens in Duitsland

In de zomer van 1944 werd Wim, de neef van Willem bij wie hij enkele maanden had ingewoond, naar Duitsland gestuurd. Het zal voor Willem een schok zijn geweest dat nu ook zijn vriend en neef naar Duitsland moest. Neef Wim was niet zomaar opgeroepen voor de arbeidsinzet. Hij was opgepakt wegens activiteiten die door de bezetter als subversief werden beschouwd. Een NSB’er had verraden dat hij bij onderduikers langsging om films te vertonen. Hierop arresteerden de Duitse bezetters Wim. Nadat hij enige tijd was vastgezet in het ‘Oranjehotel’, zoals de Nederlandse bevolking de gevangenis van Scheveningen noemde, werd hij naar Duitsland gestuurd waar hij te werk werd gesteld in een fabriek.

In zijn dossier heeft Willem enkele postkaarten bewaard die zijn neef Wim vanuit Duitsland stuurde. Ook met oud-schoolkameraad Piet (niet van de Happyërs) die eveneens in Duitsland zat, onderhield Willem correspondentie. Deze brieven en postkaarten geven een indruk van hoe deze jongens uit Den Haag het transport naar Duitsland en hun tijd daar hebben beleefd.

In zijn eerste brief, gedateerd op 9 mei 1943, vergeleek Piet zijn omstandigheden met Willems tijd in de Nederlandse Arbeidsdienst.

‘Je zult daar ook wel minder prettige dingen hebben ondervonden evenals ik hier. Ja, plus overal in ons landje de mooie plakaten van: “Bent U ook zoo tevreden?” Enfin daarover zou ik nog uren kunnen praten en als ik de maker van deze biljetten zou spreken, was het eenige wat ik hem zou vragen: “Komt U ook eens een jaar in dezelfde omstandigheden zitten als waarin wij verkeren?” Ik zal niet kankeren en schelden want dan zijn we morgen nog niet uitgepraat maar je moet de zaken hier alleen maar objectief bekijken. Het parool hier is: “Hooren, zien en zwijgen”.’

Zowel neef Wim als vriend Piet realiseerden zich echter dat zij het slechter hadden kunnen treffen. Piet schreef: ‘Ik ben nu niet zoo ontevreden want bij de meesten vergeleken heb ik het nog [onleesbaar]. Ik woon in een zogenaamd *Junggesellenheim* van de fabriek. Nu, daar had ik me wel wat anders van voorgesteld, maar het is uit te houden. Ik heb gelukkig mijn eigen distributiebonnen, dus ik kan net zoo veel of weinig eten als ik zelf wil. Onze rantsoenen hier zijn wel iets groter dan in Holland, maar je zult wel begrijpen waarom dat is gedaan niet? Ik zit gelukkig op kantoor, namelijk bij een bekende zaak voor je broer, namelijk de *Siemens Schucherst*[onleesbaar] en daarvan een dochtermaatschappij, namelijk de *Vereinigte Eisenbahn Signalwerke*, waar ik op het bureau zit voor de uitgaande rekeningen. Het is geen oninteressant werk maar vrij ingewikkeld in verband met de technische uitdrukkingen, maar ik ben nu vrij aardig ingewerkt en ga mijn eigen gangetje en stoor me daar aan niemand.’

In latere brieven voegde Piet hieraan toe: ‘Dus klagen mag ik niet en ik geloof, dat als ik de gewone zorgen wegcijfer, ik veel minder zorgen heb dan de jeugd in Holland. Het leven gaat hier zijn kalme gangetje en ik kan wel zeggen: de tijd vliegt voorbij, want deze maand op de 19e zit ik toch al weer 4 maanden in Berlijn. (...) Momenteel is het hier buitengewoon rustig en prachtig weer en als je hier zoo in Gods vrije natuur rondwandelt, kan je aan niets merken, dat er ergens anders, nog niet eens zoo gek ver weg, een verschrikkelijke strijd woedt.’

Neef Wim schreef aan zijn oom, de vader van Willem: ‘Na een lekker maal met twee eitjes (de zesde al van de week) en een heerlijke wandeling door de bergen, zit ik U een kaartje te schrijven. Ja, de omgeving is hier schitterend, en het werk is ook best naar mijn zin. Alleen het eten (behoudens de eieren) en het *lager* [kamp] zijn nu niet bepaald goed. Het zal op den duur wel wennen, maar toch zou ik wel weer eens graag zo’n heerlijke Hollandse pot voor mij hebben. (...) Wanneer het Zondag is, ga ik bij mooi weer de bergen maar in, dan heb je tenminste nog een Zondagsidee. Maar ook Zondags moeten wij op de fabriek eten, want wij hebben alléén maar fabrieksbonnen, dus geen normale bonnen. Wij zijn geheel van de fabriek afhankelijk. Ik hoop van ganser harte dat de *Krieg* spoedig gedaan is, en we weer naar huis mogen. Nu gevoel je pas wat het is, als je niet naar de vergadering kan.’

Ondanks hun relatief goede omstandigheden waren het transport naar Duitsland, hun tijd in het doorvoerkamp en hun verblijf in Duitsland voor deze jongens moeilijk.

Piet schreef: 'Ik noem me daar de stille of rustige Hollander. Je weet van school nog wel, dat ik heelemaal niet zoo stil was, maar dat wat ik op reis en in het *Durchgangslager* [doorvoerkamp] heb meegemaakt, hebben me ertoe gebracht het leven op een andere manier te bekijken. Ik wil je eerlijk vertellen, dat zoo'n reisje en een tijdje in zoo'n *lager* iemand een flinke opstopper in zijn zenuwgestel kan bezorgen, maar daar ben ik nu wel iets overheen, maar de herinnering blijft toch altijd.'

Ook neef Wim schreef aan zijn oom over het moment dat hij op transport moest naar Duitsland. 'Ja, dat was zeker een rare morgen, die vrijdag. Ik had echter het meeste de "p" erin toen ik de Nederlandse grens over was. U moest eens weten, wat je op zo'n moment voelt. Je wordt inwendig zo ontzettend nijdig, omdat je totaal machteloos staat en je begeleiders pas over de grens kwijtraakt. Maar ja, het is gebeurd. Ik kan de Heer niet dankbaar genoeg zijn, dat alles hier zo goed gaat.'

Piet was tewerkgesteld in Berlijn, maar hij was niet onder de indruk van de hoofdstad van het nazirijk.

'Van Berlijn kan ik wel vertellen, dat het me reusachtig is tegengevallen. Het is vuil en stoffig met groote kazerneachtige woningen. Er zijn een paar dingen, die prachtig zijn. Dat is het Olympisch Stadion en Potsdam; daar is het mooi, maar voor de rest, geef mij ons Haagje maar hoor.'

Vanuit Duitsland reageerde Piet ook op de gebeurtenissen in Nederland. Op 9 mei 1943 schreef hij: 'Er schijnt weer heel wat gebeurd te zijn in ons landje. We hebben tenminste het een en ander in de courant gelezen en van verlofgangers gehoord. Is Rien ook weer krijgsgevangene? Laat hij zich maar taai houden hoor. Je moet maar zoo denken: alles is tijdelijk en na regen komt weer zonneschijn. Ik voor mij ben ervan overtuigd, dat ik mijn jaar hier niet zal uitdienen en er zijn er meer, die er zoo over denken. Laten we optimistisch blijven, nietwaar?'

Hij kreeg ongelijk. Een jaar later schreef hij nog steeds postkaarten vanuit Berlijn.

'Hier gaat alles zijn gewone gangetje. Af en toe luchtalarm met wat bommen. Maar gelukkig is het de laatste tijd niet zoo dicht bij mij in de buurt geweest.'

De enveloppe waarin een van de brieven van vriend Piet zat. De brieven werden *geöffnet* door de nazi's en de inhoud werd gelezen. Dit is te zien aan de blauwe vegen die over de enveloppe en ook over de bladzijden van de brief werden getrokken. Neef Wim adviseerde de vader van Willem om *Niederländische Sprache* boven zijn brieven te schrijven.

'Sinds Pinksteren heb ik toch al niets meer van thuis gehoord terwijl ik toch zeker weet dat ze elke week aangetekend schrijven. Maar ja, er gebeuren soms van die rare dingen met de post,' schreef Piet.

In de uitgelichte afbeelding is de postzegel op een van Piets postkaarten te zien. Iemand heeft met potlood een schoppend been in de richting van de Hitlerkop getekend. Zou Piet dit zelf al in Duitsland hebben gedaan of heeft Willem dit in Nederland erbij getekend?

De vraag van Piet of Rien, de broer van Willem, ook weer krijgsgevangen was genomen had betrekking op de maatregel in april 1943 dat mannen die in het Nederlandse leger hadden gediend opnieuw in gevangenschap zouden worden genomen om zo beschikbaar te zijn voor de arbeidsinzet in Duitsland. Naar aanleiding van deze maatregel brak de kortstondige April-meistaking uit.

Rien had in het leger gediend toen het Duitse leger in mei 1940 Nederland binnenviel. Hij was toen net opgeroepen voor zijn militaire dienstplicht en was gelegerd bij vliegveld Ypenburg, nabij Den Haag. Daar heeft Rien ook moeten strijden. Later vertelde hij aan zijn kinderen hoe hij in angst heeft gezeten toen hij moest schieten op al die Duitse parachutisten die uit de lucht kwamen. Als hij erover sprak, bleef hij zeggen dat hij ervan overtuigd was dat hij toen niemand heeft gedood.

Voor zover bekend is Rien in 1943 niet weer krijgsgevangen genomen. Hij is ook nooit naar Duitsland gestuurd, maar hij is evenmin ondergedoken geweest om hieraan te ontkomen. Net als zijn broer Willem werkte Rien in de voedselvoorziening. Hij was een semiambtenaar bij het Productschap voor Vee en Vlees. Waarschijnlijk heeft deze functie ook hem vrijgesteld van de arbeidsinzet. Het meisje met wie Rien zich in de oorlogsjaren verloofde, werkte trouwens bij de centrale keuken in Delft.

De maatregelen van de Duitse bezetters om meer jongens te dwingen tot de arbeidsinzet, illustreert hoe slecht de oorlog voor Duitsland op dat moment verliep. De Duitse bezetters vreesden ook in Nederland een invasie van de geallieerden. Dit bleek bijvoorbeeld toen zij een deel van de Hollandse Waterlinie onder water zetten om zo de eventuele opmars van de vijandelijke legers te vertragen. Piet schreef hierover op 19 mei 1944: 'Het zal bij jullie in Holland met het voedselvraagstuk een steeds groter vraagstuk worden als er zooveel land onder water staat hè.'

Twee maanden later, op 30 juli 1944, schreef Piet zijn laatste postkaart aan Willem. Uit zijn woorden wordt duidelijk hoe de Duitse hoofdstad bedreigd werd door de aanhoudende bombardementen: 'Met mij gaat het best en als ik er af en toe weleens met mijn kamergenoot over spreek, dan is het zeer zeker een groot wonder des Heeren geweest, dat wij er tot nog toe nog zoo goed zijn af gekomen. In het bijzonder wat de luchtaanvallen betreft, want Wim, jongen, we hebben er zoo middenin gezeten. Als we af en toe boven kwamen, feliciteerden we elkaar en zeiden maar niets meer, want op zoo'n moment is spreken zoo moeilijk. Je dankbaarheid stijgt dan in een stil dankgebed omhoog en je gedachten gaan naar huis. Enfin, we moeten maar wachten, dat is het eenige wat wij hier kunnen doen. Af en toe kan er zoo'n groot verlangen in je opkomen naar de rust in Den Haag, zoals het was toen ik met verlof in Holland was. We hebben weer een paar onrustige weken achter ons. Er zijn dan nachten, waarop je met de regelmaat van de klok uit je bed wordt gehaald want het is alarm. Als dat één of twee nachten het geval is, gaat dat nog wel maar als dat zoo een week of twee achter elkaar het geval is dan krijg je zoo langzamerhand het gevoel of je gebroken bent.'

Willem zal deze brieven met een dubbel gevoel hebben gelezen. Aan de ene kant zal hij zich zorgen hebben gemaakt over zijn vrienden. Aan de andere kant was hij misschien wel opgelucht dat dit hem bespaard was gebleven.

‘Wim nog steeds naar zijn zin in z’n moordbaan?’ vroeg neef Wim in een van zijn postkaarten aan zijn oom. Deze opmerking bevestigt dat Willem inderdaad vanwege zijn werk op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening vrijgesteld was van de arbeidsinzet. ‘Ach, je hebt nu eenmaal mazzelaars en ongeluksvogels,’ voegde Wim eraan toe.

Piet schreef: ‘Ik hoop, dat jullie ook in de toekomst voor de arbeidsinzet gespaard blijven, want daarvan heb ik meer gezien dan me lief is en kan ik meer vertellen dan ik mag vertellen.’

Nederlandse Broeders in de Duitse Vergadering

Neef Wim had in Den Haag de taak gehad om verslagen van de zondagssamenkomsten in de Vergadering van Gelovigen uit te typen en op te sturen naar de jongens die in Duitsland tewerkgesteld waren. Toen Wim zelf naar Duitsland moest, nam Willem deze taak van zijn neef over. Zo begon Willem contact te onderhouden met zo’n vijftien Nederlandse jongens in Duitsland, waaronder dus zijn neef Wim en zijn vriend Piet. Zoals al zijn werkzaamheden hield Willem ook dit werk nauwgezet bij.

Net zoals Willem dat tijdens zijn periode bij de Nederlandse Arbeidsdienst had gedaan, misten Wim en Piet in Duitsland vooral de samenkomsten in de Vergadering van Gelovigen. Daarom waren zij erg blij met de verslagen die Willem opstuurde.

‘Nog steeds ontvang ik trouw elke week je verslag van jullie samenkomsten,’ schreef Piet. ‘Hiervoor ben ik je zeer dankbaar. Ik kan me de orde van dienst natuurlijk niet zoo voorstellen als iemand, die bij jullie diensten aanwezig was, maar het hoofdbegrip is voor mij bij het bijbellezen van zeer groote waarde. Ja, het is een groot genot en tevens een groote vreugde als wij weten een Leidsman te bezitten waarop we in bovennatuurlijke mate kunnen vertrouwen.’

Neef Wim kon in Duitsland wel de samenkomsten van de Vergadering bezoeken. De situatie daar was echter ingewikkeld. Vrijwel de gehele Duitse Vergadering had zich al in 1937 gevoegd naar de voorschriften van de nazi’s. De Vergadering werd samengevoegd met een minder strikte groep binnen de Broederbeweging en in 1941 ook met andere vrijkerkelijke groeperingen. Voor de Vergaderingen in de andere Europese landen was de staatsbemoeienis in de Duitse Vergadering en het samengaan met andere groeperingen onaanvaardbaar. Daarom hadden zij in 1938 besloten aanbevelingsbrieven van de zogenaamde Bondsvergaderingen niet meer te accepteren. Dit betekende dat er geen avondmaal meer gevierd mocht worden met broeders en zusters uit de zogenaamde Bondsvergadering.

In Duitsland duurde het even voordat Wim in de gaten kreeg of hij terecht was gekomen bij een Bondsvergadering of niet. De diensten waren mooi en er leek niets veranderd te zijn. De broeders en zusters waren zelfs hartelijker dan in Nederland. Wim werd direct door verschillenden van hen uitgenodigd om mee naar huis te gaan. Op een van deze uitnodigingen ging Wim in. Hij wilde weten van zijn gastheer of hij nou een Bondsvergadering had bezocht of niet, maar daar bleef de Duitse broeder vaag over. Al snel ging het gesprek over de verhouding tussen Nederland en Duitsland. Het verbaasde de Duitse broeder dat de Nederlanders zo vijandig stonden tegenover de Duitsers. Toen Wim hem vervolgens vertelde dat zij in Nederland hoorden over de concentratiekampen, gaf de Duitse broeder toe dat hij de houding van de Nederlanders beter kon begrijpen. De ontwikkeling in deze conversatie is merkwaardig, maar de nagelaten informatie hierover is summier.

‘Wat de vergadering betreft, heb ik het hier werkelijk getroffen,’ schreef Wim op 1 juli 1944 aan de vader van Willem. ‘Wij hebben hier heerlijke morgenvergaderingen. Er zijn maar 4 broeders, maar daarom niet minder goed. Het verwondert mij altijd weer, dat alles zo goed gaat. Ik verkeer Zondags meestal bij één of andere broeder aan huis. De mensen zijn werkelijk erg hartelijk. Ach, vele dingen zijn hier anders, dan dat wij ze in Nederland dachten. Maar, het is ook mogelijk dat ik het bijzonder getroffen heb. De verslagen ontvang ik ook geregeld. Zojuist is 20 juni binnengestroomd.’

Een week eerder had Wim voor het eerst toch deelgenomen aan het avondmaal. Als alles daar was zoals in Nederland, dan kon hij niet geloven dat het een Bondsvergadering betrof en de broeders wilden er nou eenmaal niets over zeggen. Toen hij een week later echter twee brieven uit Den Haag ontving, één voor hem en één voor de Duitse broeder, wist hij dat hij zich had vergist. Omdat de Duitse Vergadering drie jaar eerder was opgegaan in een bond met andere vrijkerkelijke gemeenten, mocht Wim niet deelnemen aan het avondmaal. In de andere brief werd de Duitse broeder niet alleen bedankt voor de betoonde gastvrijheid en liefde, maar aan hem werd ook vanuit de Bijbel uitgelegd waarom Wim niet meer kon deelnemen.

‘Al mis ik hier nu niet bepaald het geestelijk voedsel, toch is het niet het ware,’ schreef Wim op 19 juli 1944 teleurgesteld aan Willem. ‘Je kunt hier niet aanzitten, je moest eens weten hoe moeilijk dat alles is, en hoe graag ik weer eens een vergadering in Nederland mee zou willen maken. De broeders en zusters zijn hier reusachtig hartelijk, maar toch is het anders dan in Nederland. Maar ja, Wim, ik kan je dit alles wel vertellen, maar jij voelt er toch niets van, dus heeft het eigenlijk weinig nut.’

Of Wim dit later nog wel aan Willem heeft verteld, is niet bekend. Bovenstaande gebeurtenissen heeft hij opgeschreven in zijn dagboek die hij aan zijn kinderen heeft nagelaten. Daarin beschrijft Wim ook hoe zich een week later een klein wonder voltrok. Omdat zijn horloge kapot was, bezocht hij een horlogemaker. Die man bleek een broeder te zijn. Hij had zich afgescheiden van de Bondsvergadering en hield nu alleen nog geheime samenkomsten met zijn gezin. De Gestapo had hen al eens hierop betrapt. Toen was hij er met een geldboete vanaf gekomen maar, waarschuwde hij Wim,

zij moesten vooral voorzichtig zijn. Wim heeft deze huissamenkomsten bezocht. Hij bleef echter ook de Bondsvergadering af en toe bezoeken, maar wel zonder deel te nemen aan het avondmaal.

Achtergrond: De Broeders en de nazi's

De Vergadering van Gelovigen in Duitsland (de 'Christelijke Vergadering') onderscheidde zich tragisch genoeg niet van vele andere Duitse kerkgenootschappen in de periode van nazi-Duitsland. Al in de jaren twintig waren er veranderingen op gang gekomen in de Duitse Vergadering die aanvankelijk weinig te maken hadden met het opkomende nationaalsocialisme. Jonge broeders waren een studiegroep begonnen en gingen de Bijbel opnieuw bestuderen, waarbij zij naast de geschriften van de broeders ook andere theologische werken gingen raadplegen. Deze groep werd geleid door de jonge jurist dr. Hans Becker. Hij zou later een belangrijke rol spelen in het omvormen van de Vergadering naar de eisen van de nazi's. Toen Hitler aan de macht kwam, zagen ook veel broeders en zusters uit de Vergadering hem als de door God gegeven redder van het vaderland en zij werden lid van de NSDAP. Er werd op bidstonden vurig voor Hitler gebeden en het werd zelfs geaccepteerd dat broeders van Joodse komaf niet meer mochten deelnemen aan de dienst in de Vergadering. Net als in vele andere Duitse kerken werd Hitler ook in de Vergadering binnengehaald als een *Wundermänner Gottes*. Deze opmerkelijke houding moet wel gezien worden vanuit de crisis waarin Duitsland zich in die jaren bevond.

Op 13 april 1937 werd de Vergadering in Duitsland echter plotseling verboden. Veel broeders en zusters beschouwden dit als een straf van God vanwege de studiegroepen onder de jeugd en de valse leringen die zo de Vergadering waren binnengekomen. Een afvaardiging van de broeders die nog probeerden te redden wat er te redden viel, ging verhaal halen bij de Gestapo, waarbij zij zich zeer bereidwillig toonden om de Vergadering aan de wensen van de nazi's aan te passen. Zij gaven bijvoorbeeld aan dat zij geen moeite hadden met de arbeidsdienst, de militaire dienst, de Hitlergroet en het lidmaatschap van de NSDAP. Ook betoonden zij zich aanhankelijk jegens Hitler en beloofden zij actief mee te werken aan de strijd tegen het communisme dat voor de nazi's gelijk stond aan de wereldwijde 'Joodse samenzwering'.

Ook Hans Becker ondernam actie. Hij wees de Gestapo erop dat veel broeders trouwe leden van de NSDAP, SA, SS en de Hitlerjugend waren. Becker kreeg van de Gestapo de opdracht om de organisatie en de doelstelling van de Vergadering te beschrijven, zodat zij konden onderzoeken of de samenkomsten voorgezet konden worden. In mei 1937 riep Becker voor zijn opdracht verschillende vooraanstaande broeders uit Duitsland en de rest van Europa bijeen, onder wie ook Johannes N. Voorhoeve uit Den Haag. Op deze bijeenkomst drong Becker aan op een schuldbelijdenis vanwege de onverdraagzaamheid jegens andere christelijke groeperingen en op het accepteren van zaakgelastigden in elke Vergadering. Via deze zaakgelastigden konden de nazi's controle uitoefenen in de Vergadering. Mede op advies van Voorhoeve werd hiermee ingestemd.

Uit deze opdracht aan Becker ontstond de Bond van Vrijkerkelijke Christenen (BFC). Becker werd zelf de zaakgelastigde voor de nazi's. Het ging de Gestapo er vooral om dat de BFC afstand deed van het oude Darbisme (vernoemd naar de grondlegger van de Vergadering, John Nelson Darby), waarvan de nazi's de strikte afzondering van de wereld als het grootste struikelblok zagen. Becker kon hiermee instemmen, want hij herkende in deze afzondering vooral de eigenwaan van de Vergadering tegenover medechristenen. In aanwezigheid van de Gestapo hield Becker een openingsrede, waarin hij onder meer zei dat in de BFC alleen plaats zou zijn voor hen die actieve aanhangers van Hitler waren, voor hen die zich actief bezighielden met de Duitse cultuur, voor hen die de staat van Adolf Hitler naar beste kunnen zouden bevorderen en voor hen die zich zouden schikken onder de hiërarchie van de zaakgelastigden. Becker maakte later ook duidelijk dat Joodse christenen natuurlijk geen lid van de Bond konden worden. In zijn correspondentie met het buitenland ondertekende de BFC met 'Heil Hitler!'.

In het buitenland waren veel broeders ongerust geworden over de situatie in Duitsland. Hun zorgen betroffen echter vooral het opgeven van de vroegere beginselen, zoals de plaats van afzondering die de Vergadering van Gelovigen in haar eigen ogen innam. In augustus 1937 sprak een afvaardiging van broeders uit verschillende Europese landen met de broeders in Duitsland. Na deze bijeenkomst had Voorhoeve een positieve indruk van Becker die beloofd had een scherpere scheiding tussen de geestelijke en politieke aspecten door te voeren. Op twee besprekingen in september 1937 riep Voorhoeve de Duitse broeders op om te proberen een gezamenlijke weg te gaan.

Het protest van de broeders uit Engeland was krachtiger. Ook dit betrof echter vooral de grondslag van de BFC. Na een bijeenkomst in Den Haag in juli 1938 leidde hun protest ertoe dat aanbevelingsbrieven van gemeenten die waren aangesloten bij de BFC niet meer geaccepteerd werden. In januari 1938 begon ook de houding van Voorhoeve te wijzigen. Hij schreef een brief aan Becker waarin hij hem verzocht dat te veranderen in de BFC wat niet in overeenstemming met de Bijbel was. Hierop ontving Voorhoeve geen reactie. In oktober 1938 werd mede namens Voorhoeve een verklaring rondgestuurd waarin stond dat aanbevelingsbrieven van broeders uit de BFC niet meer werden geaccepteerd, omdat zij 'de waarheid over de eenheid en de leiding van Gods gemeente' hadden prijsgegeven.

In 1941 ging de BFC op in de Bond van Evangelisch-Vrijkerkelijke gemeenten (BEFG). Hiermee gaf de Duitse Vergadering volgens vele broeders de plaats van afzondering helemaal op. Voor sommigen was dit aanleiding om zich alsnog af te scheiden. De invloed van de nazi's lijkt voor deze broeder niet de doorslaggevende reden te zijn geweest om zich af te scheiden. Zelfs onder de broeders die zich al in het begin niet hadden aangesloten bij de BFC, werd het nationaalsocialisme toegejuicht. Hun bezwaren tegen de BFC kwamen vooral voort uit conservatisme, principiële overwegingen en kritiek op de organisatievorm. Sommigen bleven in het geheim samenkomen in huisgroepen. Dit leidde regelmatig tot huiszoeking, arrestatie en ook gevangenneming. Sommige broeders zijn zelfs aan de gevolgen van deze straffen overleden. Anderen kwamen er met lichtere straffen vanaf, zoals blijkt uit het dagboekfragment van neef

Wim. Het aantal broeders dat de nazi's openlijk veroordeeld heeft, was zeer klein. In de zogenaamde 'Joodse kwestie' was vanuit de Broeders praktisch geen protest tegen het overheids-optreden.

Na de oorlog ging het onder de broeders vooral over het terugkrijgen van de samenkomst-ruimte en over de moeilijkheden om weer samen te moeten komen met leden van de BEFG. De broeders bleven vasthouden aan hun overtuiging over de Bijbelse grondslag van vergaderen en zij wilden dat de broeders uit de BEFG de beginselen uit de periode 1937-1945 zouden veroordelen en dat zij zouden terugkeren naar het oude getuigenis. Ook wilden sommigen Becker aanklagen bij de militaire regering als 'Gestapowerktuig'. Dat is er niet van gekomen 'om broederlijke redenen'. Wat de broeders na de oorlog vooral afwezen waren de menselijke organisatievormen van de BFC en de BEFG, de dwaalleringen die zo ingang hadden gevonden (zoals de leer van een 'afval der heiligen', de alverzoeningsleer, de moderne Bijbelkritiek en de leer dat de Heer Jezus kon zondigen) en de politieke en wereldse invloeden die zich door de statuten van de BFC hadden kunnen verspreiden. Een van de vrijzinnige invloeden kwam trouwens van de Oxfordbeweging waarover de Happiërs zich acht jaar eerder zo hadden verbaasd.

Op 11 tot 13 september 1945 werd er een grote bespreking in Dillenburg gehouden waarin de broeders zich verootmoedigden over hun vroegere geestelijke toestand en het daarop volgende verbod op de Vergadering. Het is opvallend hoeveel geestelijke waarde er ook toen nog werd gehecht aan het verbod op het samenkomen dat de nazi's hadden uitgevaardigd. Voor zover bekend is er op deze bijeenkomst van verootmoediging niet gesproken over de vervolging en vernietiging van de Joden. Pas later heeft een nieuwe generatie van Duitse broeders en zusters die de tijd van de Bond niet meer hadden meegemaakt, zich hierover verootmoedigd.

Net als neef Wim en zijn belevenissen in de Vergadering in Duitsland is ook Johannes N. Voorhoeve een scharnierfiguur geweest die Willem met het verhaal van de Duitse Vergadering verbond. Voorhoeve was een vooraanstaande broeder en een opvallende verschijning in de Vergadering van Gelovigen in Den Haag. In maart 1940 bezochten enkele journalisten daar een samenkomst aan de Dunne Bierkade. Zij omschreven Voorhoeve als 'de groote en markante figuur uit deze groep (...) de hoge gestalte met het vroom en vriendelijk gelaat, waaraan de grijze baard een eerbiedwaardige omlijsting geeft'.

Willem zal broeder Voorhoeve persoonlijk gekend hebben. Broeder Voorhoeve sprak regelmatig in de samenkomst. Ook van zijn preken heeft Willem dus verslagen uitgewerkt. Hierin is niets te herkennen van een pro-Duitse of een pro-nationaalsocialistische houding. Toch heeft Voorhoeve in een vroege fase een rol gespeeld in de aanpassing van de Duitse Vergadering aan de eisen van de nazi's. In 1937 adviseerde hij om de Bond op te richten, waarschijnlijk uit de pragmatische overweging om te kunnen blijven samenkomen. Al in januari 1938 begon Voorhoeve zich echter te distantieëren van Becker en de Bond. Een zoon van Voorhoeve heeft later bevestigd dat zijn vader weliswaar sympathie had voor de Bond maar niet voor de nazi's.

Het is wrang dat de broeders en zusters in Duitsland en in Nederland zo weinig oog lijken te hebben gehad voor de virulente Jodenhaat van de nazi's. Als zij zouden hebben beseft wat er in die jaren werkelijk gebeurde, zouden zij zich dan nog net zo druk hebben gemaakt over de grondslag van het samenkomen en de plaats van afzondering? Het is goed voor te stellen dat ook Willem later met deze vraag geworsteld heeft.

Onder de Haagse Broeders

In zijn dossier heeft Willem eenentwintig ongecorrigeerde archiefexemplaren van de zondagsverslagen bewaard die hij heeft uitgetypt op flinterdun vloeipapier. Dit werd gebruikt vanwege de grote papierschaarste die toen heerste. In de verslagen heeft Willem precies bijgehouden welke liederen in de samenkomsten zijn gezongen, welke Bijbelgedeelten zijn gelezen, wie daarover spraken en wat er in de preken werd besproken. Zo ontstaat een beeld van de dingen waarmee de broeders en zusters in Den Haag zich bezighielden in de maanden mei tot en met september van het jaar 1944.

Wie bekend is met de Vergadering van Gelovigen zal weinig verschil opmerken in de verslagen van de samenkomsten voor, tijdens of na de oorlog. De broeders en zusters bleven ook in de oorlogsjaren samenkomen om 'zich te verlustigen in de Heer Jezus'. De oorlog en de bezetting van Nederland werden wel genoemd, maar dit gebeurde niet vaak. De enkele keren dat het wel gebeurde, geven een kleine indruk van hoe de broeders en zusters deze periode hebben beleefd. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat de oorlogsomstandigheden natuurlijk ook hebben doorgeklonken als deze niet werden benoemd. Nederland was bezet en de stad Den Haag was een belangrijk bolwerk van de Duitse vijand geworden. Het kan niet anders dan dat preken over bijvoorbeeld 'Jezus Christus de Groote Bevrijder' tegen deze realiteit hebben geëchood in de harten van de broeders en zusters en een verlangen hebben opgeroepen naar het moment dat ook hun stad zou worden ontzet.

Boven het verslag van de zondag na de invasie in Normandië op 6 juni 1944 schreef Willem: 'Ondanks de geweldige gebeurtenissen konden wij gisteren nog rustig den dood des Heeren verkondigen [dat is avondmaal vieren]. Zoolang het noodig en mogelijk is, hoop ik jullie toch het verslag wekelijksch te zenden. Hier volgt het dan weer.' Vervolgens beschreef Willem het verloop van de ochtend- en avonddiensten. Broeder Bruijn had 's avonds gesproken over de vrienden van Daniël die weigerden om te knielen voor het beeld van de Babylonische koning Nebukadnessar. Daarvoor waren zij in een brandende oven geworpen waaruit zij op wonderbaarlijke wijze werden gered.

Broeder Bruijn had gezegd: 'In dit hoofdstuk [Daniël 3] is Nebukadnessar op het toppunt van zijn macht. Niets was tegen hem bestand geweest. Ook Jerusalem en Juda waren gevallen voor hem. Maar in Daniel 1 staat "De Heere gaf Jojakim in zijne

hand. God deed het dus en niet Nebukadnessar. Had de Heer dat niet gedaan, dan had Nebukadnessar hetzelfde lot ondergaan als Rapsake toen hij tegenover Jerusaleem stond tijdens Hiskia. Zoo zijn ook ons volk en land in deze toestand gekomen en het zal duren tot Gods tijd. Hij is de Almachtige en we mogen Hem aanlopen in onze gebeden. Laten onze ogen altijd naar de bergen gericht zijn. Babel's macht was geweldig. (...) Israël is terzijde gesteld, Babel triompheert. Babel stelt ons de wereldsche macht voor, die duurt van Nebukadnessar tot in de toekomst de grootste, de Antichrist, dien de Heer Jezus zal vernietigen door de adem Zijns monds. Daarna zal de Heerlijkheid komen.'

Een week later sprak Hendrik Zwart, de vader van Willem, over de heilige roeping van de gelovigen. Ook hij noemde hierbij het volk Israël: 'God heeft eerst voor de aarde Israël als zijn volk verkoren, maar Israël is terzijde gesteld. Wij zijn vóór de grondlegging der wereld reeds uitverkoren tot een koninklijk priesterschap, tot een heilig volk om te doen wat wij zongen: "O, versier toch al Uw leden met Uw deugden dierb're Heer.'

Deze fragmenten illustreren hoe er in de Vergadering van Gelovigen over de gebeurtenissen in de wereld en over het volk Israël werd gedacht. De geschiedenis werd profetisch gezien. God had Israël als Zijn volk uitgekozen, maar toen het ontrouw werd, had God het tijdelijk terzijde geschoven. De tijd van de volken was hiermee op aarde aangebroken. Zoals broeder Bruijn het in zijn preek bondig verwoordde: 'Israël is terzijde gesteld, Babel triompheert.' Voorlopig oefenden de volkenhoofden hun wereldse macht uit, totdat Jezus op aarde zou terugkeren als de rechtmatige koning. Hij zou de laatste wereldleider, die zich zou ontpoppen als de antichrist, verslaan en Israël als volk van God op aarde herstellen. In de tussentijd ging God Zijn weg met de gemeente die een hemelse bestemming heeft.

In de Vergadering van Gelovigen heerste dus weliswaar een hoge opvatting over de toekomst van Israël op aarde, maar deze hing samen met een lage opvatting over de huidige staat van het volk Israël. Hun eigen bestemming zagen de broeders en zusters in de hemel liggen. Hier op aarde was het heil niet te vinden. Net als de vrienden van Daniël moesten zij weliswaar niet buigen voor het wereldse volkenhoofd, maar een heilsstaat op aarde hadden zij ook niet meer te verwachten zolang de Heer Jezus niet zelf was teruggekeerd uit de hemel. Daarom zonderden de broeders en zusters zich over het algemeen af van de wereld en zijn politieke en sociale structuren. De knieval die de Duitse Vergadering voor de nazi's had gemaakt, was dan ook wezensvreemd aan de Vergadering van Gelovigen. En toch was het gebeurd, ook op aanbeveling van vooraanstaande Nederlandse broeders uit onder andere Den Haag.

Het is goed voor te stellen dat de opvattingen in de Vergadering van Gelovigen op de broeders en zusters een verlamdend en verblindend effect hebben gehad in de omstandigheden van de oorlogsjaren. Toch wil dit niet zeggen dat zij dus allemaal lijdzaam hebben toegekeken hoe de Duitse bezetters hun misdadige gang gingen. Alleen al in de kring van Willem zijn er minstens drie gevallen geweest waarin broeders en

zusters uit de Vergadering van Gelovigen Joden hebben verborgen voor de Duitse bezetters. Hoe Willem hier zelf in heeft gestaan, is helaas niet bekend. In de persoonlijke stukken uit zijn dossier blijft hij hierover zwijgen.

Op 6 augustus 1944 maakte broeder Voorhoeve een terloopse opmerking over de hedendaagse Joden toen hij sprak over de prediking van de apostel Paulus onder de Joden in de eerste eeuw. 'Hier in dit gedeelte ([Handelingen 20] vers 21) lezen wij ook van Joden en Grieken. Paulus is hierin een voorbeeld, dat hij zich tot beide groepen wendt. De Joden stonden hem altijd tegen, maar toch komt hij telkens weer tot hen. Dit moet echter ook heden nog geschieden. Ook wij moeten de Joden niet voorbijgaan. Wij moeten met hen beginnen, want aan hen zijn de beloften Gods gegeven. Wij mogen komen met het Evangelie, dat de kracht Gods is, zowel voor Joden als voor Grieken.'

Broeder Voorhoeve lijkt zich bij het maken van deze opmerkingen niet bewust te zijn dat inmiddels ruim 12.000 Haagse Joden naar de vernietigingskampen waren gedeporteerd en dat de meesten van hen daar ook al omgebracht waren. Maar hij moet toch gemerkt hebben dat de Joden al twee jaar uit Den Haag waren verdwenen. Er waren geen Joden meer om het evangelie mee te delen. De oproep aan hen om zich te melden voor deportatie was de blijde boodschap voorgegaan.

Als Willem had geweten welk verschrikkelijke lot zijn Joodse burens getroffen had, zou hij deze woorden wellicht niet met zoveel vanzelfsprekendheid hebben opgetekend. Hij lijkt echter nog niet beseft te hebben wat er werkelijk gebeurd was.

Een spoedig einde

In de korte aanheffen boven de preekverslagen probeerde Willem zijn vrienden in Duitsland te bemoedigen.

'Morgen is het weer de 10e Mei. Voor vele landgenoten is het dan weer een bijzonder moeilijke dag. Hoevelen zijn er op die dag, vier jaar geleden, op zo'n onverwachte wijze uit het volle leven weggerukt. Het doet ons weer denken aan het vers uit Psalm 103: "De dage des mensen zijn als het gras, gelijke een bloem des velds, also bloeit hij; als de wind daarover gegaan is, zo is zij niet meer, en hare plaats kent haar niet meer." Laten wij dit toch in het oog houden, en onze tijd zo goed mogelijk, in de dienst van onzen Heer en Meester, besteeden. "Maar de goedertierenheid des Heeren is van eeuwigheid en tot eeuwigheid over degenen, die Hem vreezen, en zijne gerechtigheid aan kindskinderen." Gelukkig voor ons, dat dit er op volgt.'

Ondertussen ging het normale leven in Nederland gewoon door. Eind augustus 1944 schreef Willem dat zijn broer Rien de eerstvolgende twee zondagen het verslag zou opstellen, omdat hijzelf op vakantie ging. Ook dat gebeurde dus nog in een tijd

waarin Nederland zuchtte onder de Duitse bezetting en de oorlog in Europa op z'n hevigst werd uitgevochten.

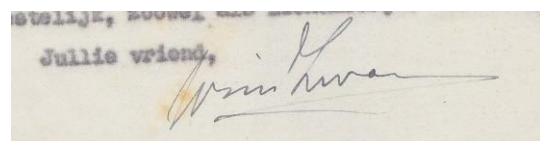
Op 9 september 1944 waarschuwde Rien de jongens in Duitsland dat het toezenden van de zondagsverslagen binnenkort weleens zou kunnen stoppen. 'Ondanks de hoogst onzekere postverbinding willen we toch probeeren jullie dit verslag te sturen, in de hoop, dat jullie het nog ontvangen. Laten wij hopen en bidden, dat nu spoedig de tijd komt, dat wij elkaar weer hier terugzien.'

Waarschijnlijk wist Rien dat er grote gebeurtenissen ophanden waren, want een week later werden de eerste delen van Nederland al bevrijd. Twee weken daarna vond de grote luchtlandingsoperatie *Market Garden* plaats. Doordat dit offensief jammerlijk faalde, bleef het noorden van Nederland echter nog maanden langer bezet. Voor de jongens die in Duitsland tewerkgesteld waren, betekende het oprukken van de geallieerde legers dat de situatie in Duitsland steeds dreigender werd, zoals blijkt uit de laatste postkaart die Piet op 30 juli 1944 aan Willem had geschreven, waarin hij vertelde over de angstaanjagende en levensbedreigende bombardementen.

Toen Willem terug was van vakantie nam hij onder het verslag van de eerstvolgende zondagssamenkomst voorzichtig afscheid van zijn vrienden in Duitsland.

'Beste vrienden, Ik vrees dat dit het laatste verslag is, dat ik jullie kan sturen, omdat de vooruitzichten wat betreft de postverbinding met den dag slechter worden. Mocht het echter nog mogelijk zijn, dan krijg je ze nog regelmatig hoor. In ieder geval hoop ik, dat deze stagnatie spoedig een einde zal vinden. Allen, vooral in deze tijden, den Heer bevolen, geestelijk, zoowel als lichamelijk. En tot spoedig weerzien. Jullie vriend, Wim Zwart'

Het is inderdaad het laatste verslag dat Willem in zijn dossier heeft bewaard. Het einde van de oorlog was in zicht, maar de bevrijding zou toch nog ruim zeven maanden op zich laten wachten.

Net zoals zijn vader dat in zijn brieven had gedaan, sloot Willem zijn verslagen af met een persoonlijke groet. Willem was een verstokte roker. De sigarettenrook is bijna nog te ruiken aan de nicotinevlekken die hij achterliet.

Hoofdstuk 5 Het einde van de oorlog

1945

Bommen en honger

Op 3 maart 1945 bombardeerden geallieerde bommenwerpers per ongeluk de Haagse wijk Bezuidenhout. Het was de bedoeling geweest om Duitse doelen in het Haagse Bos te raken. Het vermoeden bestond namelijk dat het Duitse leger daar mobiele lanceerstations had opgesteld waarmee V2-raketten op Engeland werden afgevuurd. Door een fout met de coördinaten troffen de geallieerden echter de naastgelegen woonwijk. Meer dan 500 mensen kwamen om bij dit vergissingsbombardement.

Op de Bezuidenhoutseweg 30 was het hoofdkantoor van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd gevestigd en in 1944 werd de onderafdeling Massavoeding ondergebracht in de christelijke HBS aan de Bezuidenhoutseweg 40. Het is niet aannemelijk dat Willem in de buurt is geweest toen het bombardement plaatsvond. Hij heeft wel een aanplakbiljet bewaard waarin vrijwilligers worden opgeroepen om te helpen 'in verband met de groote ramp, welke onze stad trof'. Zeer waarschijnlijk heeft deze oproep betrekking gehad op de verwoesting van de wijk Bezuidenhout.

VRIJWILLIGERS
RAMPGEBIED

In verband met de groote ramp, welke onze stad trof, zijn voor bergings-, opruimings- en herstellingsdiensten vele, zeer vele willige handen nodig.

Ik roep hiervoor onder de volgende voorwaarden, met spoed, vrijwilligers op uit alle beroepen (zoo mogelijk met het medebrengen van een schop).

LOON: Bruto f 6.- per werkdag met bijvoeding op het werk
WERKTIJD: Van 8 tot 16 uur met elenspauze • LEEFTIJD: 41 jaar en ouder.

Men melde zich met spoed: **KNEUTERDIJK 6** (ingang Hartogstraat 16)

De Leider v. d. Centrale Technische Luchthoofvoorzieningsdienst (opruimings- en herstellingsdienst) **J. WILDSCHUT**

Dit unieke affiche dat (nog) niet is terug te vinden in de online beeldbanken van de Tweede Wereldoorlog, heeft Willem in zijn dossier bewaard. Het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) vermoedt dat dit affiche betrekking heeft op het vergissingsbombardement op de wijk Bezuidenhout. Waarschijnlijk is het is uitgegeven rond de bevrijdingsdagen van mei 1945.

Ondertussen gingen Willems werkzaamheden in de centrale keuken van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening gewoon door. Tegen het einde van de oorlog was de voedselsituatie in Nederland nijpend en soms zelfs rampzalig geworden. Door de Spoorwegstaking, die in september 1944 was begonnen, stagneerde de aanvoer van voedsel naar het westen waardoor met name de grote steden met ernstig voedselgebrek kampen. Op velen zou de Hongerwinter van 1944-1945 dan ook een blijvende indruk nalaten in hun herinneringen aan de oorlogsjaren.

In Den Haag was het sterftecijfer in het eerste halfjaar van 1945 het hoogst van alle steden in Nederland. Er waren inwoners van de stad die na de oorlog vertelden dat op alle hoeken van de straat mensen lagen te sterven, maar er waren ook ooggetuigen uit Den Haag die in de maanden van de Hongerwinter niemand hebben zien sterven. De een had het beter getroffen dan de ander en dit zal ieders persoonlijke beleving van de oorlogsjaren ook sterk hebben gekleurd.

Over het algemeen waren de omstandigheden in Den Haag in de winter van 1944-1945 zwaar. De stad had geen beschikking meer over gas en elektriciteit en ook kon er geen steenkool meer worden aangevoerd. De Spoorwegstaking en de bevrijding van Zuid-Nederland hadden ervoor gezorgd dat het noordwesten van Nederland geïsoleerd was geraakt. Het gebrek aan voedsel en aan middelen om zich warm te houden bezorgden de inwoners van Den Haag veel ellende. Steeds meer mensen vertoonden uitputtingsverschijnselen. Vijfentwintig- tot dertigduizend Hagenaars leden hierdoor aan de zogenaamde 'hongerziekte'.

In een brief die Jan uit Meppel op 19 maart 1945 aan Willem schreef, worden de bommen en de honger in deze laatste oorlogsmaanden genoemd. Jan vroeg of er slachtoffers waren gevallen onder de broeders en zusters uit de Vergadering van Gelovigen bij het laatste bombardement, waarmee hij ongetwijfeld op het vergissingsbombardement op de wijk Bezuidenhout doelde. Ook schreef Jan over de honger. Uit zijn brief blijkt dat Willem op dat moment nog steeds geen ernstige honger had geleden, maar de schoonvader van Jan, die in Amsterdam woonde, was inmiddels al van honger en ontbering omgekomen.

'We hopen dat jullie nog geen honger lijden. Volgens je brief van 19 Februari is de honger nog niet zoo scherp bij jullie; alhoewel we gelooven dat jullie je maag wel eens zullen voelen. Hoe graag zouden we ook jullie met het een of ander willen helpen, Wim, maar wij staan er machteloos tegenover. Co haar Vader is zelfs 3 weken geleden van honger en ontbering in Amsterdam overleden. We hadden hem zelfs een paar maal wat gestuurd en ook gevraagd hierheen te komen, maar hij was reeds te zwak. Je begrijpt, we waren er kapot van. Ik kon er natuurlijk ook niet heen. (...) We houden ons hart vast als we denken aan onze verdere familie. We weten wel, de Heer kan ze voor ondervoeding bewaren, maar Hij laat het soms ook toe dat ze heengaan. Ik weet niet of dat ik het je reeds eerder schreef maar van m'n Vader en broers hebben ze de booten ook weggeroofd. Nu zijn ze al vanaf verleden jaar September zonder verdiensten. Ze krijgen nu als oorlogsslachtoffers eenige steun. M'n broers moeten zich ook af en toe verstoppen met het oog op razzia's. Gelukkig dat de oorlog nu weer [onleesbaar] een beetje opschiet. Geve de Heer spoedig uitkomst. (...) Zijn er nog mensen van de vergadering getroffen met het laatste bombardement in den Haag, Wim? Schrijf er eens over. Wat een vreeselijke tijd hè.'

Dit was de laatste brief van Jan en het is ook de laatste persoonlijke brief in het dossier van Willem.

Berichten van het einde

Hoe Willem de rest van de oorlog heeft beleefd, is niet bekend. Het enige wat hij verder nog bewaard heeft, is een stapel kranten. Enkele daarvan zijn van voor de bevrijding. Mogelijk maakte de naderende ontzetting van Nederland het gemakkelijker om aan deze clandestiene kranten te komen. Dat de bevrijding spoedig werd verwacht, blijkt bijvoorbeeld uit het bevrijdingsnummer dat *De Trom* al op 1 oktober 1944 uitgaf.

Ook vanuit Engeland bereikten illegale kranten Nederland. Toen daar in 1943 bekend werd dat de radiotoestellen in Nederland in beslag werden genomen, zochten de geallieerden samen met de uitgeweken Nederlanders naar manieren om het Nederlandse volk toch van betrouwbaar nieuws te voorzien. Het krantje *De Vliegende Hollander* was hiervan een voorbeeld. Het werd boven de grote steden uit vliegtuigen geworpen. Iedere maand werden er zo wel drie tot zes miljoen exemplaren van het blad verspreiden. Bij deze operaties zijn ook verschillende toestellen verloren gegaan, schreef de toenmalige directeur van Radio Oranje, Loe de Jong, in de laatste uitgave van *De Vliegende Hollander*.

Deze kranten heeft Willem in zijn dossier bewaard. Hoe deze in zijn bezit zijn gekomen, is niet duidelijk. Sommige zullen wijd verspreid zijn, andere heeft hij mogelijk zelf aangeschaft. Wellicht heeft zijn neef Wim de Duitstalige kranten uit Duitsland meegenomen. Het tijdschrift *Linksonderin* heeft geen titel. Het NIOD vermoedt dat het een uitgave is van het blad *Ons vrije Nederland* (voortzetting van *Geïllustreerd Vrij Nederland*).

In de kranten die voorafgaand aan de bevrijding werden verspreid, werd het Nederlandse volk opgeroepen om nog niet te vroeg te juichen. *Trouw* (regio Den Haag) van 10 april 1944 herhaalde de woorden van Prins Bernhard, de bevelhebber van de Binnenlandse Strijdkrachten, dat de Nederlanders geen vlaggen moesten uithangen als de eerste vooruitgeschoven patrouilles van de bevrijders aankwamen. 'Het uitsteken der vlaggen vormde een waardevolle inlichting der vijand.'

Ook werd de bevolking aangespoord om te wachten met hun uitingen van vreugde. 'Wanneer de Duitschers aanstalten maken om te vertrekken, onthoude men zich van elke demonstratie. Blijf zoo mogelijk binnen en geef door Uw aanwezigheid op straat den vijand geen enkel voorwendsel tot wraakneming.'

En toen was op 5 mei 1945 de oorlog definitief voorbij. In het dossier van Willem is dit te zien aan de stapel bevrijdingskranten en aan een door de *Haagse Courant* uitgeven portret van Wilhelmina, 'Koningin van den Vrede, Vorstin der Vrijheid, Symbool der Eenheid van ons herrijzend Rijk'.

Over Joden, ambtenaren en arbeidsmannen

De kranten stonden natuurlijk vol met jubelende berichten over de bevrijding die eindelijk gekomen was. Toch werd er ook gelijk al geschreven over de moeilijke onderwerpen uit de oorlogsjaren. Het lot van de Joden werd genoemd, bij de rol van de ambtenaren werden vraagtekens geplaatst en ook de jongens die in de arbeidsdienst hadden gediend, werden terloops genoemd. Willem zal deze berichten met bovengemiddelde aandacht hebben gelezen.

In *De Telex* van 5 mei 1945 vroeg een schrijver zich af wat hem nu als eerst te doen stond. Tussen de vele plichten noemde hij ook het zoeken naar de weggevoerde Joden.

'Bevrijd zijn we van het dagelijks schouwspel van bruut geweld en jammerlijk gelieg, van sluw Pruisisch verraad en dom Germaans gebral. Van laarzen, petten, helmen en kikvorsjassen, van bunkers, tankvallen, *deckungslöcher*, mitrailleursgaten en -nesten. Bah, bah, eindelijk bevrijd! En wat nu ? (...) Toen ik vanmorgen, bevrijd, opstond en echt diep ademde en mijn spieren rekte, toen dacht ik: "Wat is onze plicht?" (...) Welke moest ik kiezen als eerste? Zeker, de voeding van hongerenden, stervenden? Het zoeken van weggevoerde Joden, slaven, studenten en krijgsgevangenen? De bestraffing van de misdadigers die ons geplunderd en gevild hebben? De werkverschaffing aan rondlolende arbeiders? De opbouw van onze vernielde huizen? Het terughalen der geroofde kunstschaten? De teruggave van gestolen fietsen? De aanleg van nieuwe bossen en het droogleggen van verdronken gronden? Het wegschrappen van alle vuil dat de mof op onze bodem heeft achtergelaten? Het belonen van de dapperen, het eren van de doden, het verzorgen van de verlatenen?'

In de rubriek *Kunst en Letteren* in dezelfde krant publiceerde L.S. Palder (pseudoniem) twee gedichten. Het eerste gedicht getiteld *Hollands Rouw* is gericht aan de nabestaanden van de geallieerde soldaten die hun leven gaven bij de Slag om Arnhem (september 1944). De dichter noemde hierin ook de smarten die hem en zijn

landgenoten hadden getroffen, waaronder ‘twintig per dag gefusilleerden/tienduizend Joden en veel meer’.

In het tweede gedicht met de titel *d’Almachtige stond achter hem* beschreef de dichter in tien strofen het leven en de dood van Adolf Hitler. Hierbij noemde hij ook diens ongebreidelde Jodenhaat: ‘Adolf haat Jood en Democraat/en Bolsjewiek en eigen maat.’ Het is een grimmig gedicht waarin iedere strofe wordt afgesloten met de regel ‘d’Almachtige stond achter hem’. Iedere keer heeft deze stokregel betrekking op Hitler. Hoewel de strekking van het gedicht duidelijk is, blijft het vaag wie of wat de dichter precies bedoelde met de Almachtige. Was het God, was het de dood of was het misschien het volk zelf wel? In de zevende strofe worden ook de Joden, ‘die hun lot wel wisten’, genoemd en in de laatste strofe worden de komende generaties indringend gewaarschuwd dat ‘wij allen schuldig staan’.

*De Dood alleen heeft kunnen boeken
de duizenden in duist’re hoeken,
in duinen, Vught en Amersfoort,
vertrapt, gemarteld en vermoord:
de saboteurs, de terroristen,
de Joden, die hun lot wel wisten,
wie Joden hielp, en de studenten,
die weigerden hun ziel te venten.
Duizenden sterven als zijn slaven,
hun hongerkind’ren volgen later.
“Voor Nieuw Europa” dreigt zijn stem:
d’Almachtige stond achter hem!*

*O gij, die eens de dag beleeft
dat men de moord bedwongen heeft,
bedenkt dat niet dit ongedierte
van Himmler, Göbbels, Adolf Hitler
de mensheid dit heeft aangedaan,
maar dat wij allen schuldig staan;
dat onze angst om vrij te leven,
altijd maar nemen, en nooit geven,
hun en den Dood de macht verleende
waaronder heel de wereld weende.
Begrijpt wat tienmaal zei die stem;
d’Almachtige stond achter hem!*

Als Willem dit gedicht gelezen heeft, zal hij zich ongetwijfeld hebben gestoord aan de vrijpostigheid en de dubbelzinnigheid waarmee de dichter de titel die alleen God toekomt, heeft gebruikt. Toch zal de onderliggende vraag ook Willem hebben beziggehouden. Hadden de verschrikkingen in de oorlogsjaren daadwerkelijk onder de soevereine toelating van de almachtige God plaatsgevonden?

Overigens beseften de schrijvers in de *De Telex* op de eerste dag van de bevrijding nog niet hoe groot de omvang van deze verschrikkingen eigenlijk was. Zij dachten dat de weggevoerde Joden nog gevonden konden worden en dat het ‘tienduizend Joden en veel meer’ betrof. Het waren er inderdaad veel meer, heel veel meer. Ruim 104.000 Nederlandse Joden zijn omgebracht door de nazi’s. Zij zouden nooit meer gevonden worden.

In het regionale bevrijdingsnummer van *Vrij Nederland* (zonder datum) werden de Joden niet bij name genoemd. Wel klonk de dringende oproep om af te rekenen met de rassenhaat: ‘Wij moeten bewogen worden door het hartstochtelijk verlangen om zoo goed en zoo spoedig mogelijk bevrijd te worden van de besmetting, die een waanzinnig systeem heeft achtergelaten. Daartoe behoort o.a. die van den rassenwaan. Met alle ernst van ons wezen moeten wij ervoor waken, dat zoo spoedig mogelijk de

rassenhoogmoed wordt uitgebannen en de menselijkheid, die het Nederlandsche volk door de eeuwen heen heeft betoond jegens hen, die om redenen van ras of overtuiging vervolgd werden, weer geldigheid in ons midden heeft. Wij weten, dat wij hierbij staan voor uiterst moeilijke vragen, maar wij willen die op Nederlandsche wijze oplossen. Hierbij moeten wij bewogen worden door de felle wil om geleden leed en onrecht zoo goed mogelijk te verzachten. In dit verband denken wij ook aan de tienduizenden landgenooten, die van huis en hof weggeroofd, in Duitsche slavernij hebben moeten werken, en aan onze kriegsgevangen broeders.'

Ook nu valt het op dat de omvang van het aantal weggevoerde landgenoten nog niet helemaal is doorgedrongen. De tienduizenden waarover wordt gesproken, is een lage inschatting en dit aantal heeft ook nog eens betrekking hebben op alle mensen die zijn weggevoerd, van de Joden tot de niet-Joden die in Duitsland werden tewerkgesteld.

Overigens zou 'de menselijkheid, die het Nederlandsche volk door de eeuwen heen heeft betoond, jegens hen, die om redenen van ras of overtuiging vervolgd werden' na de Tweede Wereldoorlog nog een flink punt van maatschappelijke en wetenschappelijk discussie worden toen bleek dat er verhoudingsgewijs meer Joden uit Nederland zijn gedeporteerd dan uit alle andere bezette landen in West-Europa.

In *Trouw* (regio Den Haag) van 7 mei 1945 werd een opmerkelijk publiek tafereel beschreven: 'Nauwelijks waren de laatste klanken van het Wilhelmus verwaaid of een Jodin, de er in geslaagd was uit de handen der bezetters te blijven, beklom het bordes. Boven de jodenster droeg zij een oranje lint met het woord "vrij". Nauwelijks stond zij voor burgemeester de Monchy, of deze deed een stap naar voren en verwijderde met een forschen ruk de Jodenster, zoodat alleen nog op een Oranjeveld het woord "Vrij" prijkte. Luid jubelde de menigte dit schoone gebaar toe, dat wel voor een ieder de bevrijding op het duidelijkst demonstreerde.'

Met de kennis van achteraf komt dit stoere gebaar van de burgemeester van Den Haag in een bedenkelijk licht te staan. Ook uit Den Haag waren immers meer dan 12.000 Joden gedeporteerd van wie slechts een klein deel zou terugkeren. Het was erg vroeg voor dit 'schoone gebaar' en deze 'forschen ruk' die werden gevolgd door het luide gejubel van het Haagse volk.

In de kranten werd ook al aandacht besteed aan de voedselvoorziening in de oorlogsjaren en aan de rol die de ambtenaren daarin hebben gespeeld.

In *Het Parool* (regio Den Haag) van 9 mei 1945 werd geschreven: 'De bevolking moest een deel van datgenen, waarover zij anders zelf had kunnen beschikken, afstaan aan den vijand, die daarbij voor zijn soldaten en zelfs voor zijn eigen burgers op vaak stuitende wijze den voorrand opeischte. Geen wonder, dat zij hiertegen in verzet kwam en langs allerlei wegen poogde haar eigen aandeel ten koste van den bezetter te vergrooten. Wie producten moest leveren, trachtte daarvan een zekere hoeveelheid

achter te houden, welke, in plaats van den vijand in handen te vallen, buiten de distributie om aan Nederlanders ten goede kwam; verschillende handelaren verleen- den hunne bemiddeling om dezen opzet zooveel mogelijk te doen slagen. Men legde het er hiernaast op toe door namaak en ontvreemding van distributiebescheiden een soortgelijk resultaat te bereiken. Dit alles viel tijdens de bezetting te billijken, vaak zelfs te loven, al kwamen hierbij helaas excessen voor – veelal in den vorm van grove overvraging – die sterke afkeuring verdienen.’

In het titelloze tijdschrift uit mei 1945, dat waarschijnlijk een uitgave is geweest van *Ons Vrije Nederland*, werd een geënceneerd gesprek tussen twee redactieleden be- schreven. De twee mannen spreken over de vraag wie na de oorlog ‘de dassen moesten omdoen’. Naast bijvoorbeeld de handelaren, boeren, kruideniers, slagers, bakkers en zelfs tandartsen die de bevolking afzetten voor hun producten of diensten, worden ook de hotel- en caféhouders ‘die prompt “Verboden voor Joden” op de deur schreven’, de spoorwegmannen ‘die de Joden en de arbeiders en ons eten hebben weggebracht’ en ‘de ambtenaren, die de verordeningen van dien Oostenrijksche verrader [bedoeld is rijkscommissaris Seyss-Inquart] hebben toegepast’, genoemd.

Op het moment dat Willem dit gelezen kan hebben, werkte hij nog steeds als boek- houder en waarnemend leider bij een van de centrale keukens van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening. Zou hij inderdaad van zichzelf gedacht hebben dat hij een willoos instrument van de Duitse autoriteiten was geweest? Of zou Willem toen al hebben geweten dat hij met zijn werk het Nederlandse volk juist een dienst had bewezen, wat pas veel later door onderzoek bevestigd zou worden?

De twee gefingeerde redactieleden gaan verder met hun vraag wie na de oorlogsjaren de strop verdienen. Dit bedoelden zij immers met de eufemistische uitdrukking van het omdoen van de das. De twee mannen vroegen zich nog af of ‘de ouders, die hun jongens in den arbeidsdienst hebben laten gaan’ ook niet de das zouden moeten om- doen.

Willem was een van die jongens. Hoewel er in de arbeidsdienst niets was gebeurd waarover hij zich zou moeten schamen, blijkt uit dit fragment dat het volk nog lange tijd een scherp oordeel zou vellen over de jongens die als arbeidsman hadden gediend. In veel gevallen was dit onterecht. Gelukkig beseft de schrijver van het artikel heel goed dat als al deze mensen blaam treft, dat dan iedereen blaam treft.

“Weet je wat de moeilijkheid is?”

- Nou? -

“Wie er eigenlijk overblijft om tegen dien tijd al die dassen om te doen...?”

Als Willem zich toen al geschaamd heeft voor de dingen die hij in de oorlogsjaren wel of niet heeft gedaan, zal hij wellicht in deze conclusie enige verlichting hebben gevonden.

Jullie zullen het weten!

In zijn dossier heeft Willem ook drie Duitstalige kranten bewaard, twee edities van de *Hessische Post* en één van de *Frankfurter Presse*. In deze kranten, die werden *herausgegeben* onder auspiciën van het Amerikaanse leger, werd de bevolking van Duitsland op de hoogte gebracht van het verloop van de oorlog. In de *Tagesneuigkeiten* werd bijvoorbeeld vermeld dat er grote honger was in West-Nederland en dat er voedseldroppings werden uitgevoerd, ook boven Den Haag.

Het Amerikaanse leger gebruikte deze kranten om het Duitse volk te heropvoeden. In aangrijpende artikelen werd de bevolking getoond welke verschrikkingen onder hen hadden plaatsgevonden. De Duitse schrijver Thomas Mann en de Oostenrijkse schrijver Franz Werfel, die beiden al voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog waren uitgeweken naar de Verenigde Staten, hielden hun volksgenoten een huiveringwekkende spiegel voor.

Mann schreef in de *Hessische Post* van 12 mei 1945: 'De dikwandige folterkelder die het Hitleriaanse Duitsland gebouwd heeft, is afgebroken en onze schande ligt open voor de ogen van de wereld (...). "Onze schande", Duitse lezer, want al het Duitse, alles wat Duits spreekt, Duits schrijft, op zijn Duits geleefd heeft, wordt door deze ontterende blootstelling geraakt. Het was niet een klein aantal van misdadigers, het waren honderdduizenden van de zogenaamde elite, mannen, jongens en onmenselijke vrouwen, die onder de invloed van een gestoorde leer in zieke lust deze wandaden begaan hebben.'

Werfel vroeg zich in de *Frankfurter Presse* van 17 mei 1945 af of de Duitse ziel nog gered kon worden. 'Duitse mensen, weten jullie, wat door jullie schuld en medeschuld gebeurd is in de *Jahren des Heils* 1933-1945, weten jullie dat het Duitse mensen waren die miljoenen en miljoenen vredige, ongevaarlijke en onschuldige Europeanen hebben omgebracht met methoden die de duivel zelf het schaamrood zouden geven? Kennen jullie de braadovens en gaskamers van Maideneck, de mesthoop van het verrotte moordoffer in Buchenwald, Belsen en honderd andere hellekampen? (...) Duitse mensen, gedenk in dit verschrikkelijke uur van beproeving met deemoed en dankbaarheid jullie heiligen en grote Meester die in de eeuwigheid voor jullie getuigt. Zij alleen kunnen de schande van jullie afnemen. Voor het aangezicht van God, die alles voorbij laat gaan en zo ook dit uur.'

In de *Hessische Post* van 5 mei 1945 stond de rubriek *Ihr sollt es wissen!* waarin van verschillende concentratiekampen werd beschreven wat de geallieerden hadden aangetroffen. De lijst met verschrikkingen is onvoorstelbaar.

In Dachau werden naast crematoria, gaskamers en folterinstrumenten niet minder dan vijftig grote vrachtwagens vol met lijken gevonden. In Bergen-Belsen vonden de geallieerden duizenden lichamen van mensen die waren gestorven aan tyfus, door

marteling of nadat zij gefusilleerd waren. Op verschillende plekken waren de slachtoffers tot wel twee meter hoog opgestapeld. Overal in de stapels met lijken lagen stervende mensen. Een vijftienjarig meisje dat al drie jaar in het kamp verbleef, vertelde dat haar vader op een dag een halsdoek om had. Op de vraag waarom hij dat deed, antwoordde de man de SS'ers dat hij het koud had. Daarop pakten zij de doek aan beide kanten beet en begonnen er speels aan te trekken totdat de man stikte.

In Buchenwald troffen de Amerikanen grote hopen van witte mensenbotten en as aan. In de oude gevangenis van Neurenberg werden de gevangen zodra zij uit het beruchte Neurenberger bad kwamen met zweepen geslagen, waarna zij in cellen met metersdikke muren werden geworpen.

In de Gestapogevangenis van Klingelpütz stond een guilotine waaronder mensen stierven. Ook stond er een sectietafel met scalpels om aan de lichamen 'waarvan de doodschreeuw nog in de ruimte zweefde' serum af te nemen.

In het vrouwenkamp Ravensbrück werden bijna vijfduizend jonge meisjes uitgekozen en verdeeld over de SS-bordelen. Velen van hen pleegden zelfmoord. De gevreesde opzichtster had haar grote hond op de gestreepte kampkleding gedresseerd. Veel vrouwen stierven door de hondenbeten.

In Hausewitz werden de crematoria dagelijks gevoed. Alle oudere personen, kinderen en Joden werden direct bij aankomst vergast en verbrand. Niet wetend wat hen werkelijk te wachten stond, bleven zij in de lange rijen voor het crematorium staan. Zij meenden dat zij onderzocht zouden worden door een arts. Bij de maandelijkse keuring bepaalde de kamparts wie sterven moesten. De onderzoekskaarten van de veroordeelden werden rechts op de schrijftafel gelegd. Als men links terechtkwam, betekende dat voorlopig nog dertig dagen leven.

Na vijfenzeventig jaar zijn deze berichten nog steeds even verbijsterend. Voor hen die dit na de oorlog voor het eerst lazen, zal het net zo min te bevatten zijn geweest. Dit was ongehoord en ongekend. Geen misdaad uit de geschiedenis was te vergelijken met deze *Shoah*, zoals de Joden deze door mensen aangerichte catastrofe zouden gaan noemen.

Donnerstag, 3. Mai 1945

Ihr sollt es wissen!

DIE KONZENTRATIONSLAGER DEUTSCHLANDS sind so zahlreich und geographisch so untergebracht, daß mit der Zeit wohl jeder Deutsche Gelegenheit haben wird, diese Sitten sadistischen Massenmordes selbst zu sehen. Bis dahin werden wir aus der ungeheuren Fülle des vorhandenen Materials Einzelheiten veröffentlichen. Dieses Material ist durch Augenzeugen und in zahlreichen Fällen durch Photographien belegt. Mit der Befreiung jedes neuen Konzentrationslagers wird das in alliierten Händen befindliche Aktenmaterial vervollständigt. Es ist in den Händen der Kriminalkommissionen, welche nach Kriegsschluß jeden einzelnen Naziverbrecher abstrafen werden.

IM KONZENTRATIONSLAGER DACHAU WURDEN von den amerikanischen Truppen 32.000 Gefangene befreit. Nicht weniger als fünfzig große Lastkraftwagen waren mit Leichen voll beladen. Im Dachau wurden weiter gefunden: Krematorien zur Hinrichtung der Ermordeten, Gaskammern, sowie eine große Sammlung ausgewählter Folterinstrumente.

IM KONZENTRATIONSLAGER BELSEN IN BERLIN sind etwa 35.000 Männer gestorben worden. Als die alliierten Truppen eintrafen, wurden Tausende Leichen gefunden, die durchwegs am Hungertypus oder an Torturen zu Grunde gegangen waren oder erschossen wurden. An manchen Stellen lagen die Opfer bis zu zwei Meter hoch aufgeschichtet. Zwischen den Leichenbergen lagen überall Sterbende. Ein 15-jähriges Mädchen, seit drei Jahren im Lager, berichtet, daß sein Vater eines Tages im Lager ein Tuch um den Hals trug. Auf die Frage, warum er dies tue, antwortete er den SS-Leuten, daß ihm kalt sei. Darauf packten die SS-Leute den Schal an beiden Enden und zogen ihn „spielerisch“ zu, bis der Mann erstickte.

IM KONZENTRATIONSLAGER BUCHENWALD fanden die Amerikaner große Haufen von blanken Menschenknochen und Asche, die von verbrannten Körpern herrührte. Zwei Treppen hoch ist im Krematorium der Urnenstapel, in welchem gegenwärtig zwölfhundert Zinnbüchsen stehen. Diese Büchsen enthalten die Asche verbrannter Häftlinge, deren Verwandte keinen Anspruch auf die „irdischen Reste“ gemacht hatten. Da der Platz für die Urnen nicht ausreichte, kam man von dem Prinzip, die Asche aufzubewahren, ab und schüttete sie einfach in große Gruben.

IN DER ALTEN BURG ZU NÜRNBERG WURDEN die Häftlinge, sobald sie aus dem berühmten „Nürnberger Bad“ herauskamen, am ganzen Körper blutig gepöckelt und sodann in einen Raum geworfen, dessen Fußboden und Wände zehn Zentimeter dick mit Schmierseife bestrichen waren, wodurch der Schmerz bis zur Raserei gesteigert wurde. In diesem Schmierseifenraum blieben die Häftlinge mitunter mehrere Tage, bis sie zu Grunde gingen.

IM GESTAPOGEFANGENENHAUS KLINGELPÜTZ in Köln befindet sich eine Archivalsammlung von rund elfhundert Photographien, die von zur Hinrichtung bestimmten Häftlingen gemacht worden waren. In einem kleinen Hause stand das Fallbeil, unter dem diese Menschen starben. Auch ein Sezierschneidmesser wurde gefunden, an dem Universitätsprosektoren mit dem Skalpell warteten, um dem Körper, dessen Todesschrei noch im Raume schwebte, das Serum zu entnehmen.

IM FRAUENKONZENTRATIONSLAGER RAVENSBRÜCK wurden gegen fünftausend junge Mädchen ausgewählt und an SS-Bordelle verteilt. Viele von ihnen begingen Selbstmord. Die Aufseherin, die am meisten gefürchtet war, Frä. Tommé, dressierte ihre großen Hunde auf die gestreifte Sträflingskleidung; zahlreiche Frauen verendeten unter den Hundebissen. Diese Aufseherin manövierte die Felleisde ärger als die männlichen Aufseher.

IM KONZENTRATIONSLAGER HAUSEWITZ WURDEN den Krematorien täglich neue Nahrung zugeführt. Sämtliche älteren Personen, Kinder und Juden wurden sofort nach dem Einlangen vergast und dann verbrannt. Nicht wissend, was ihrer wartete, standen sie in langen Schlangenlinien vor dem Krematorium; sie glaubten, sie würden ärztlich untersucht werden. Bei der allmonatlichen Untersuchung bestimmte der Lagerarzt, wer sterben müsse; die Untersuchungskarte des Verurteilten wurde rechts auf den Schreibtisch gelegt; kam sie nach links, so hieß es: vorläufig dreißig Tage leben.

Iedereen, ook een gewone jongen als Willem uit Den Haag, wist plotseling wat er was gebeurd met hun Joodse stadsgenoten. Wat in hun eigen straten was begonnen met de vrijwel verzetsloze arrestatie van de Joden, was verderop geëindigd in een onvoorstelbare uitbarsting van geweld. Voor velen die er in tijd of plaats, van dichtbij of van veraf, bij zijn geweest, was het om stil van te worden. Om stil van te blijven. Anderen moesten nu maar spreken.

Dat de misdaden van de nazi's Willem nooit meer hebben losgelaten, blijkt er bijvoorbeeld uit dat hij na 1961 nog het boek *Opmars naar de galg. Het proces van Neurenberg* van J.J. Heydecker en J. Leeb heeft aangeschaft bij een boekhandel in Scheveningen. Het boek geeft een verslag van het proces tegen de nazikopstukken, beschrijft de belangrijkste gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog en het verhaalt over de uitroeiing van de Joden. Achterin staat een fotoreportage waarin ook enkele mensonterende beelden uit de vernietigingskampen zijn opgenomen. Willem heeft het boek altijd bij zijn persoonlijke documenten bewaard.

Herdenkingsure onzer bevrijding

Ondertussen barstten overal in Nederland de feestelijkheden rond de bevrijding los. In Den Haag was het een komen en gaan van parades, defilés en zegetochten die telkens weer een geweldige massa mensen op de been brachten. Eerst werden de bevrijders bij hun intocht toegejuicht. Toen werden de Duitse bezetters bij hun aftocht uitgejoeld. Vervolgens werden de NSB'ers onder de hoon van de Haagse bevolking afgevoerd met hun handen in de nek. De vrouwen die zich hadden ingelaten met Duitse soldaten, werden in het openbaar kaalgeschoren en bespot.

Op 6 juni 1945 keerde koningin Wilhelmina terug naar Den Haag. Hiervan zijn alleen stomme filmbeelden geschoten, maar het gejuich van het zwaaiende publiek zal net zo oorverdovend hebben geklonken als bij de zegetocht die de Amerikaanse generaal Eisenhower vier maanden later door de stad maakte. Willem zal zich vast ergens tussen het toegestroomde publiek hebben opgehouden en met zijn familie en vrienden door de straten hebben meegehost.

Ook in de Vergadering van Gelovigen werd de bevrijding gevierd. Op Hemelvaartsdag, 10 mei 1945, werd een 'herdenkingsure onzer bevrijding' gehouden in het gebouw aan de Dunne Bierkade. Anders dan bij de zondagssamenkomsten, waarin de dienst altijd vrij werd ingevuld, werd er deze keer een liturgie aangehouden. Onder anderen de broeders Voorhoeve en Bruijn hielden een toespraak. Broeder Zwart, de vader van Willem, opende de dienst met een dankgebed. Er waren coupletten uit het Wilhelmus gezongen, maar het slotlied was voor 'den Almachtige Koning der eere'.

De laatste woorden zijn voor de Happiërs. Op 4 oktober 1945 schreef Henny opnieuw in het Happy-Happyboek.

‘Wat is er in die tijd ontzettend veel gebeurd waar wij vroeger niets van af wisten. Je hoorde wel eens over oorlog maar wat wist je ervan. Nu hebben we alles zelf meegemaakt. Wat een ellende en wat een treurigheid. Wat is er geleden en wat wordt er nog geleden. We zijn in 6 jaren wel “mens” geworden. Maar nu staan we voor een nieuwe toekomst. Oranje bloeit weer en onze Koningin is weer in ’t land. Onze driekleur wappert weer overal van de huizen. We zijn vol goede moed om te trachten een goede en mooie toekomst voor onszelf en onze kinderen op te bouwen. Laten wij echter niet vergeten dat er Eén is die ons daarbij helpen moet en het ook wil. Als wij er Hem maar om vragen. ’t Is zo jammer dat dit zo vaak vergeten wordt. “Wij hebben de oorlog gewonnen” en dan wordt er aan een alles besturende God niet gedacht. Laten wij bidden dat wij een “biddende” Regering mogen hebben.’

Henny en Foppe hadden inmiddels hun tweede kind gekregen. En na vier jaar verloofd te zijn geweest, gingen ook Corrie en Dick nu eindelijk trouwen. Hoe het de andere Happiërs, Piet, Henk en Willem, verging wordt niet vermeld.

Het verhaal gaat in de familie dat Piet de neef was die zich ergens in de oorlogsjaren in soldatenkleren had gestoken en doodgemoedereerd de gevangenis van Scheveningen was binnengelopen om tante Gon op te halen die daar gevangen zat wegens het verbergen van een Joods meisje. Als Piet dit daadwerkelijk is geweest, dan is deze wat zwaarmoedige en onzekere jongen tijdens de oorlogsjaren uitgegroeid tot een daadkrachtige man. Ook hij was ‘in 6 jaren “mens” geworden’.

Na haar laatste woorden gaf Henny het boek door aan Dick bij wie het lange tijd onaangeroerd bleef liggen. Pas op 31 januari 1957 schreef Dick als allerlaatste in het Happy-Happyboek.

‘Na ruim elf jaar wordt er dus toch nog eens in Happy geschreven. Op deze historische datum gaat dus dit boek eindelijk naar de eigenaar toe. Sorry Wim, dat het zo lang geduurd heeft! Het boek doorbladerend is het niet te geloven, dat we sinds de eerste bladzijde allemaal 21 jaar ouder geworden zijn en hopelijk ook 21 jaar wijzer! Bijna allemaal ouders van kinderen, zelfs één al een zoon van haast 17 jaar.’

De cirkel was rond. Henny die destijds het initiatief had genomen tot het oprichten van de Happy-Happyclub, was inmiddels de moeder van een kind dat de leeftijd van de Happiërs had bereikt. De jongen was geboren in bezettingstijd maar groot geworden in vrijheid.

‘Willem, hartelijk dank voor de lange leentijd,’ schreef Dick nog.
Toen sloot de laatste Happiër het boek.

Slot Afbraak van de vesting

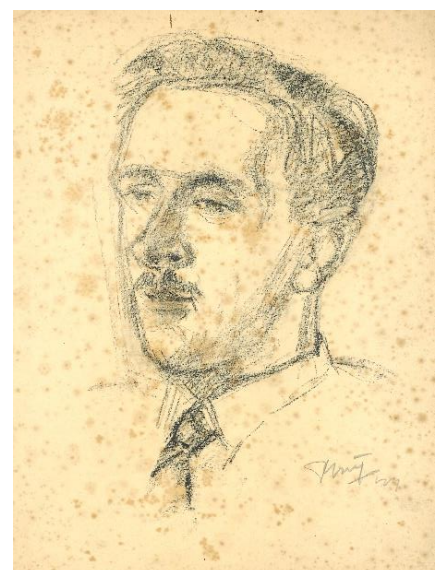
Zodra de Duitse bezetters waren vertrokken, togen de Scheveningers naar de boulevard. Met drillboren, pikhouwelen en dynamiet sloopten zij de tankmuur en de bunkers. De dieper gelegen kazematten en gangenstelsels werden bedolven onder het zand waarop een nieuwe promenade langs het strand werd aangelegd. Er was haast bij, want de badplaats moest zo snel mogelijk weer opengesteld worden voor het Nederlandse volk.

Bij de recente herinrichting van de boulevard kwamen diverse restanten uit de bezettingsjaren weer boven de grond. Op de plaats waar ooit het Lunapark had gestaan, werd in 2017 een complete Duitse bunker aangetroffen. In de krochten van het bouwwerk werden verschillende munitiehulzen, delen van een Duits uniform en een krant uit 1945 gevonden. De bunker werd in twee stukken uit de grond getakeld en overbracht naar het Geniemuseum.

Met mijn zoektocht naar de oorlogsjaren van Willem heb ik ook een betonnen brokje uit de bodem van Scheveningen gewrikt. Nu het helemaal boven de grond is gehaald, wil ik het nog eens goed bekijken aan de hand van de vragen waarmee mijn zoektocht is begonnen. Waarop is Willem in de oorlogsjaren niet trots geweest of waarvoor heeft hij zich mogelijk zelfs geschaamd? En is dit terecht geweest?

Vier aspecten van de oorlogsjaren van Willem vormen mogelijk een antwoord op deze vragen. Kijk maar mee en oordeel dan zelf.

Het eerste aspect is Willems werk op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd. In 1947 stelde A.V. Waag, die ook in dienst was van het Rijksbureau, een verslag op van de Massavoeding in de periode van 1 oktober 1943 tot 1 juli 1946. Hij verzamelde zijn informatie uit schriftelijke gegevens en uit gesprekken met medewerkers. In zijn verslag schreef hij: 'Omtrent de vraag of de Massavoeding heeft beantwoord aan haar verwachting bij de oprichting gesteld, moge aan het nageslacht worden overgelaten een oordeel te vellen. Tijdens haar werkzaamheden is de Massavoeding veelvuldig gesmaad. "Er wordt

Een portret van Willem als jongeman.

zoveel gestolen”, zegt Jan Publiek I. “Het eten was maar niks”, zegt een andere Jan Publiek.’

Het is aannemelijk dat de heer Waag voor zijn verslag ook met Willem heeft gesproken. Willem was namelijk een ervaren medewerker op de afdeling Massavoeding. In de periode van september 1941 tot mei 1944 heeft hij als boekhouder op de debiteurenadministratie gewerkt. Aansluitend werd hij boekhouder en waarnemend leider bij een van de centrale keukens en daarna keerde hij terug als boekhouder op het hoofdkantoor van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd waar hij tot en met maart 1946 heeft gewerkt. Ook Willem zal dus om zijn werkzaamheden ‘veelvuldig gesmaad’ zijn door ‘Jan Publiek’ vanwege de vermeende diefstal en uit onvrede over het slechte voedsel.

Uit zijn eigen brieven, uit de ontslagbrieven die hij meekreeg en uit het psychologisch onderzoek dat in 1943 werd uitgevoerd, blijkt Willem een eerlijke, gewetensvolle, principiële jongeman met een sterk ontwikkeld rechtvaardigheidsgevoel te zijn geweest. Als hij uit eigen keuze of noodgedwongen betrokken is geraakt bij oneerlijke praktijken in de centrale keuken of op de boekhouding, zal hem dit ongetwijfeld in gewetensnood hebben gebracht. Diefstal en corruptie vonden zonder twijfel plaats bij de centrale keukens, maar er zijn geen aanwijzingen te vinden dat Willem hierbij betrokken is geweest. Er is overigens ook te weinig onderzoeksmateriaal voorhanden om dit helemaal uit te sluiten.

Het is echter ook mogelijk dat Willem zich later ongemakkelijk is gaan voelen juist vanwege zijn principiële opstelling. Had hij zich wel moeten gedragen als de plichtsgetrouwe ambtenaar die zich aanpaste aan de eisen van de Duitse autoriteiten? Had hij in zijn positie niet meer kunnen betekenen voor zijn onderdrukte volksgenoten? Natuurlijk was de corruptie voor de zwarthandel verwerpelijk, maar had hij niet iets kunnen doen voor het verzet? Of had hij als boekhouder kunnen sjoemelen met de cijfers om de Duitse autoriteiten om de tuin te leiden?

Er zijn geen aanwijzingen te vinden dat Willem dit *niet* heeft gedaan. Misschien heeft hij wel administratieve heldendaden verricht, maar misschien zag hij het juist als zijn plicht om alles zo precies en correct mogelijk te registreren, opdat de voorziening van voedsel aan het Nederlandse volk vooral ongehinderd door kon gaan.

Het blijft puur gissen of Willem überhaupt met gewetensvragen over zijn werk op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd heeft geworsteld en welke vragen dit dan geweest zouden zijn. Het is wel zeker dat de publieke opinie over de voedselvoorziening lange tijd negatief zou blijven. Of Willem nou een held, een schurk of een brave burger was, zou hieraan niets hebben veranderd. Wellicht was dit besef voor hem wel reden om er verder niet over te spreken. Toen onderzoek uiteindelijk uitwees dat de nauwgezette administratie van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd het Nederlandse volk voor honger had behoed tijdens het grootste deel van de oorlogsjaren, was Willem al overleden.

Het tweede aspect dat bij Willem gevoelens van schaamte kan hebben opgeroepen, is zijn tijd bij de Nederlandse Arbeidsdienst. Waar het bij zijn werk op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening nog ging om aanpassing aan de omstandigheden, ging het bij de Nederlandse Arbeidsdienst ronduit om dwang. Willem moest deze dienstplicht vervullen. Hij moest luisteren naar de onderopzichter die boven hem was gesteld en hij moest in een groen pakje en met een schop aan zijn schouder over de Overijsselse akkers rondmarcheren. Dit was voor een gezonde Haagse jongen al beschamend genoeg, maar de associatie die het Nederlandse volk maakte tussen de gedwongen arbeidsmannen en de vrijwillig collaborerende NSB'ers moet als een nog grotere schande hebben aangevoeld. Het is niet voor niets dat de getuigenverslagen van mannen die in de Nederlandse Arbeidsdienst moesten dienen, allemaal opmerkingen over gevoelens van schaamte bevatten.

Er zou nog lange tijd een zekere mate van onbekendheid rond de Nederlandse Arbeidsdienst heersen. De naam van de organisatie klonk nationaalsocialistisch en de gebezigde propaganda in aanplakbiljetten en brochures was dat ook. De mening van het Nederlandse volk over de jongens die bij deze organisatie dienden, was dus snel gevormd en als een opvatting zich eenmaal in het publieke hoofd heeft genesteld, duurt het lang voordat deze bijgesteld kan worden. Het lijkt erop dat hierin pas verandering kwam toen mannen veel later hun verhalen over de verplichte tijd bij de Nederlandse Arbeidsdienst begonnen op te tekenen.

Willem heeft het geluk gehad dat hij behoorde tot een van de eerste lichten die werden verplicht tot de Nederlandse Arbeidsdienst. In zijn brieven wordt de indruk gewekt dat er in zijn tijd, of wellicht in zijn kamp, nog niet een heel streng regime heerste. Zo was er bijvoorbeeld nog geen briefcensuur. Wel werden Willem en zijn kampgenoten onderworpen aan redevoeringen waarin het nationaalsocialistische gedachtegoed uiteen werd gezet. Voor Willem met zijn rotsvaste geloofsovertuiging was dit weliswaar een doorn in het oog, maar het bracht hem ook niet van zijn stuk. Er lijkt zelfs een zekere mate van gesprek mogelijk te zijn geweest met de NSB-gezinde kaderleden, zoals blijkt uit de discussie die Willem had met de aspirant-hopman over wereldgelijkvormigheid naar aanleiding van zijn weigering om mee te kijken met een film. Het is natuurlijk wel de vraag in hoeverre in dit gesprek de nationaalsocialistische principes aangeroerd zijn.

Latere lichten van dienstplichtigen moesten werk voor de Duitse bezetters verrichten. Dit is Willem bespaard gebleven, wat voor hem een grote opluchting zal zijn geweest. Toch is zijn tijd bij de Nederlandse Arbeidsdienst Willem niet licht gevallen. Al tijdens zijn verblijf daar vroeg hij zijn vader om al zijn brieven te bewaren, zodat hij later nog eens kon nalezen wat hij eigenlijk allemaal had beleefd. Deze correspondentie vormt het zwaartepunt van zijn persoonlijke dossier dat hij sinds de oorlogsjaren heeft bewaard.

Dat Willem in die periode op verlof naar huis ging en vervolgens wekenlang ziek thuis bleef, is veelzeggend. De verklaring die de huisarts enkele maanden later

opstelde, waarin hij schreef dat Willem 'een depressieve zenuwoverspanning' had doorgemaakt, is mogelijk een middel geweest om uit de arbeidsinzet te kunnen blijven, maar zal waarschijnlijk niet helemaal op onwaarheid gebaseerd zijn geweest.

Er is dus wel aanleiding om te denken dat Willem zich voor deze periode bij de Nederlandse Arbeidsdienst heeft geschaamd. De associatie die gemakkelijk gemaakt werd tussen de Nederlandsche Arbeidsdienst en de Nationaal-Socialistische Beweging heeft hierin mogelijk een rol gespeeld. Willem schrijft hierover zelf echter niets. Hij baalde er flink van dat hij de dienstplicht moest vervullen, maar nergens laat hij merken dat hij zich ervoor schaamde dat hij dit ook deed. Er was ook weinig om zich voor te schamen. De kaderleden in de eenheidsorganisatie van de Nederlandse Arbeidsdienst trachtten weliswaar om de jongens te vormen naar hun principes en te winnen voor het nationaalsocialisme, maar nergens heeft Willem hiervoor daadwerkelijk hoeven buigen. Hij kon zijn eigenheid behouden zonder dat dit een zware tol van hem eiste. Meer verzet dan zijn weigering om een 'wereldse' film te kijken was niet alleen zinloos maar ook onnodig roekeloos geweest.

Waarschijnlijk is Willem vooral gefrustreerd geweest over die nutteloze maanden waarin hij als een nepsoldaat werd gecommandeerd door een NSB-gezinde padvinder. In zijn brieven is een zekere mate van ambiguïteit te ontdekken in zijn beleving van zijn tijd bij de Nederlandse Arbeidsdienst. Aan de ene kant kwam Willem zelfverzekerd over, hield hij vast aan zijn principes en stond hij ook verbaal zijn mannetje. Aan de andere kant voelde hij zich vaak eenzaam en neerslachtig, zo erg zelfs dat relatief kleine incidenten of ongemakken hem tot huilbuien dreven en hij mogelijk ook een depressie doormaakte. In deze sombere jongen is nog weinig terug te zien van de onbezorgde, bijna nonchalante Willem die deel uitmaakte van de Happy-Happyclub.

Dat zijn tijd bij de Nederlandse Arbeidsdienst hem zo zwaar was gevallen en hem misschien zelfs wel veranderd heeft, bleef Willem wellicht nog lang niet lekker zitten. *'t Zal me een bout hachelen*, had hij waarschijnlijk liever op z'n Haags gedacht. Reden genoeg om die periode maar snel te vergeten en er verder nooit meer over te spreken.

Het derde aspect dat voor Willem een reden tot schaamte kan zijn geweest, is wat hij *niet* heeft meegemaakt. Uit de informatie in zijn persoonlijke dossier kan worden opgemaakt dat Willem letterlijk en figuurlijk buiten schot is gebleven. Toen het Duitse leger Nederland binnenviel, was zijn broer Rien net opgeroepen voor de militaire dienstplicht. Rien moest strijden tegen de Duitse soldaten. De gedachte dat hij toen een ander mens heeft kunnen doden, zou Rien weliswaar de rest van zijn leven bezighouden, maar hij had wel gestreden voor het vaderland. Ook Willems Happy-Happylvrienden Dick, Henk en Piet hadden gediend in het leger toen het erop aankwam. Het enige wapen dat Willem in die jaren heeft gedragen, is een schop. Het is goed voor te stellen dat Willem hier liever niet de aandacht op gevestigd zag.

Het persoonlijk dossier van Willem is natuurlijk geen complete beschrijving van wat hij heeft gedaan en meegemaakt in de oorlog. Wellicht is er een moedige kant aan zijn

verhaal dat in zijn brieven en documenten onbelicht is gebleven. Over sommige zaken werd niet gesproken en zeker niet in geschriften. Stel echter dat Willem in de bezettingsjaren niets buitengewoons heeft gedaan, dan zullen ook de verhalen van zijn neven hem waarschijnlijk over zijn eigen handelen met weinig trots hebben vervuld. Neef Piet, als hij het inderdaad is geweest, had zelfs een buitengewone heldendaad verricht door zich in een soldatenuniform te steken en tante Gon gewoon op te halen uit de gevangenis in Scheveningen. Neef Wim werd door een NSB'er verraden en door de Duitse autoriteiten als een subversief element opgesloten en naar Duitsland gestuurd, omdat hij onderduikers had bezocht. Op de trouwdag van Willem in 1947 droeg neef Wim een zelfgeschreven gedicht voor waarin de volgende regels stonden: *Hierna scheiden zich onze wegen,/ de Duitsers hadden iets op mij tegen,/ dus werd ik naar Duitsland getransporteerd/en heb daar één jaar gebivakkeerd.* Wellicht heeft Willem zich afgevraagd wat de Duitsers eigenlijk op hem tegen hadden kunnen hebben. Had hij wel gedaan wat hij kon doen? Dit is Willem zich misschien wel de rest van zijn leven blijven afvragen, net als zovele andere Nederlanders die de bezettingsjaren hebben meegemaakt.

Op basis van zijn persoonlijke dossier kan gezegd worden dat Willem goed door de oorlogsjaren is gekomen. Hij heeft geen scherpe honger geleden en hoefde niet naar Duitsland voor de arbeidsinzet. Waarschijnlijk heeft zijn aanstelling op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd in beide gevallen een belangrijke rol gespeeld. Willem zat nou eenmaal in een bijzonder gunstige positie. Misschien is hij zich hierover later ongemakkelijk gaan voelen toen hij hoorde hoe anderen hadden geleden in de oorlogsjaren. Een van hen was bijvoorbeeld zijn aanstaande vrouw. Kort na de oorlog ontmoette Willem Marie met wie hij twee jaar later trouwde. Marie woonde tijdens de bezetting bij familie in Gouda. In de laatste oorlogsmaanden moest zij hongertochten ondernemen om aan voedsel te komen. Later zou Marie (mijn oma dus) vertellen dat zij op haar tochten langs de kant van de weg lichamen van mensen had zien liggen die van uitputting waren gestorven.

Op een van haar tochten droeg Marie een certificaat mee dat de burgemeester van Gouda had afgegeven. In het Duits verklaarde de burgemeester, die overigens wel NSB'er was, dat Marie goed bekend stond en dat zij voor de voeding van haar familie naar Haren in Groningen trok. Hij verzocht om Marie de IJsselbrug te laten passeren en om af te zien van inbeslagname van haar fiets die zij nodig had voor de voeding van haar familie. Zowel Willem als Marie fietsten dus in de oorlogsjaren voor enige tijd rond met een vrijwaring op zak die inbeslagname van hun rijwiel voorkwam. Marie *für die Ernährung ihrer Familie* en Willem wegens *im Interesse der Wehrmacht liegenden Versorgung der Stadt Den Haag*.

Misschien kwam Willems gevoel van schaamte wel voort uit 'niets'. Hij was getuige geweest van verschrikkelijke gebeurtenissen maar had niets van grote betekenis kunnen doen. Daarna begon ook voor hem het grote zwijgen. Wie echt iets had meegemaakt, zweeg. Wie niets had meegemaakt, zweeg ook. De rest zweeg, omdat iedereen

zweeg. De oorlog was voorbij. Men vond het tijd om door te gaan en deze jaren achter zich te laten.

Eén ding kon echter niet meer worden vergeten. Er waren miljoenen oorlogsslachtoffers gevallen. Verschillende bevolkingsgroepen, zoals homoseksuelen, gehandicapten, Jehova's getuigen, Roma en Sinti, waren door de nazi's opgejaagd en vermoord. Onder hen waren de Joden de grootste groep slachtoffers. In de oorlogsjaren die voor Willem relatief rustig verliepen, werd zes miljoen keer een Jood vermoord. Dit is het vierde aspect waarvoor Willem zich misschien zelf wel geschaamd heeft. Hij van wie Willem het meest heeft gehouden in zijn leven was een Jood. Zou Willem ten volle beseft hebben toen de anti-Joodse maatregelen werden ingesteld, toen de Joden uit de straten van Scheveningen en Den Haag werden afgevoerd en toen de berichten van hun massale vernietiging terugkeerden naar Nederland dat dit het volk van zijn geliefde Heer Jezus betrof?

Over de Jodenvervolging heeft Willem gezwegen in zijn dossier. Door zijn gangen in de oorlogsjaren na te gaan, zijn er enkele gelegenheden naar boven gekomen waarin Willem zelf iets gemerkt kan hebben van de Jodenvervolging, naast de algemeen bekende anti-Joodse maatregelen. In 1940 heeft hij de ariërverklaring getekend en mogelijk zijn hierop Joodse collega's van hem ontslagen. Misschien heeft Willem als boekhouder op de afdeling Massavoeding van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd wel de rantsoenen afgeboekt die aan de Joodse dwangarbeiders in de verschillende werkkampen werden verstrekt. Toen Willem verplicht moest deelnemen aan de Nederlandse Arbeidsdienst ontving hij een wervende brochure waarin de Joden werden uitgesloten van deelname. Hij heeft de brochure altijd bewaard en zal hem ook ongetwijfeld gelezen hebben. Toen Willem terecht kwam in een kamp van de Nederlandse Arbeidsdienst in Staphorst waren daar in de buurt verschillende werkkampen voor Joodse dwangarbeiders gevestigd. Deze werden ontruimd en de Joden werden gedeporteerd in de weken dat Willem ziek in Scheveningen verbleef. In diezelfde periode werden ook de Joden uit Scheveningen gedeporteerd op een kwartier loopafstand van Willems huis. Hij is dus hoe dan ook in de buurt van de deportaties geweest. Direct nadat Willem uit de arbeidsdienst terugkeerde, verhuisde hij met zijn gezin naar de 1^e de Riemerstraat in Den Haag, waarvandaan een Joodse buurvrouw net was afgevoerd. Ook uit de andere straten waar Willem in de oorlogsjaren heeft verbleven, zijn Joden gedeporteerd. Er zijn dus verschillende momenten geweest dat de paden van Willem en van zijn Joodse tijdgenoten elkaar kruisten, maar het is niet vast te stellen of zij ook direct en persoonlijk contact hebben gehad in die noodlottige jaren.

In de Vergadering van Gelovigen, waarvan Willem een trouwe bezoeker was, werd niet over de Jodenvervolging gesproken, voor zover dit is vast te stellen op basis van de eenentwintig verslagen van de zondagssamenkomsten die Willem heeft bewaard. De Joden werden in de samenkomsten wel regelmatig genoemd als volk uit de

geschiedenis en ook als hersteld volk in de toekomst die profetisch werd geduid, maar wat hun overkwam in het heden lijkt geen onderwerp van overdenking te zijn geweest. De Duitse broedergemeente had zelfs een knieval gemaakt voor de nazi's waarbij ook aan de discriminerende maatregelen jegens de Joodse broeders was toegegeven. Dit is echter geen reden om aan te nemen dat de Broeders de vervolging en vernietiging van de Joden dus goedkeurden. Hun belang was om de samenkomsten zo ongehinderd mogelijk door te laten gaan en hun positie ten opzichte van de wereld zo afgezonderd mogelijk te houden. Dit maakte hen praktisch blind voor het lot van de Joden. Het is opmerkelijk dat de grondleggers van de Vergadering van Gelovigen al in de negentiende eeuw een hoge opvatting over het volk Israël hadden. Zij voorzagen een heilrijke toekomst voor de Joden zelfs in het land Israël. Niemand kon echter vermoeden door welke doodsrivier het Joodse volk nog moest trekken voordat zij dit beloofde land opnieuw konden binnengaan. En niemand had kunnen bedenken dat deze rivier dwars door hun eigen straten zou lopen. Toch zijn er ook in de Vergadering van Gelovigen broeders en zusters geweest die hun leven hebben gewaagd om Joden hieruit te redden.

Na de oorlog kreeg Willem een stapel kranten in zijn bezit. Gezien de wereldschokkende gebeurtenissen die hadden plaatsgevonden, zal hij deze van voor naar achteren hebben doorgelezen. Hij las dus ook de huiveringwekkende verslagen uit de vernietigingskampen. Zou het wellicht toen tot hem zijn doorgedrongen dat de slachtoffers van deze gruwelijkheden het volk van God betrof? Na de Holocaust zou de verhouding tussen het christendom en het jodendom grondig herzien worden. Er kwam een dieper besef van de betekenis dat God zich de God van Israël laat noemen, dat de Redder van de wereld was gekruisigd als de Koning der Joden en dat Hij eerst en vooral de Messias van Zijn volk Israël is. Met schaamte werden de diepe voren van het theologische antisemitisme in de geschiedenis van de christelijke kerk blootgelegd. Deze hadden de bedding gevormd waarin de Holocaust zich had kunnen voltrekken. Holocaustoverlevende Elie Wiesel merkte bitter op: 'Toen alle slachtoffers Joden waren, waren alle moordenaars christenen.' De kerk kreeg meer oog voor haar diepe schuld in het lijden van het Joodse volk. De katholieke Franse filosoof Jacques Maritain duidde Israël zelfs aan als de Jezus onder de naties en noemde de joodse diaspora in het christelijke Europa één lange *via dolorosa*. En de Duitse theologe Dorothee Sölle ging heel ver door Jezus de eerste vergaste onder vele broeders te noemen. Het duurde lang, maar schoorvoetend begonnen de kerken zich hierover te verootmoedigen. De betekenis van de woorden die de Duitse dominee Dietrich Bonhoeffer nog in de oorlogsjaren opschreef voordat hijzelf werd omgebracht door de nazi's, was langzaam tot de kerken in Europa doorgedrongen: 'Dit [de vrijwillige schuldbelijdenis als de doorbraak van de gestalte van Jezus Christus] moet de kerk aan zich laten geschieden óf zij houdt op kerk van Christus te zijn.' Dit betrof ook de Vergadering van Gelovigen, hoe zij dan ook dachten over de verhouding tussen de Vergadering en de Kerk.

Wat Willem in zijn latere leven nog heeft meegekregen van deze ontwikkelingen, is moeilijk te zeggen. In zijn dossier heeft hij een exemplaar van het Amerikaanse tijdschrift *Life* bewaard. Deze speciale uitgave uit 1956 is volledig gewijd aan het christendom. Nergens in de artikelen wordt de Holocaust expliciet genoemd. Zelfs niet in een artikel over de kerken in vrij Europa. Er wordt geschreven dat Hitler de Duitse kerk had verstikt en dat christelijke leiders hard moesten werken om opnieuw grip te krijgen op het nationale geweten. De grootste uitdaging voor de kerk in Europa was volgens de schrijver van het artikel de strijd tegen het communisme en de onverschilligheid. Geen woord over schuld. Geen woord over een herziening van de theologie na Auschwitz. Het betrof natuurlijk een Amerikaans blad en in Amerika zullen de verschrikkingen van de Holocaust die op het Europese continent waren gepleegd weliswaar anders beleefd zijn, maar misschien toont dit artikel wel aan hoe weinig er in die jaren nog werd nagedacht over gemeenschappelijke schuld aan en boetedoening over de Holocaust.

Dat Willem na 1961 nog een exemplaar heeft aangeschaft van een boek over het proces van Neurenberg, kan erop wijzen dat de vragen over vergelding maar wellicht ook over vergeving en verootmoediging hem toen nog bezighielden. Volgens zijn oudste zoon (mijn vader dus) had Willem tegen het einde van zijn leven in ieder geval een diep besef van de genade van God. Een van zijn uitspraken was: 'Gods liefde kan wel eens groter zijn dan wij denken en de hemel kan wel eens voller zijn dan wij verwachten.'

Kort na de oorlog trouwde Willem met Marie. Samen kregen zij zes kinderen. In hun beginjaren hadden zij het niet breed. Het voedsel bleef nog jaren op de bon verstrekt worden. Aanstaande moeders, zoals Marie, kregen wel extra voedselbonnen. Achterop deze bonnen hebben Willem en Marie met potlood enkele berekeningen gekrabbeld, wat illustreert hoe zij in die jaren probeerden rond te komen. Voor hun eerste

kind Hendrik, die geboren werd in 1948, werd nog een Tweede Distributie Stamkaart uitgegeven. Het gebruik van deze kaart was door de Duitse bezetters ingesteld. Door de vervalsingen van persoonsbewijzen en overvallen op distributiekantoren was de Duitse administratie en daarmee de eerste distributiekkaart waardeloos geworden. In 1943 voerden de Duitse autoriteiten daarom de Tweede Distributie Stamkaart in, zodat onderduikers niet aan eten konden komen. Na de oorlog is deze kaart nog jaren

blijven bestaan. Zo raakte ook de volgende generatie indirect nog betrokken bij de oorlogsjaren.

Willem en Marie was geen lang leven samen beschoren. Willem werd ziek en in 1971, op de dag na zijn verjaardag, overleed hij. Hij werd 51 jaar. Zijn vader overleefde hem met een jaar. Zijn moeder was vijf jaar eerder overleden. Zijn zusje Ank was elf jaar eerder overleden. Zij werd slechts 32 jaar. Alleen zijn broer Rien bleef nog lang leven. Hij werd 82 jaar.

Willem was een van de 9 miljoen Nederlanders die de oorlogsjaren hebben meege maakt. Hij was een van de 200.000 ambtenaren die in overheidsdienst werkten tijdens de bezettingsjaren, van wie bijna 13.000 in Den Haag. Hij was een van de minstens 20.000 medewerkers in de voedselvoorziening. Hij behoorde tot de 50.000 arbeidsmannen die verplicht werden tot de Nederlandse Arbeidsdienst.

Willem was niet een van de 250.000 Nederlanders die in de oorlog omkwamen. Hij bevond zich niet onder de 600.000 tot 700.000 mannen die tot de arbeidsinzet werden gedwongen. Hij was niet onder de 200.000 mannen die gemobiliseerd werden bij de Duitse inval. Hij behoorde niet tot de 5 procent van de bevolking die actief in het verzet hebben gezeten. Hij was ook niet onder de 107.000 Joden die uit Nederland werden gedeporteerd en van wie er slechts een paar duizend terugkeerden.

Willem was een doodgewone jongen met een doodgewoon verhaal net als honderdduizenden andere Nederlanders. Toch was zijn verhaal ongewoon genoeg om er nooit over te willen spreken. Misschien hoopte hij wel dat iemand anders het eens voor hem zou vertellen.

Wie langs het strand van Scheveningen gaat pierewaaien, merkt niets van meer van de tijd die is geweest. Het gelach van de Happiërs is weggestorven. Het Lunapark is allang verdwenen. Zelfs de restanten van de betonnen bunkers zijn weer weggestopt onder het zand alsof er niets is gebeurd. Maar oude Scheveningers zullen niet makkelijk vergeten wat eens was. Zij uitten stevast dezelfde weemoedige klacht: Scheveningen is na de oorlog nooit meer geworden wat het daarvoor was.

Het strand ligt tegenwoordig een stuk hoger dan destijds. De zee, de wind en de tijd hebben nieuw zand aangevoerd en het verleden ermee bedekt. Ik pak het kleine brokje geschiedenis dat ik heb gevonden voor de laatste maal op enwerp het dan ver weg in de zee die getijden doet komen en gaan. Ooit, zo geloof ik, zal ook deze zee haar doden moeten opgeven. Nu mogen zij nog even rusten.

Verantwoording Een verslag van mijn zoektocht

Zolang als ik het mij kan herinneren heb ik belangstelling gehad voor de Tweede Wereldoorlog en bewogenheid gevoeld voor de slachtoffers van de Jodenvervolging die in die periode plaatsvond. Omdat ik op 5 mei, Bevrijdingsdag, geboren ben, voel ik mij op een merkwaardige wijze met de gebeurtenissen van de oorlog en de Holocaust verbonden. Al mijn hele leven is de magische tijd rond mijn verjaardag omkleed door de loodzware stilte om de doden te herdenken en het vlaggenewapper om de bevrijding van de Duitse bezetters te vieren. Op 4 mei dacht ik stiekem aan de cadeautjes die ik zou krijgen in plaats van aan de slachtoffers en op 5 mei hing de vlag natuurlijk uit voor mij.

Mijn zoektocht naar de oorlogsjaren van mijn opa is misschien wel gestart vanuit een puur persoonlijk motief. Wie is deze familie van Hendriken (mijn overgrootvader, mijn vader, mijn jongere broer, mijn neef) en Willems (mijn grootvader, mijn oudere broer, mijn oom) eigenlijk? En wie ben ik (Johannes Markus) te midden van hen? Alleen mijn officiële eerste naam (Johannes) deel ik nog met de tweede naam van mijn grootvader en mijn broer (beiden Willem Johannes) én van onze oudste zoon (Lukas Johannes Hendrik). Zo verbindt een keten van namen generatie aan generatie. Dat hebben de Joden ons geleerd. Met dit in gedachten heb wij al onze kinderen een naam gegeven, van de oudste, Rosa, die niet alleen een eigen naam heeft gekregen maar ook naar haar moeder en grootmoeders is vernoemd, tot aan de jongste, Sem, die naar de Naam van God is vernoemd (*Shēmu’el*).

In dit verband citeer ik graag het motto uit Willems & Verbeek (2016): ‘Ze hebben allemaal namen. Al vanaf dat God Adam Adam noemde en Adam namen gaf aan alle dieren en aan Eva, is de Bijbel verzot op het opsommen van namen. Je ziet ze voor je, honderden individuen die uit de vergetelheid aan komen zetten, zich een weg bannen door de mist van de tijd, elkaar verdringend om maar te worden genoemd, opgeschreven, herinnerd’ (Amos Oz en Fania Oz-Salzberger, *Joden en Woorden*, Amsterdam 2014).

Voorouders, en zeker zij die ik nooit gekend heb, hebben de neiging om mythische proporties aan te nemen. Alsof zij niet alleen uit een andere tijd maar ook uit een andere wereld stammen. Daarom heb ik geprobeerd om mijn opa zelf aan te raken in mijn zoektocht naar zijn oorlogsjaren. Ik ben verschillende archieven ingedoken in de hoop om documenten aan te treffen waarin hij genoemd wordt. Ik noem mijn onderneming bewust een zoektocht en geen onderzoek. Hoewel ik veel literatuur en

archiefstukken heb geraadpleegd, heb ik nergens daadwerkelijk iets onderzocht. Ik heb alleen uitgezocht wat interessant kan zijn als achtergrondinformatie bij het persoonlijke dossier van mijn opa en bij mijn vragen waarop hij niet trots is geweest en wat hij gemerkt heeft of kan hebben van de Jodenvervolging.

Drie keer ben ik de naam van mijn opa tegengekomen in een openbaar archief. Twee keer daarvan was in de archiefstukken die bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie zijn ondergebracht. Onze zoon Timo vergezelde mij bij het bezoek aan het NIOD en hielp mij met het doornemen van de dikke agenda's van de Nederlandse Arbeidsdienst waarin de ingekomen en uitgegane stukken werden vastgelegd. Daarin trof Timo twee keer de naam van zijn overgrootvader ('W.J. Zwart') aan. Deze vondst zal ik verderop toelichten.

Onze dochter Sara heeft ons niet alleen een uitstekend voorbereide rondleiding door kamp Westerbork gegeven, maar zij heeft ook een kleine bijdrage geleverd aan het uitzoeken van de oorlogsjaren van haar overgrootvader. Ook dit komt verderop ter sprake.

In mijn zoektocht heb ik ook verschillende mensen gebeld die mijn opa nog gekend hebben uit de tijd van de oorlog of kort daarna. Om verschillende redenen heb ik ervoor gekozen om in mijn verslag geen achternamen te gebruiken van familie, vrienden en bekenden die worden genoemd in de stukken van mijn opa (met enkele uitzonderingen, zoals de meisjes Brouwer uit Meppel die zonder voornamen toch niet of nauwelijks te identificeren zijn). De achternamen zouden volgens mij alleen maar afleiden van het eigenlijke verhaal. Voor het gebruik ervan zou ik het ook fatsoenlijk vinden om toestemming te vragen aan de betrokken families, wat mij veel tijd en moeite zou kosten. Bovendien voel ik mij door het vermelden van de achternamen ertoe verplicht om ook die nabestaanden op te zoeken. Van alle Happiërs heb ik bijvoorbeeld ook een achternaam en het zou interessant zijn om na te gaan hoe het hun is vergaan en om contact te zoeken met hun eventuele kinderen en kleinkinderen. De tijd en energie ontbrak mij echter om dit ook daadwerkelijk te doen. Als door dit verslag balletjes vanzelf gaan rollen, kan ik dat natuurlijk altijd alsnog doen en eventueel in een andere uitgave de betreffende achternamen opnemen.

Drie oude dames wil ik weliswaar zonder achternaam, maar toch in het bijzonder vermelden. Het eerste familielid dat ik sprak in mijn zoektocht, was een oude dame van 84 jaar. Op goed geluk belde ik een Haags telefoonnummer dat hoorde bij een bedrijf met de naam van de familie bij wie mijn opa in de oorlogsjaren heeft ingewoond. Het was meteen raak. De dame bleek een schoonzus te zijn van Wim, de neef en vriend van mijn opa. Pas tegen het einde van de jaren vijftig was zij naar Nederland gekomen. Daarvoor woonde zij in Nederlands-Indië waar haar vader bij de marine werkte. In de oorlogsjaren heeft zij daar zelf in een Jappenkamp gezeten, maar toen zij na de oorlog in Nederland kwam, was niemand geïnteresseerd in haar verhaal.

Niemand sprak ook over zijn eigen oorlogservaringen. Niemand had ook geweten wat er werkelijk gebeurde met de Joden. Er was trouwens nog wel een tante die spullen voor de Joden had verborgen.

Op mijn vraag waarom er niet werd gepraat, antwoordde zij: 'Velen wilden dat het weer zou worden als voor de oorlog. Niemand was ook gewend te praten. Er was geen slachtofferhulp of iets dergelijks. Wie echt iets had meegemaakt, zweeg. Het was de generatie van 'no nonsense' en hard werken. Wij hebben nog moeten vechten voor de 48-urige werkweek.' Ik vroeg haar hoe zij het vindt dat mijn generatie nu vragen gaat stellen. 'Ach ja, we leren er toch niets van. Hoeveel tijd zat er nou tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog? Mijn oma heeft ze allebei meegemaakt.' De stevige toon waarop deze Haagse mevrouw sprak, gaf mij het gevoel alsof ik weer met mijn eigen oma belde. Een bijzondere gewaarwording.

De oude mevrouw was na de oorlog nog wel in de 1^e de Riemerstraat geweest. Ze herinnerde zich het pand op de hoek van de Veenkade. De familie woonde boven. Onderin was een schoenmaker gevestigd. Zij wist niets over de Joodse buurvrouw van nummer 2b. De huisnummers (2 en 2b) zeiden haar nog wel wat, maar zij herhaalde dat de familie op de bovenetage woonde. Over haar zwager Wim wist zij te vertellen dat hij naar Duitsland was gedeporteerd voor de arbeidsinzet. Ook wist zij nog dat Wim en mijn opa goed bevriend waren. Vooral mijn overgrootvader, voor haar oom Henk, kon zij zich nog goed herinneren als een leuke man. Hij had humor en kon het goed vinden met haar schoonvader. Zij hoorde wel dat hij erg dominant was in de Vergadering Scheveningen. 'Het gebeurde zoals hij het wilde.'

De andere oude dame was de vrouw van neef Wim. Zij is onlangs 100 jaar geworden en zij is dus van hetzelfde geboortjaar als mijn opa. Ik vind het onvoorstelbaar dat iemand uit die tijd van mijn opa nog leeft. Deze mevrouw heb ik weliswaar niet zelf gesproken, maar met haar zoon heb ik goed contact onderhouden. Hij heeft navraag gedaan bij zijn moeder. In 1943 kwam zij in contact met Wim, de neef van Willem, met wie zij later trouwde. Over de Joodse buurvrouw is haar niets bekend. Zij vertelde dat er weinig tot geen contact was met de burens. Zij wist nog dat mijn opa bij de familie heeft gelogeed, maar zij wist niet meer wanneer dit is geweest. Ook wist zij niet dat mijn opa en zijn gezin later naar 1^e de Riemerstraat 11 zijn verhuisd. Van de tijd die Wim in Duitsland heeft doorgebracht, wist zij te vertellen dat Johannes N. Voorhoeve een aanbevelingsbrief had ondertekend voor de Vergadering in Duitsland en dat Wim niet had deelgenomen aan het avondmaal in de Bondsvergadering, maar dat hij dit wel mocht doen bij de Vergadering die niet was aangesloten bij de Bond.

De derde oude dame met wie ik contact heb gehad, was een nicht van mijn opa. Zij was inmiddels 96 jaar. Ik kan mij haar nog goed herinneren uit mijn jeugd, omdat zij goed bevriend was met mijn oma. De oude dame was nog net zo scherp van geest en humoristisch als vroeger. Het uur dat ik met haar belde, was een kostbare ervaring.

Haar verhaal heb ik vrijwel volledig overgenomen in het achtergrondartikel *Familieberichten uit de oorlogsjaren* dat is opgenomen in de inleiding.

Naast het raadplegen van archieven en het bellen met familieleden heb ik ook verschillende locaties bezocht. In januari 2013 had ik al met mijn vader en twee broers een wandeling gemaakt door Scheveningen en Den Haag langs verschillende familie-adressen. Daarbij zijn wij zowel langs het huis gegaan waar mijn opa is geboren (Jurriaan Kokstraat 171), als langs het huis waar hij is overleden (Weissenbruchstraat 269). Bij dat laatste adres was de bovenbuurvrouw zo vriendelijk om ons even binnen te laten. Vanaf het balkon dat uitkijkt over de achtertuin, hebben we samen herinneringen aan vervlogen tijden opgehaald. Nog geen twee jaar later overleed mijn vader zelf.

Op mijn zoektocht heb ik ook de 1^e de Riemerstraat bezocht om met eigen ogen te zien hoe de voordeuren 2 en 2b zich tot elkaar verhouden. Ook ben ik langs nummer 11 gegaan. Er was in de straat verder weinig bijzonders te ontdekken. Een oude man die net zijn auto had geparkeerd, dacht waarschijnlijk dat wij potentiële kopers waren. ‘Mooi huisje hè. En de coffeeshop is om de hoek.’

Onderweg naar een bezoek aan Westerbork in oktober 2019 ben ik met mijn gezin ook langs Staphorst gereden. Al vroeg in mijn zoektocht had ik contact gehad met de regionaal amateurhistoricus Gert-Jan Westhoff die het boek *Dwangarbeid in Staphorst. Joodse werkkampen in Staphorst en Rouveen* (Kampen, 2012) heeft geschreven. Na mijn mailwisseling met hem kon ik de situatie in Staphorst beter begrijpen. Er waren verschillende kampen met Joodse dwangarbeiders en verschillende kampen van de Nederlandsche Arbeidsdienst in Staphorst. Deze kampen waren van elkaar gescheiden. Dit was ook volledig in lijn met het beleid van de nazi's. De NAD-kampen waren bedoeld om met trots de nieuwe nationaalsocialistische samenleving te tonen. De Joden waren hieruit verwijderd en waren weggestopt in dwangarbeiderskampen. Het is dus ook niet aannemelijk dat de Joodse dwangarbeiders en de arbeidsmannen gelijktijdig op hetzelfde werkobject hebben gewerkt.

In Staphorst hebben wij twee locaties bezocht waar Joodse werkkampen gevestigd waren. Op de plek waar kamp Beugelen heeft gestaan, is opmerkelijk genoeg nog steeds een kampachtig woonwijkje te vinden. De plaats waar kamp ‘t Wijde Gat lag, wordt nu gebruikt als een hondenuitlaatplek. Toen ik tussen de bomen door over het terrein struinde, trof ik twee verroeste schepbladen aan. Die waren stille getuigen van de vroegere aanwezigheid van de Joodse dwangarbeiders die vast soortgelijk graafwerk als mijn opa hebben moeten verricht in de omgeving van Staphorst.

Toen ik uitkeek over de kale akker en mij voorstelde dat dit ongeveer het uitzicht moet zijn geweest voor de Joodse dwangarbeiders en vanaf een andere locatie ook voor mijn opa, merkte ik dat ik stevig in de hondenpoep had gestaan. Terwijl ik met

een takje de smerigheid tussen het profiel van mijn schoenzool wegpeuterde, bedacht ik mij dat ik die dag letterlijk in de stront van de geschiedenis stond.

Naast het Nationaal Archief in Den Haag, het Haags Gemeentearchief en het archief van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam, die ik fysiek heb kunnen bezoeken, wil ik ook de online archieven vermelden. Inmiddels zijn talloze do-

cumenten op internet te raadplegen. Met uitzondering van enkele oorlogskranten in hoofdstuk 5 zijn alle kranten waaruit ik in mijn verslag citeer, terug te vinden op www.delpher.nl. Daarnaast bieden www.beeldbankwo2.nl en de online te raadplegen beeldcollectie van het Haags Gemeentearchief een schat aan informatie. Ook www.joodserfgoeddenhaag.nl, www.joodsmonument.nl en de database *Een Naam en een Gezicht* van www.kampwesterbork.nl zijn waardevolle informatiebronnen geweest. De medewerkers van het NIOD, het Haags Gemeentearchief, de Stichting Joods Erfgoed Den Haag, het Joods Cultureel Kwartier en herdenkingskamp Westerbork waren vaak ook zeer bereidwillig om mijn vragen per mail te beantwoorden.

In het vervolg van deze verantwoording zal ik per paragraaf de gebruikte bronnen noemen soms aangevuld met extra informatie die niet in de hoofdtekst is verwerkt. De bronnen waarnaar verwezen wordt, zijn opgesomd in het volgende hoofdstuk.

Inleiding: Lunapark verrijst

Waar de vrolijkheid altijd te vinden is

De benaming Himalaya-achtbaan is afkomstig uit De Telegraaf van 22-04-1936. De (onwaarschijnlijke?) lengte van 'meer dan 4 K.M.' wordt genoemd in de Haagsche Courant van 19-05-1936. De Telegraaf van 22-04-1936 noemt een oppervlakte van '1200 vierkanten meter'. Het citaat dat zij die een rit maakten in de achtbaan 'hun hart en hoed moesten vasthouden' is afkomstig uit de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant van 22-08-1936. De overige beschrijvingen van het Lunapark zijn samengesteld uit berichten in De Telegraaf van 30-06-1936 en in de Haagsche Courant van 19-05-1936 en 20-08-1936 waaraan ook het citaat 'waar de vrolijkheid altijd te vinden is' is ontleend. De bezwaren die een jaar later tegen Lunapark rezen, worden genoemd in de Haagsche Courant van 26-10-1937. De berichten van ongelukken en ongeregelde heden komen achtereenvolgens uit Het Vaderland van 07-08-1937 (roof

Foto's op de locatie waar ooit het Joodse werkkamp 't Wijde Gat heeft gestaan in Staphorst.

gouden horloge), de Haagsche Courant van 06-07-1937 (val uit schommel, overtreding loterijwet), De Tijd van 11-07-1937 (hersenschudding) en de Haagsche Courant van 23-07-1937 (instorten zweefmolen). Het Westfriesch Dagblad van 22-11-1937 berichtte over het besluit van de Haagse gemeenteraad dat Lunapark niet zou terugkeren in Scheveningen.

Van parel tot spookstad

De beschrijving van het ordinaire en chique Scheveningen is gebaseerd op het artikel *Scheveningen in volle fleur en hoe wisselvallig de gunst des volks is* dat werd gepubliceerd in de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant van 22-08-1936. Dat men al in 1936 moeite kon hebben om de auto te parkeren op de boulevard, is gebaseerd op een foto die online te raadplegen is: <https://www.anp-archief.nl/page/220102/scheveningen-boulevard-strand> (laatst geraadpleegd op 22-04-2020). Een foto van de wagen die wordt voortgetrokken door een struisvogel, is ook online te vinden: <http://toekomstscheveningenbad.com/na1945/strandattracties/> (laatst geraadpleegd op 22-04-2020). Dat Joden sterk waren vertegenwoordigd in het Scheveningse amusementswereld, is gebaseerd op Willems & Verbeek (2016:283). Het idee dat Joodse diamantairs licht konden reizen, is ontleend aan Willems & Verbeek (2016:333), net als de beschrijving van Joden die een ritueel reinigingsbad in de zee namen (2016:200). De stuitende antisemitische taal over het *Judenrein* maken van het zeebad, wordt aangehaald door Presser (1977:I,121-122).

Een persoonlijke opdracht

De kritiek van Trienekens op het beeld dat De Jong schilderde van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, is te vinden in Trienekens (1985, 1990). De opmerkingen van Van Breen dat er geen gericht onderzoek is gedaan naar de Nederlandse Arbeidsdienst en dat De Jong niet kon teruggrijpen op levensechte ervaringen, zijn te vinden in Van Breen (2014:17). De beschrijving van de omwenteling die in de jaren zestig plaatsvond in het maatschappelijk debat over de oorlogsjaren, is gebaseerd op Romijn (1984:71-72) en Cohen (1986:417, 420-421). De oratie van Blom wordt besproken in Van Kamp (2005:209) en Blom (2007). De voorstellen van Blom worden samengevat door Cohen (1986:419, 421). De kloof die ontstond tussen het wetenschappelijke en het maatschappelijke debat wordt genoemd door Van der Boom (2014: aflevering 4) en Marlet & Slager (2007). Het citaat van Peter Romijn waarin hij het moralisme in de geschiedschrijving probeert te verklaren, is te vinden in Romijn (1984:17). Het idee van de oorlog als keerpunt en ijkpunt komt van Blom (1997:28).

De zondeval van de twintigste eeuw

Een beknopt overzicht van de anti-Joodse maatregelen wordt gegeven op www.joodsmonument.nl in het dossier *De Holocaust in Nederland* (laatst geraadpleegd op 18-04-2020). De verzachtende clausule bij het gebiedsverbod dat voor

Joden was ingesteld in het Haagse Bos, komt uit Presser (1977:II,115). Verschillende uitzendingen van Radio Oranje op de BBC zijn online terug te luisteren via de collectie van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (www.beeldengeluid.nl). Op 28-05-1942 zei minister-president Gerbrandy: ‘...berichten die gedurende de laatste weken de regering bereiken over den toestand der geïnterneerden – ik denk met name over het speciale Jodenkamp Mauthausen – zijn hartverscheurend’. Op 05-08-1942 haalde Gerbrandy kardinaal Hinsley aan die had meegedeeld dat alleen al in Polen minstens 700.000 Joden door de Duitsers waren uitgeroeid. Op 17-10-1942 sprak koningin Wilhelmina over ‘het lot onzer Joodse landgenoten’ en ‘stelselmatig uitroeien’. Op 19-11-1942 haalde Gerbrandy nogmaals het vermoorden van Joden in Mauthausen aan. Presser (1977:I,259) vermeldt uitzendingen waarin wordt gesproken over ‘...wegslepen...Leeggeschud en kaalgeplukt, in een hoek getrapt en afgezonderd...overgeleverd aan een ondragelijk lot’ (op 25-07-1942) en zelfs ‘... in grote groepen tegelijk, in gaskamers afgemaakt...’ (op 29-07-1942). Ook citeert Presser (1977:II,141) een radiotoespraak die Gerbrandy op 21-10-1943 hield, waarin hij zei: ‘...de slagen, die de Joden troffen, waren algemener en veelal wreder...Al zou veel leed helaas niet ongedaan gemaakt kunnen worden, het Nederlandse volk zal zich zijnerzijds beijveren om de geslagen Joodse wonden naar beste vermogen te helen...’. Dat de Nederlanders dachten dat de gedeporteerde Joden in werkkampen zaten, wordt genoemd door Cesarani (2018:643) en bevestigd door de nicht van Willem. NPS (2009:aflevering 5, laatste kwartier) verwijst naar het artikel in *Het Parool* van 27-09-1943 over de werkwijze in de gaskamers. Het laconieke citaat van de Haagse Jood over de keuringen is afkomstig uit Presser (1977:I,197). Over de zelfmoordgolf onder de Haagse Joden is te lezen in Presser (1977:I,14) en Van Kamp (2005:249). Presser noemt ook Herzberg die verwijst naar de zerken op Joodse begraafplaatsen met de sterfdata van 15 en 16 mei en eveneens naar de ‘brede grafzerken, waarop een man met zijn vrouw en kinderen zijn vermeld’. De reactie van de Joden in Scheveningen zijn beschreven door Willems & Verbeek (2016:137, 147). Het bericht van een van de gedeporteerden is ook door hen opgetekend (2016:292). Het dagboekfragment waarin Abel Herzberg zijn aanvankelijke ongeloof over de gaskamers beschrijft, is opgenomen in Cesarani (2018:853-854). Het citaat van kerkhistoricus Mönnich komt uit Jansen (1982:470). De reactie van de Nederlandse bevolking op de Joden die terugkeerden uit de kampen, is beschreven in Cesarani (2018:880-881). Extra: Jansen (1982:39-40) schrijft dat in de Joodse literatuur de Holocaust in verband wordt gebracht met de geschiedenis van Abraham die zijn zoon Izaäk moest offeren (Genesis 22). Izaäk keerde terug *alsof* hij gestorven was, net zoals de Joden die uit de vernietigingskampen terugkwamen en ‘de taal van de levenden’ weer moesten leren spreken, zoals Presser dicht. De opmerking over het lot van de Joden dat ten koste ging van de mythe van het verzet, is gebaseerd op Cesarani (2018:877-878). De opmerking dat de Hongerwinter nog lang symbool stond voor de ellende van de bezettingsjaren in plaats van de Jodenvervolging, is van Klemann (2010:259). De benaming ‘zondeval van de

twintigste eeuw' is van Jan Bank en wordt geciteerd door Marlet & Slager (2007). De theologische variant van George Steiner ('de Holocaust is de tweede zondeval van het christendom') wordt geciteerd door Jansen (1982:16,20).

Familieberichten uit de oorlog

Dat de *Sicherheitsdienst* wrede verhoortechnieken toepaste in Villa Windekind, wordt genoemd in Willems & Verbeek (2016:319-320) en indirect bevestigd door Presser (1977:I,308).

Exploitatie en nazificatie

In deze paragraaf wordt een samenvatting gegeven van Blom (1997). De opmerking dat de ariërverklaring een ondoorzichtige maatregel was die zou leiden tot de verwijdering van de Joden, wordt bevestigd door Van Kamp (2005:251-252). De vaststelling dat de Joden al waren weggevoerd voordat de illegale organisaties groeiden, wordt ook bevestigd door Van Kamp (2005:251). De houding van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, die ontwikkelde van een zekere samenwerking naar verzet, wordt genoemd door Van Kamp (2005:174). De beschrijving van Den Haag en Scheveningen is ook gebaseerd op Van Kamp (2005:255-256).

Burgers, bezetters en Broeders

De vraag waarom er uit Nederland verhoudingsgewijs meer Joden zijn weggevoerd dan uit andere West-Europese landen, wordt behandeld in Van der Boom (2014:aflevering 4). Van Kamp (2005) geeft een goede indruk van het burgerlijk bestuur dat in Nederland tijdens de bezettingsjaren werd ingesteld. Cesarani (2018:642-643) stelt dat de hoogste Nederlandse ambtenaren geen weerstand boden tegen de deportaties om conflicten te vermijden ten behoeve van de centrale belangen van het Nederlandse volk. Het citaat van Klemann dat er meer moest gebeuren dan een bezetting voordat de gemiddelde burger zich niet meer aan de voorschriften hield, is te vinden in Klemann (2000:556). Van der Boom (2014:aflevering 3) vertelt zelf over zijn onderzoek in de dagboeken uit de bezettingsjaren. Ook stelt Van der Boom (2014:aflevering 5) dat niet onverschilligheid maar ongeloof, onwetendheid en angst ervoor zorgden dat de deportatie van de Joden zo massaal kon plaatsvinden. Presser (1977:II,125-127) beschrijft de tweeheid in gezindheid en houding van het Nederlandse volk, citeert uit *Het Parool* van 10-05-1942 en maakt de opmerking over de Nederlandse ambtenaar als Jantje Secuur. Presser (1977:II,125-131) schrijft ook over het antisemitisme onder de Nederlandse bevolking voor en tijdens de oorlogsjaren. De verhouding tussen de Duitse autoriteiten en de Nederlandse kerken wordt genoemd in Blom (1997:26). Extra: Pim Griffioen en Ron Zeller schreven het overzichtsartikel *Nederland: het hoogste aantal Joodse slachtoffers in West-Europa* (zonder jaartal) dat is gepubliceerd op www.annefrank.nl (laatst geraadpleegd op 22-04-2020). Dit artikel is gebaseerd op hun dissertatie *Vergelijking van Jodenvervolging in Frankrijk, België en Nederland*,

1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken (2008) die te raadplegen is op www.dare.uva.nl.

Hoofdstuk 1: De onbezorgde jaren van Happy-Happy (1936-1939)

Karakterkennis geeft vreugde

De echte naam van Joe Petersen, Mary O'Rourke, is te achterhalen op www.discogs.com en www.heroescentre.co.uk (laatst geraadpleegd op 18-04-2020). Omdat jongenssopranen in die tijd zeer populair waren en Mary hen perfect kon imiteren, begon zij zich voor te doen als een koorknaap. Zo werd zij ook gefotografeerd en voorgesteld. De tekst van *Elly Rhee* is gemakkelijk online te vinden (net als de tekst van *Poor Old Joe* trouwens). Willem stelde voor dat Dick het liedje van *Elly Rhee* op de wijs van de Zuid-Afrikaanse traditional 'Mij Sarie Marais' zou zingen. De foto van de leerkrachten van de christelijke MULO aan de Helmstraat is te vinden op www.scheveningen-duindorp.nl. Volg hiervoor het pad Klassenfoto's uit Scheveningen\Middelbare scholen\Chr. Mulo, Helmstraat (incl. lagere school)\Chr. Mulo Helmstraat, leerkrachten, ca. 1940 (laatst geraadpleegd op 18-04-2020). Het lijkt erop dat het gebouw van de school er niet meer is in de Helmstraat. In zijn dossier bewaarde Willem een oude archiefmap met enkele schoolrapporten. Op de map staat een afbeelding van de school.

Het gebouw van de christelijke MULO (Meer Uitgebreid Lager Onderwijs) aan de Helmstraat in Scheveningen. De afbeelding is afkomstig van een archiefmap waarin Willem zijn oude schoolrapporten bewaarde.

Een boulevardje maken

De Happiërs pakten weleens 'een Cineacje'. Cineac was een bioscoopketen waar uitsluitend filmjournaals en af en toe een tekenfilm werd vertoond. In Scheveningen was een Joodse ondernemer voor de oorlog ook al begonnen met het geven van filmvoorstellingen voor kinderen, terwijl hij ondertussen zijn handelswaar kon tonen aan hun ouders (Willems & Verbeek 2016). Een Haagse bekende van de familie Zwart vertelde mij dat Hendrik Zwart, de vader van Willem, ruim na de oorlog ook nog enige tijd directeur is geweest van Cineac Den Haag, dat nu Pathé Buitenhof is. Navraag bij het Film Atelier Den Haag en het raadplegen van enkele online bronnen, waarnaar ik werd doorverwezen, heeft echter niets opgeleverd. Willem hield van de verhalen van de Amerikaanse schrijver James Oliver Curwood. In een van zijn bijdrages in het Happy-Happyboek noemt Willem Curwoods verhaal *De Gouden Strik* 'fenomenaal gewoon'. Willem beschrijft hoe in dit verhaal een lid van de Amerikaanse bereden politie gevangengenomen wordt genomen door een krankzinnige die met een troep wolven in de bossen woont. Samen met een Russisch meisje weet de politieman te

ontsnappen als de hut waarin zij gevangen zaten, wordt belaagd door Eskimo's. Na verschillende avonturen worden de agent en het meisje opnieuw belaagd door Eskimo's, die vervolgens worden verjaagd als de krankzinnige man met de wolven weer opduikt. Bij zijn persoonlijke stukken heeft Willem ook het boek *Kazan de wolfshond* van James Oliver Curwood bewaard. Het is een uitgave van 1962. Het boek is oorspronkelijk gepubliceerd in 1914. De avonturenverhalen van Curwood lijken sterk op die van Jack London. Hun verhalen zijn een stuk minder hoekig dan die van hun Duitse tijdgenoot Karl May. Deze drie schrijvers overleden rond het geboortjaar van Willem, respectievelijk in 1927, 1916 en 1912.

Landsverdediger

Hoe de Duitse en Oost-Europese Joden zich in de Scheveningse wijk Belgisch Park vestigden, wordt beschreven in Willems & Verbeek (2016).

Het spiritisme in Den Haag

Vermeer (2007) schrijft dat het spiritistisch genootschap Oromase zich al in 1859 in Den Haag vestigde en dat het spiritisme zich vervolgens van daaruit over Nederland verspreidde. Op <https://www.steenkrabbels.nl/prins-hendrikplein-15/> (laatst geraadpleegd op 18-04-2020) is te lezen dat in de jaren van de Happiërs ook een vereniging voor zogenaamde christen-spiritualisten gevestigd was in de Haag. De schrijver van deze blog verwijst hierin ook naar relevante krantenartikelen. Van den Brink verklaarde de populariteit van het spiritisme als nawee van de Eerste Wereldoorlog (1920:1) en beschreef hoe het spiritisme ook in Den Haag zichtbaar was (1920:7). De Heer uitte kritiek op het zogenaamde christen-spiritualisme (1935:36-37) en betreurde het dat dominees zich hiermee inlieten (1935:43-44). Ook beschreef hij de ervaring van een ex-medium (1935:13-14). De brochures van Van den Brink (1920) en De Heer (1935) zijn geraadpleegd van www.delpher.nl.

De Oxfordgroep en de nazi's

Het citaat van Frank Buchman over nazi-Duitsland is afkomstig uit de radiodocumentaire *Het Spoor Terug* (1996:tekst 6).

Hoofdstuk 2: Op het Rijksbureau voor de voedselvoorziening in Oorlogstijd (1941-1946)

Ambtenaar in een betere functie

Over het NIDER en NIVE en de ariërverklaring heb ik op 09-04-2020 mailcontact gehad met Haags historicus Corine Glaudemans die werkzaam is bij het Haags Gemeentearchief en lid is van de Stichting Joods Erfgoed Den Haag. Zij bevestigde dat alle gemeenteambtenaren en alle ambtenaren van semioverheidsinstellingen de ariërverklaring moesten ondertekenen. Haar is slechts van één gemeenteambtenaar en

van één persoon in dienst van de rijksoverheid bekend dat zij hebben geweigerd de verklaring te ondertekenen (zie ook Van Kamp 2005:245). Ironisch genoeg is de Haagse weigerambtenaar daarop aangesproken door de Joodse gemeentesecretaris J.J. Boasson die op 1 maart 1941 zelf werd ontslagen. Op de vraag of er daadwerkelijk Joodse ambtenaren zijn ontslagen bij het NIDER en NIVE verwees Corine Glaudemans naar het archief van NIVE dat is ondergebracht in het Nationaal Archief (archieftoegangsnummer 2.19.058.01). Zij bevestigde dat als er bij het NIDER of NIVE Joodse ambtenaren hebben gewerkt, zij dan zonder uitzondering op 21 november 1940 op non-actief zijn gesteld en met ingang van 1 maart 1941 zijn ontslagen. Of bij het NIDER en NIVE Joodse ambtenaren hebben gewerkt, zou archiefonderzoek moeten uitwijzen. Het ontslag van de Joodse ambtenaren op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd wordt beschreven in Van Kamp (2005:243-244). Het archief van de onderafdeling Massavoeding van het RbVVO is ondergebracht in het Nationaal Archief (archieftoegangsnummer 2.11.30.06). De weekverslagen 1943-1945 zijn te vinden onder inventarisnummer 4. Voor zover ik het konden vinden, wordt Willem maar één keer genoemd in dit archief, namelijk in het aangehaalde weekverslag. De drie omstandigheden die het moeilijk maakten om personeel te behouden op de onderafdeling Massavoeding, worden genoemd in het *Verslag van de werkzaamheden over de periode oktober 1943 tot juli 1946. 1947* (Nationaal Archief, archiefnummer 2.11.30.06, inventarisnummer 3).

Buchhalter und Unterführer op de fiets

Het vermoeden dat Willem de affiches met bekendmakingen van de Duitse autoriteiten heeft meegenomen van een stapel die klaarlag bij een gemeentelijke instantie ter verspreiding of ter archivering, wordt bevestigd door het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (mailcontact op 20-01-2014). Met uitzondering van de bekendmaking die wordt genoemd in hoofdstuk 5 met betrekking tot het vergissingsbombardement, zijn alle bekendmakingen die Willem in bezit had, terug te vinden op www.beeldbankwo2.nl (beeldbanknummers 104555, 105003, 106114 en 106426). Ook het affiche van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, dat overigens niet uit het dossier van Willem komt, is daar te vinden (beeldbanknummer 103666). Onze dochter Sara heeft het verhaal van de Duitse bekendmaking op 16-12-1944 nagezocht op internet. Met de zoektermen 'Theo Janssen' en 'ooggetuige' op www.europeana.eu (laatst geraadpleegd op 20-04-2020) is een ooggetuigenverslag te vinden van de moordaanslag op Janssen. De moordaanslagen op Janssen en Güse worden ook genoemd in de aanvullende verklaring van Johannes Heinrich Louis Munt, die destijds als *Aussendienststellenleiter* van de SS verantwoordelijk was voor het aanleveren van *Todeskandidaten* bij represailles. Zijn verklaring is met zoekterm 'Johannes Munt' te vinden op www.tracesofwar.nl (laatst geraadpleegd op 20-04-2020). Het verhaal van de represaillemaatregelen is uitgebreid beschreven door Juriaan Wouters op www.oorlogsgraven.nl (laatst geraadpleegd op 20-04-2020) en is te

vinden met de naam van een van de slachtoffers als zoekterm, bijvoorbeeld 'Hendrik Johannes van der Wolf'.

Het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd en de Duitse bezetters

Trienekens (1985, 1990, 1995) heeft het beeld van de voedselvoorziening in de oorlogsjaren grondig bijgesteld. Trienekens (1995:10-13) schrijft over de voorbereidingen van de voedselvoorziening voor het uitbreken van de oorlog. Trienekens (1985:409) concludeert na zijn onderzoek dat de voedselvoorziening in Nederland tot september 1944 op peil is gebleven. Ook concludeert Trienekens (1985:417,419; 1995:17) dat de Duitse bezetters de voedselvoorraden in Nederland niet hebben leeggeplunderd en dat er werd betaald voor de gedwongen export van luxeproducten. Dat de Duitse bezetters met hun strategie de rust en orde wilden bewaren in Nederland en de bevolking wilden winnen voor het nationaalsocialisme, wordt genoemd in Trienekens (1985:417), Blom (1997), Van Kamp (2005:172) en De Zwart (2019:39-40). Over de aanpak van de zwarthandel schrijven Trienekens (1985, 1995), Klemann (2000), Van Kamp (2005) en De Zwart (2019) uitgebreid. De opmerking dat het RbVVO moest laveren tussen de Duitse bezetters, collaborerende Nederlanders en het verzet, is ontleend aan Van Kamp (2005:212) en wordt bevestigd door Trienekens (1985:413). Het lege inventarisatieformulier voor het boerenbedrijf met de opmerking 'Stik Rotmoffen' is te vinden in het archief van het RbVVO dat is ondergebracht bij het NIOD (*Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft*, archiefnummer 039, inventarisnummer 507: *Dag- en weekrapporten van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, 1942-1944*). De rol van Louwes wordt uitgebreid behandeld in Trienekens (1985, 1995). Aan Dien Hoetink heeft Van Kamp (2005) een volledige dissertatie gewijd. Het citaat van Seyss-Inquart over zijn ervaringen met de Nederlandse ambtenaren is opgenomen in Van Kamp (2005:198). Het spel tussen de Duitse autoriteiten en de topambtenaren van het RbVVO wordt beschreven in Van Kamp (2005:209). De opmerking dat er door het RbVVO werd gegoocheld met cijfers is van Romijn (1987:221). De conclusie dat het de Duitse bezetters nooit is gelukt om enige bevolkingsgroep, zelfs de Joden niet, uit te sluiten van de normale distributie en dat het RbVVO in staat was om distributiekaarten en voedselbonnen bij het verzet te krijgen, is gebaseerd op Trienekens (1985:226,419; 1995:42,64). Dat de Joden wel werden getroffen door andere discriminerende maatregelen op het gebied van de voedselvoorziening wordt bevestigd door Presser (1977:I,458-462). Trienekens (1985:413) bespreekt de vraag of het niet beter was geweest als het RbVVO zijn werkzaamheden had neergelegd als daad van protest. Van Kamp (2005:247-248), die uit *Grijs Verleden* van Chris van der Heijden (2001) citeert, schrijft dat de ambtenaren van het RbVVO zichzelf niet als handlangers van de Duitse bezetters zagen, maar juist meenden dat zij door hun sterke optreden terreur en honger hadden voorkomen. Dat de 'communistische' centrale keukens een doorn in het oog van de Duitse autoriteiten waren en

de invloed van de Volksdienst, worden genoemd door Trienekens (1985:210-211; 1995:61-62). De Zwart (2019:117-122) geeft een helder overzicht van de ontwikkeling van de centrale keukens en vermeldt de omschakeling van bijna 40.000 naar ruim 200.000 te voeden mensen. Zij haalt de klacht ‘te weinig om van te leven en te veel om te sterven’ van de Amsterdamse bevolking en het citaat ‘wie soep tapt, die soep gapt’ van het hoofd van een Rotterdamse uitdeelpost aan. De Zwart vermeldt ook dat *Wehrmachts*soldaten en medewerkers van *lebenswichtige* organisaties bevoordeeld werden. De proeven met suikerbieten en tulpenbollen worden door Van Kamp (2005:310) en De Zwart (2019:117-122) genoemd. De Zwart (2019:117-122, 267-271) schrijft over de vrouwenprotesten. De Zwart (2019:195-196) noemt de inbraken bij opslagplaatsen en slachterijen van het RbVVO. Informatie over de overval op het slachthuis van het RbVVO is terug te vinden in het Nationaal Archief, Voedselvoorziening/Massavoeding, archiefnummer 2.11.30.06, inventarisnummer 155. De opmerking dat Joden de schuld kregen van de oneerlijke handel, is gebaseerd op Kleemann (2000:534). Het citaat uit de brief waarin deze nationaalsocialistische propaganda wordt tegengesproken, is te vinden in Vrints (2011:25). De alinea over Dien Hoetink is een samenvatting van Van Kamp (2005: 259-260, 299, 308, 316). De onregelmatigheden worden vermeld in het *Verslag van de werkzaamheden over de periode oktober 1943 tot juli 1946. 1947* (Nationaal Archief, archiefnummer 2.11.30.06, inventarisnummer 3). Er zijn overigens nog meer aanwijzingen in dit archief te vinden over onregelmatigheden bij de onderafdeling Massavoeding. In inventarisnummer 58 (Stukken betreffende de Commissie van Onderzoek, belast met het onderzoek naar de klachten over de directie van de Centrale Keuken te 's-Gravenhage. 1941-1942.) worden bijvoorbeeld klachten over het eten behandeld en verdwenen bonnen genoemd. In inventarisnummer 153 (Stukken betreffende de controle op diefstal in de centrale keukens door Inspecteurs. 1942.) wordt gesproken over geknoei met het vetpercentage in het eten en wordt ook de diefstal uit diverse keukens genoemd. Deze incidenten hebben echter betrekking op 1942. Willem ging pas in 1944 in de centrale keuken werken. Het citaat over de jonge kracht bij de keuken Weissenbruchstraat is afkomstig uit het weekoverzicht van de onderafdeling Massavoeding en is terug te vinden in het Nationaal Archief, Voedselvoorziening/Massavoeding, archiefnummer 2.11.30.06, inventarisnummer 4: *Weekoverzicht Onderafd.III-Massavoeding van 12 t/m 24 Febr. 1945*. Dat de Spoorwegstaking een belangrijke oorzaak was van de honger die in de winter van 1944-1945 uitbrak in het westen, wordt bevestigd door Trienekens (1985:409) en De Zwart (2019:66). De vaststelling dat in april 1945 alle voedselvoorraden waren uitgeput, is gebaseerd op De Zwart (2019:117-222).

Extra: Ook de illegale kranten namen aanvankelijk een negatieve houding aan jegens de organisatie van de voedselvoorziening, maar in de loop van de oorlog werden zij hierin milder, omdat ook hun bezwaren tegen de zwarthandel toenamen. Trienekens (1995:132-133) bespreekt de houding van de illegale kranten ten aanzien van de voedselvoorzieningsorganisatie. De negatieve houding van het Nederlandse volk

over de voedselvoorziening is te begrijpen. Het volk vervloekt nou eenmaal wie hun koren onthoudt, zoals Spreuken 11:26 al zegt. Op 31 december 1944 pasten enkele bisschoppen dit vers toe op de zwarthandelaren. Zij vormden de werkelijke bedreiging voor de voedselverdeling onder de bevolking. Het citaat 'Het volk vervloekt wie hun koren onthoudt' vormt de basis voor de titel van Klemann 2000 die ook vermeldt dat de bisschoppen dit vers toepasten op de zwarthandelaren (2000:535).

Hoofdstuk 3: Bij de Nederlandse Arbeidsdienst (1942)

In ruwe dienst

Dat onwillige dienstplichtigen werden opgehaald door de politie, wordt vermeld door Van Breen (2004:130). Van de Pol (1995:19-40) en De Stentor (2011) beschrijven verhalen van jongens die zijn vermoord en in het eerst geval ook zijn gemarteld na hun vlucht uit de NAD. De beschrijving van de NAD als genazificeerde eenheidsorganisatie is gebaseerd op Blom (1997:25-26).

De Nederlandse Arbeidsdienst en de Joden

De vrijstellingen van de NAD worden beschreven in de brochure *Wat is en wil de Nederlandsche Arbeidsdienst* die Willem altijd heeft bewaard. Het gebruik rond de nationaalsocialistische, antisemitische tafelspreuken wordt beschreven door Van Breen (2004:388).

Eenvoudig practijkmensch en kameraad

De opmerking dat de NAD een geraffineerd plan van de Duitse bezetters was om jongemannen voor te bereiden op de verplichte militaire dienst, is gebaseerd op Wolbink (zonder jaartal:23). De associatie die het Nederlandse volk maakte tussen de arbeidsmannen in de NAD en de collaborateurs van de NSB, wordt bevestigd in Van Breen (2004:130) en Huijser (2012:18). In Huijser 2012 is de brievenverzameling van Henk Schoenmaker gepubliceerd en toegelicht. Henk Schoenmaker is opgeroepen in januari 1944 voor een kamp in Overloon. Dat de arbeidsmannen pas tegen het einde van de oorlog werden ingezet voor het Duitse leger, is terug te vinden in Huijsser (2012:12,19-20) en Van Breen (2004:307, 330-331). Lotgenoot W.F. van Riet (opgeroepen in juli 1944 voor een kamp nabij Heerenveen) vermeldt in Van Breen (2004:436 vgl. 451) dat de NAD in september 1944 werd ingelijfd bij de RAD (*Reichsarbeitsdienst*). Dit wordt bevestigd in Van de Pol (1995:3, 45-61) en Huijser (2012:21). In Van de Pol (1995:15) is een pamflet afgedrukt dat door de geallieerden boven Nederlands grondgebied werd afgeworpen. Hierin waarschuwde het geallieerd oppercommando de leden van de NAD die gedwongen werden in dienst van de vijand te werken, voor de naderende luchtbombardementen op de Nederlandse vliegvelden in augustus 1944.

Schaamte voor de Nederlandse Arbeidsdienst

Zie de persoonlijke getuigenissen in Van de Pol (1995:3, 81) en Van Breen (2004:130). Het aantal van 50.000 arbeidsmannen wordt genoemd door Wolbink (zonder jaartal:23). Over de invoering van de Germaanse groet schrijven Van Breen (2004:13, 95) en Huijser (2012:9).

Het omdraaien van de zaak

De circulaire van commandant Breunese wordt geciteerd in Wolbink (zonder jaartal:24). Huijser (2012:31-32) schrijft dat de briefcensuur in 1943 wel was ingevoerd. Dat Marinus Zwart, de grootvader van Willem, zich aansloot bij de Vergadering van Gelovigen die rond 1880 in Scheveningen was begonnen, wordt vermeld door Ouweneel (1980:359). Ouweneel verwijst in een voetnoot naar een bericht in het Bijbelstudietijdschrift *De Bode des Heils* dat in de kring van de Vergadering van Gelovigen werd uitgegeven. In de 86^e jaargang, 1943 (pagina 47) staat een overlijdensbericht van Marinus Willem Zwart: ‘*Ontslapen* – Den 28sten Mei ontsliep te Scheveningen op ruim 80-jarigen leeftijd broeder M.W. Zwart. In zijn lange leven was hij een trouw bezoeker der bijeenkomsten en daarin een voorbeeld voor velen. Vooral voor zijn vrouw, met wie hij 57 jaar getrouwd was, is zijn heengaan een groot gemis. Voor hem echter is het een groot gewin; hij verlangde zoo vurig naar den Heer.’

Drie aardige jongedames

Dat Willem eind 1942 flink ziek is geweest, blijkt eruit dat hij regelmatig de ziekenboeg van het NAD-kamp bezocht en niet meer kon deelnemen aan de sportactiviteiten. In het archief van het NIOD vond onze zoon Timo zijn overgrootvader Willem twee keer terug in de *Agenda's van ingekomen en uitgegane stukken van de Nederlandse Arbeidsdienst. 1 juli-31 december 1942* (archiefnummer 099, inventarisnummer 130).

5 november 1942					
Nummer	Afzender	Datum en nummer van afzender	Korte inhoud	Afdeling	Afdoening
46	C. 2 ^e K.	4 Nov. 4457	als voren [= teveel genoten kosten verg. teruggestort] W.J. Zwart	F	K3005 1071
16 november 1942					
Nummer	Afzender	Datum en nummer van afzender	Korte inhoud	Afdeling	Afdoening
16	C. 2 ^e K.	14 Nov. 5113	als voren [= verzoekt terugbetaling kosten geneesk. behandeling] W.J. Zwart	F	24 Nov. 1942 1041

In Willems briefwisseling met zijn vader komt deze declaraties ook ter sprake. Op 27-11-1942 schreef zijn vader aan Willem: ‘Heb je al iets gehoord van de terugbetaling van de voorgeschoten doktersgelden? Ik ben bang, dat het zolang duurt dat we inmiddels geëvacueerd zijn en dan sturen ze het misschien naar het oude adres. Zal ik er eens over schrijven, of vind je dat niet nodig? Kan jij er over spreken of gaat dat niet? We zouden kunnen zeggen, dat we het nu met die evacuatie dringend nodig hebben; in ieder geval is het zoo dat het nu goed te pas komt als je wat geld om handen hebt. Laat me maar eens horen wat je daarvan denkt. Zoodra we iets positiefs weten over onze verhuizing hoop ik je te schrijven; dan kan je zelf zien of het een aanleiding voor je is om vrij te vragen.’

De deportatie van de Joden uit Staphorst en uit Scheveningen

Het citaat uit het verslag van de Duitse autoriteiten over het verwijderen van de Joden uit het straatbeeld is afkomstig uit Presser (1977:I,182-183). Presser (1977:I,181-182) noemt ook de onaangename en ongezonde arbeid. De barre omstandigheden in januari 1942 werden door zendeling-leraar, sociaal werker en predikant Dirk Cornelis Adriaan Bout genoemd in zijn publicatie *In de strijd om ons volksbestaan* (1947). Zijn woorden worden door Presser geciteerd (1977:I,185). Het totale aantal werkkampen en het aantal Joodse dwangarbeiders dat door het RbVVO van rantsoenen werd voorzien, wordt genoemd in Presser (1977:I,200). Presser (1977:I,303) noemt ook kamp 't Wijde Gat. Dat de werkverschaffing slechts schijn was, wordt beschreven door Presser (1977:I,189). De benaming van de kampen als voorportaal van de dood en de opmerking over de zwijgende getuigen zijn van Presser (1977:I,192,199-200). Het citaat over de brieven van de achtergebleven vrouwen en kinderen is te vinden in Presser (1977:I,203). Presser (1977:I,299) vermeldt het bevel om Westerbork klaar te maken en het plan om de Joodse dwangarbeiders en hun families gezamenlijk te deporteren (1977:I,300-301,303). De beschrijving van het leegruimen van de werkkampen in Staphorst is gebaseerd op Smouter (2019). De beschrijving van de aankomst in Westerbork is gebaseerd op Presser (1977:II,297-300). Westhoff (2012) vermeldt dat de eerste Joodse mannen uit Staphorst na vijf dagen in Auschwitz zijn omgebracht, dat zes van de 344 Joodse dwangarbeiders de oorlog hebben overleefd, dat van 153 mannen de namen nog niet zijn achterhaald en dat van velen de plaats van overlijden niet bekend is. Zijn boek heb ik zelf niet kunnen raadplegen. Deze informatie baseer ik op het artikel dat hierover op www.ijselacademie.nl is verschenen (zoekterm ‘Dwangarbeid in Staphorst’; laatst geraadpleegd op 20-02-2020). Met Gert-Jan Westhoff heb ik in oktober 2019 mailcontact gehad over de situatie van de NAD-kampen en de Joodse werkkampen in Staphorst. Hieruit concludeer ik dat de arbeidsmannen en Joodse dwangarbeiders elkaar in Staphorst waarschijnlijk niet hebben getroffen. De recente vondst van de vierde NAD-locatie in Staphorst wordt vermeld in Kuiken (2020). Kamp D’olden Moaten (erenaam Rembrandt Harmenzn. Van Rijn) wordt genoemd door Van Breen (2004:225). Van Breen

(2004:85) geeft ook een overzicht van de kampen op 22-04-1941 en vermeldt hierbij dat de organisatie van de kampen tot midden 1942 nog vijf keer gewijzigd zijn. De conclusie dat Willem terecht kwam in het tweede NAD-kamp in Staphorst, dat dus het zesde kamp onder de staf van Meppel was, baseer ik op dit overzicht van Van Breen. Zelf heb ik het archief van de NAD dat is ondergebracht bij het NIOD geraadpleegd. Op het archiefstuk *Kaart van Nederland met de vestigingsplaatsen van de Nederlandse Arbeidsdienst, 30 november 1942* (archiefnummer 099, inventarisnummer 165) staat kamp Beugelen op 30-11-1942 aangegeven als ‘nieuw kamp N.A.D.’. Aangezien de kaart binnen twee maanden na de deportatie van 03-10-1942 is gepubliceerd, lijkt het erop dat kort na de deportatie van de Joodse dwangarbeiders kamp Beugelen als nieuw kamp door de NAD in gebruik is genomen. Omdat dit archiefstuk beperkt openbaar is, mocht ik helaas geen foto maken. Het eerste transport van Haagse Joden op 18-08-1942 wordt genoemd door Glaudemans (2017) en Hemmens (2017). De eerste razzia’s in Scheveningen op 22-08-1942 worden genoemd door Willems & Verbeek (2016:309), Hemmens (2017) en Glaudemans (2017). Dat Villa Windekind bekend stond om de wrede verhoortechnieken die daar werden toegepast, wordt genoemd in Willems & Verbeek (2016:319-320) en indirect bevestigd door Presser (1977:I,308).

De stemming op Scheveningen

Scheveningers bezigen het regionale taalgebruik ‘op Scheveningen’. Een achterneef van Willem wees mij erop dat ik dit niet had overgenomen in mijn verslag. Dat doe ik bewust niet. Ik schrijf in het Standaardnederlands *over* Scheveningen en niet *vanuit* Scheveningen.

Hoofdstuk 4: Onder de Broeders (1943-1944)

List of last?

Dat 250.000 Duitse soldaten zijn omgekomen bij de Slag om Stalingrad, wordt genoemd door Cesarani (2018:667). Cesarani (2018: 667-669, 672-673) bespreekt het uitroepen van de totale oorlog na het verliezen van de Slag om Stalingrad. Hij noemt ook de totale oorlog tegen de Joden waarin de deportaties en de moordpartijen werden geïntensiveerd. Ook vermeldt Cesarani (2018:672-673) de propaganda van de nazi’s waarin zij het Duitse volk aanspoorden om de strijd te intensiveren, omdat de Joodse bolsjewisten anders wraak zouden nemen voor de gepleegde moordpartijen. Dat de Nederlandse bevolking zich zo veel mogelijk probeerde te onttrekken aan de maatregelen van de Duitse bezetters, wordt genoemd door Blom (1997:21). Van Kamp (2005:236-242) noemt de vrijstelling van de arbeidsinzet voor medewerkers van het RbVVO en haalt het citaat van NSB-burgemeester Westra van Den Haag aan waarin de vrijstellingen van de tewerkstelling worden ingetrokken. Ook noemt Van Kamp (2005:236-242) het initiatief van Dien Hoetink om een personeelsfonds op te richten

voor de tewerkgestelde mannen en het opsturen van de voedselpakketten naar de mannen in Duitsland.

De evacuatie van Scheveningen en de Joodse buurvrouw

De evacuatie van Scheveningen wordt beschreven door Mellink (zonder jaartal). Van hem is ook het verhaal van de Scheveningse moeder en het citaat van een van haar kinderen. Mellink (zonder jaartal) noemt het vorderen van de leegstaande woningen door de gemeente Den Haag. Dat de gemeente Den Haag zelfs huizen vorderde van Joden die nog niet waren afgevoerd, wordt genoemd door Presser (1977:I,311, 336). Presser (1977:I,412;II,162), Glaudemans (2017) en Hemmens (2017) noemen het aantal Joden in Den Haag voor de oorlog en het aantal gedeporteerde Joden. Glaudemans (2017) noemt het aantal ondergedoken Haagse Joden en Hemmens (2017) noemt het aantal overlevende Haagse Joden. Het citaat uit het politierapport uit juli 1943 is opgenomen door Hemmens (2017). Het citaat uit het Nieuw Israëlitisch Weekblad over Spinoza is oorspronkelijk afkomstig uit Vrij Nederland van 02-06-1945 en wordt genoemd door Presser (1977:I,412). Glaudemans (2017) noemt het Joodse Tehuis aan de Paviljoensgracht. De informatie over Saartje Overste is opgebouwd uit informatie van www.joodsmonument.nl, uit mailcontact op 05-03-2020 met het Joods Cultureel Kwartier en uit mailcontact op 25-03-2020 met een medewerker van de database *Een Naam een Gezicht* van herinneringskamp Westerbork. Saartje Overste is ook terug te vinden op www.oorlogslevens.nl. Deze website werd onlangs bekroond met de GLAMi Award, een internationale prijs voor erfgoed en innovatie (03-04-2020). Dat sommige Haagse Joden één of twee dagen op de verzamelplek aan de Paviljoensgracht verbleven maar dat de meesten rechtstreeks vanaf Station Staatspoor naar Westerbork werden getransporteerd, baseer ik op mailcontact met Corine Glaudemans van de Stichting Joods Erfgoed Den Haag (10-03-2020). Het idee dat Joden op de eerste letter van hun achternaam werden geselecteerd voor deportatie, baseer ik op Presser (1977:I,311,337). In het Haags Gemeentearchief zijn de *Woningkaarten 's-Gravenhage 1913-1946* openbaar toegankelijk en op microfiche te bezichtigen. De informatie over mejuffrouw Markus (of Markens), die na de oorlog navraag deed naar Saartje Overste, is gebaseerd op mailcontact met een medewerker van de database *Een Naam een Gezicht* van herinneringskamp Westerbork (25-03-2020 en 22-04-2020). Van het familiebedrijf aan de Tollensstraat zijn in de beeldbank van het Haags Gemeentearchief ook nog foto's te bezichtigen (zoekterm 'Hodeba'). De namen van de Joodse mannen die zijn weggevoerd uit de Tollensstraat, de aantallen van de Joden die zijn weggevoerd uit de Jurriaan Kokstraat en de kampen waar deze Joden zijn omgebracht, zijn te vinden op www.joodsmonument.nl.

Haagse jongens in Duitsland

Het verhaal van neef Wim is gebaseerd op mailcontact dat ik met zijn zoon heb gehad. Dit verhaal, met name over zijn tijd in Duitsland, is gebaseerd op dagboeken

die Wim heeft nagelaten en op enkele fragmenten uit de correspondentie die hij voerde met Willem en met de vader van Willem. Blom (1997:21-22) schrijft over de maatregel in april 1943 om mannen die in het Nederlandse leger hadden gediend opnieuw gevangen te nemen en over de April-meistaking die daarop uitbrak. Het verhaal over de oorlogservaringen van Rien is gebaseerd op telefoongesprekken die ik met zijn dochter en zoon heb gevoerd.

Nederlandse Broeders in de Duitse Vergadering

In zijn dossier heeft Willem een schrift bewaard waarin hij alle adressen van de jongens in Duitsland heeft uitgeschreven. Hiermee is na te gaan waar zij terechtkwamen. De situatie in de Duitse Vergadering is gebaseerd op Ouweneel (1978:380-398) en op Menk (1986:118-121). Ook heb ik hierover met de zoon van neef Wim mailcontact gehad. Iedere onjuistheid in mijn beweringen is uiteraard voor mijn rekening. Het verhaal van Wim in Duitsland is ook gebaseerd op mailcontact dat ik met zijn zoon heb gehad.

De Broeders en de nazi's

Het verhaal van de Vergadering van Gelovigen in Duitsland is gebaseerd op Ouweneel (1978:380-398) en op Menk (1986:118-121). Ook heb ik hierover met de zoon van neef Wim mailcontact gehad. Iedere onjuistheid in mijn beweringen is uiteraard voor mijn rekening. Hitler als *Wundermänner Gottes* wordt besproken door Jansen (1982:328-330). De opmerking dat in de zogenaamde 'Joodse kwestie' vanuit de Broeders praktisch geen protest was tegen het overheidsoptreden, wordt bevestigd door www.bruederbewegung.de/geschichte/deutschland2.html. De Oxfordgroep wordt door Ouweneel (1978:394) genoemd. Het citaat over Voorhoeve is afkomstig uit Stoep & Felderhof (1940). De verootmoediging door een latere generatie Duitse Broeders, het pragmatisch motief van Voorhoeve en de opmerking van de zoon van Voorhoeve, heb ik gebaseerd op mailcontact met Ouweneel (02-11-2019).

Onder de Haagse Broeders

De drie gevallen uit de kring van Willem waarin broeders en zusters uit de Vergadering van Gelovigen Joden hebben verborgen, baseer ik op telefonisch contact met familieleden. De eerste twee gevallen betreffen Willems ene oom en tante (de oudere zus van zijn vader) en zijn andere oom (de jongere broer van zijn vader) en tante. Het derde geval lag wat verder van Willem af, maar hiervan kan hij wel gehoord hebben. De opa van de latere vrouw van zijn neef (de zoon van Willems broer) was in de Vergadering van Gelovigen een van de vooraanstaande broeders. Ook hij heeft Joden en een Duitse broeder die uit het leger was gedeserteerd, verborgen in zijn huis in Apeldoorn. Extra: Verschillende fragmenten uit de zondagsverslagen zijn niet opgenomen in de hoofdtekst. Toch geven deze fragmenten waardevolle informatie over hoe de

broeders en zusters de oorlogsjaren hebben beleefd. Daarom zijn zij in deze verantwoording alsnog opgenomen.

Toen Willem in de Nederlandsche Arbeidsdienst zat, deed een van zijn tantes verslag van een zondagsdienst in juli 1942 waarin zich spontaan een uitbarsting van vaderlandsliefde had voorgedaan. 'Zondag hebben we ook een heerlijke dag gehad. De ochtend was vol lof en aanbidding. 's Avonds was het ook een heerlijke avond. Broeder Voorhoeve heeft het over 2 Kronieken 20 vers 1-26 gehad, dat de kinderen Ammons en met hen anderen, benevens de Moabieten tegen Josafat ten strijden trokken en hoe de Heer hen op wonderbaarlijke wijze verlost. Hij bracht het over op dezen tijd, ook een tijd van benauwdheid, maar dat den Hand des Heeren niet verkort is, maar dat Hij nog steeds dezelfde is. Daarna heeft broeder van Riessen gedankt, toch zoo heerlijk, ook liet hij de regels van het Wilhelmus er doorvloeien: "Mijn Schild en mijn betrouwen/Zijt Gij o God en Heer/ Op U zoo willen wij bouwen/ Verlaat ons nimmermeer" en nog veel smeekingen. 't Was een plechtig oogenblik. Daarna zongen wij: "Wij heffen 't oog tot U omhoog, om Uwe hulp te vragen. Als is de nood, ook nog zoo groot, het licht zal zeker dagen. Daarna twee keer gebeden en toen vroeg broeder Schippers of wij tot slot het geloofslied van Luther mochten zingen: 'Een vaste burg is onze God.' 't Was een avond van verootmoediging en smeeken. Je wordt dan zoo echt verkwikt he, Wim?'

Met name de broeders Bruijn senior en junior noemden de oorlog regelmatig in hun preken. Zij spoorden de gemeente aan om vol te houden en op God te vertrouwen.

Op 14 mei 1944 sprak broeder Bruijn: 'Vier jaar geleden capituleerde ons land en nog steeds woedt de oorlog voort, en ook nog in deze week werden in ons midden sommigen door den nood van dezen tijd getroffen. Maar wat er ook geschiedde, Hij is ons Schild. Abram was waarschijnlijk bevreesd, maar God begint met ons daar waar wij eindigen. Hij vreesde misschien voor die groote machten die hij bestreden had, maar God zegt hem dat Hijzelf zijn Schild is. Dit geldt ook voor ons, zelfs als zouden wij deze toestand niet overleven!'

Een maand later sprak broeder Bruijn junior: 'In het leven van elk van ons is door de zonde een kruis gekoomen en ieder moet dat kruis dragen. Maar God heeft ons door het Kruis van Christus verlost van zonden en nu geeft Hij ons bij ons kruis ook de kracht om het te dragen. Wij zijn zoo geneigd ons kruis naast ons neer te leggen en het niet te dragen, of het zuchtend te dragen. Maar dat is niet tot eer van Gods Naam. Als wij ons kruis den Heer achterna dragen, mogen wij dat met blijdschap doen, want Hij geeft kracht naar kruis. Wij gaan allen gebukt onder het leed van dezen oorlog, maar ook dit kruis mogen wij met blijdschap dragen tot Zijn eer. Laten wij echter dit kruis niet dragen zooals de wereld, vervuld met haat en nijd, maar laten wij ook dit dragen tot Zijn Eer. Laten wij dit kruis benutten om te getuigen in daden, wat de Heiland voor ons is. Want Hij is ons alles, onze Sterkte, Verlossing, Wijsheid, Licht en Kracht.'

Op 27 augustus 1944 reisde Rien, de broer van Willem, met broeder Voorhoeve mee naar de Vergadering in Delft. Naar aanleiding van Jesaja 33 sprak broeder Voorhoeve daar indringend over de heilrijke toekomst die zou aanbreken als Jezus als koning zou terugkeren. 'Luister toch, de historie spreekt tot U. Ga niet verder met Uw zondigen. (...) In de toekomst zal het voor Israël nog veel moeilijker zijn. Maar ook dan zal de Heer hen veilig leiden en hen op rotsen voeren. (...) Uw oogen zullen den Koning zien. Als straks de menschen in veiligheid zijn, staat er: Uw hart zal de verschrikkingen gedenken. Als wij in den Hemel zijn zullen we eerst het Lam danken, maar dan zullen we den Heer Jezus danken, dat Hij als vriend ons geleid heeft, ook door deze oorlogsjaren heen. (...) Laat de menschen maar komen, laat de Duivel maar komen. Wie zal ons rukken uit de hand van den Vader en den Zoon? Dit is ook een schoon gedeelte voor menschen, die omgaan met hen, die stuursch zijn. De Heer is Rechter, de Heer is Koning, Hij zal ons behouden. Jerusalem zal een vesting zijn die niet genomen kan worden. Rivieren zullen er omheen zijn. Met geen schip zal het te benaderen zijn. Geen mensch zal kunnen overvaren. Die God er doet wonen, zal er komen en niemand anders. In den Hemel is het nog anders. Dit is de aardsche heerlijkheid. Voor ons zal het nog beter zijn. Jezus Christus is de Groote Bevrijder. Er is nu wel eens gejuich als er een stad wordt bevrijd. Dan zal het veel heerlijker zijn. Ook voor het overblijfsel, dat nu wordt verjaagd. (...) Voor ons is er een grooter heerlijkheid. Wij zijn meer dan overwinnaars. Niemand zal ziek zijn. Welk een heerlijk land.'

Op de eerste zondag na de desillusie van Dolle Dinsdag op 5 september 1944 wees broeder Bruijn de gemeente op de Heer Jezus. 'Ook ons was het goed hier te zijn. Wij hebben een zorgelijke week achter ons, maar de Heer heeft ons hieruit gehaald en toonde ons Zichzelf bij teekenen van brood en wijn. Zooals op den berg der verheerlijking, waar het Kruis het middelpunt was van Zijn samenspreking met Mozes en Elia, was ook Zijn Kruis het middelpunt voor ons vanmorgen en Zijn volbrachte uitgang op Golgotha. Onze aandacht werd gericht op Zijn bitter lijden voor ons, waarbij onze moeilijkheden wegvallen, maar ons oog werd ook gericht op de toekomst, waar hij al de zijnen zal vereenen rondom het hemelsch bruiloftsmaal, zoowel de ontslapenen, waarvan Mozes een voorbeeld is, die opgewekt zullen worden, als van hen, die niet ontslapen zullen, waarvan ons Elia spreekt, die niet sterven, maar opgenomen zullen worden.'

Hoofdstuk 5: Het einde van de oorlog (1945)

Bommen en honger

Over het vergissingsbombardement op de Haagse wijk Bezuidenhout is veel informatie online te vinden. Onlangs zijn nieuwe kleurenbeelden van het bombardement opgedoken die hier zijn te bekijken: <https://denhaag.com/nl/nieuwe-kleurenbeelden-bombardement-bezuidenhout>. Van Kamp (2005:255) noemt Bezuidenhoutseweg 30 als kantooradres van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd.

In het *Verslag van de werkzaamheden over de periode oktober 1943 tot juli 1946 (1947)* (Nationaal Archief, archiefnummer 2.11.30.06, inventarisnummer 3) wordt vermeld dat de onderafdeling Massavoeding in 1944 verhuisde naar Bezuidenhoutseweg 40. Bij de bespreking van het vergissingsbombardement in datzelfde verslag wordt echter niets geschreven over getroffen gebouwen van het RbVVO. Extra informatie bij het affiche Vrijwilligers Rampgebied: De ondertekenaar van het affiche, de heer J. Wildschut, was tijdens de oorlogsjaren werkzaam als leider van de Technische Noodhulp. Deze organisatie die door de Duitse bezetters was opgericht, was nationaalsocialistisch georiënteerd. Het merendeel van de leden bestond uit NSB'ers. Het NIOD vermoedt dat de heer Wildschut zich heeft ingedekt door zich op dit affiche de 'Leider van de Centrale Technische Luchtbeschermingsdienst (Opruimings- en Herstelingsdienst)' te noemen. Hieruit concludeert het NIOD dat de bevrijding voor de deur stond. Het K-nummer (linksonder op het affiche) werd in 1941 door de Duitse bezetters ingevoerd om controle uit te oefenen vanwege de papierschaarste. Dit betekent dus dat het affiche nog tijdens de bezetting is gedrukt. Het nummer K1185 hoorde bij de 'Zuid-Hollandsche Uitgeversmaatschappij' in Den Haag. Deze informatie heb ik verkregen uit mailcontact met het NIOD op 22-10-2019. Trienekens (1985:401-402) en Van Kamp (2005:310) schrijven over het sterftecijfer in Den Haag in het voorjaar van 1945. De ooggetuigenverslagen uit Den Haag worden genoemd door Trienekens (1995:110). Zie ook Klemann (2010:261) over hoe relatief de Hongerwinter was. De ellende in Den Haag wordt beschreven voor Van Kamp (2005:257,310).

Berichten van het einde

De oorlogskranten zijn allemaal online te vinden met uitzondering van de Duitstalige kranten en het titelloze tijdschrift. De beschrijving over *De Vliegende Hollander* komt uit de eigen editie van 10-05-1945. Officieel werd Den Haag op 8 mei 1945 bevrijd. Op die dag vond de machtswisseling plaats. Na de capitulatie ging het gezag tijdelijk over in de handen van de geallieerde (Canadese) bevrijders.

Over Joden, ambtenaren en arbeidsmannen

Extra: In het titelloze tijdschrift uit mei 1945, dat waarschijnlijk een uitgave is geweest van *Ons Vrije Nederland*, behandelt professor mr. J.A. van Hamel in het openingsartikel de vraag hoe nu met Duitsland en de Duitsers gehandeld moest worden. Daarbij noemt hij ook de rol van de Duitse kerken. 'Alles moet worden ingesteld op genezing van den Duitschen geest. Veel kan daartoe door de kerken worden gedaan. Een Christelijke geest moet in Duitschland worden gevoed. Maar 't dient getuigd, dat de kerken zich daar in eigen boezem dienen te herzien. De godsdienst is daar te lande sterk in den dienst van het opgeblazen patriotisme gesteld.' Zal Willem hierbij ook gedacht hebben aan de Duitse Bondsvergadering?

Herdenkingsure onzer bevrijding

De beschrijving van de feestelijkheden rond de bevrijding is gebaseerd op beelden van Tijdsbeeld Media & Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (2011: rond minuut 30, 40, 44). De liturgie van de Hemelvaartsdienst in de Vergadering van Gelovigen op 10-05-1945 heeft Willem bewaard in zijn dossier. Het gerucht dat oud-Happiër Piet tante Gon uit de gevangenis heeft bevrijd, is gebaseerd op een telefoongesprek dat ik heb gevoerd met de zoon en schoondochter van tante Gon.

Slot: Afbraak van de Vesting

De beschrijving van de Scheveningers die de tankmuur en de bunkers op de boulevard slopen, is gebaseerd op beelden uit Tijdsbeeld Media & Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (2011: rond minuut 40). De Jonge (2017) schrijft over de vondst van de Duitse bunker op de Noordboulevard van Scheveningen. Het verslag van A.V. Waag is te raadplegen in het Nationaal Archief (*Verslag van de werkzaamheden over de periode oktober 1943 tot juli 1946 (1947)*, archiefnummer 2.11.30.06, inventarisnummer 3). De geciteerde passage staat op pagina 43. De uitdrukking *'t zal me een bout hachelen* komt in verschillende varianten voor. Op www.onzetaal.nl wordt de uitdrukking verklaard. *Bout* betekent poep en *hachelen* betekent eten. De woorden komen uit het Bargoens dat veel Jiddische elementen bevat. *Hachelen* komt bijvoorbeeld van het Jiddische *achelen* dat teruggaat op het Hebreeuwse *'akhal*. De rantsoenen die door het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd aan Joodse dwangarbeiders in de werkkampen werden verstrekt, worden genoemd door Presser (1977:I,200). De opvattingen van de grondleggers van de Vergadering van Gelovigen over Israël worden genoemd door Ouweneel (2019:115,322,591-596). Janssen (1982) bespreekt uitgebreid het theologische antisemitisme. Hij vermeldt ook de citaten van Elie Wiesel (182:428), Jacques Maritain (1982:68,448 vgl. Ouweneel 2019:199), Dorothee Sölle (1982:24) en Dietrich Bonhoeffer (1982:375, 378-380). Het boek dat Willem aanschafte over het proces van Neurenberg is Heydecker, J.J. & Leen, J. (1961). *Opmars naar de galg. Het proces van Neurenberg*. Amsterdam: Scheltema & Holkema. Trienekens (1995:138-147) schrijft over de Tweede Distributie Stamkaart. De aantallen uit de oorlogsjaren: 9 miljoen Nederlanders (Blom 1997:23), 200.000 ambtenaren (Van Kamp 2005:247), van wie bijna 13.000 in Den Haag (Van Kamp 2005:245), minstens 20.000 medewerkers in de voedselvoorziening (Van Kamp 2005:236), 50.000 arbeidsmannen (Wolbink zonder jaartal:23), 250.000 mensen die in de oorlog omkwamen (Blom 1997:22), 600.000 tot 700.000 mannen in de arbeidsinzet (Blom 1997:23), 200.000 gemobiliseerde mannen (Van Kamp 2005:54), 5 procent van de bevolking in het verzet (artikel *1940-1945: verzet tegen de Duitse bezetting*; geraadpleegd op www.verzetsmuseum.nl, onder 'verzet' in de begrippenlijst; laatst geraadpleegd op 24-04-2020), 107.000 gedeporteerde Joden (Blom 1997:22). Dat het strand nu hoger ligt dan destijds, schrijft Van der Kaaij (2018). De weemoedige klacht van

oude mensen uit Scheveningen baseer ik op verschillende gesprekken die mijn vrouw als verpleegkundige met haar patiënten heeft gevoerd. Aan haar ben ik ook grote dank verschuldigd voor alle tijd die ik mocht besteden aan deze zoektocht en voor de wijze raad die zij mij tussendoor heeft gegeven. In Openbaring 20:13 staat: *En de zee gaf de doden die in haar waren, en de dood en de hades gaven de doden die in hen waren, en zij werden geoordeeld, ieder naar zijn werken.*

Geraadpleegde bronnen

Archieven

Haags Gemeentearchief

Woningkaarten 's-Gravenhage 1913-1946 (op microfiche).

Nationaal Archief, Den Haag

Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd: Afdeling Voedingsvraagstukken: Onderafdeling 3 Massavoeding, archiefnummer 2.11.30.06.

- Inventarisnummer 3: Verslag van de werkzaamheden over de periode oktober 1943 tot juli 1946. (1947).
- Inventarisnummer 4: Weekverslagen 1943-1945.
- Inventarisnummer 155: Briefwisseling tussen de Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft en de beheerder van het magazijn van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, slachthuis te 's-Gravenhage, inzake een roofoverval, in afschrift. (1945).

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam

Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft, archiefnummer 039.

- Inventarisnummer 507: Dag- en weekrapporten van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd, 1942-1944.

Nederlandsche Arbeidsdienst (Nederlandsche Opbouwdienst), archiefnummer 099.

- Inventarisnummer 130: Agenda's van ingekomen en uitgegane stukken van de Nederlandse Arbeidsdienst. 1 juli-31 december 1942.
- Inventarisnummer 165: Kaart van Nederland met de vestigingsplaatsen van de Nederlandse Arbeidsdienst, 30 november 1942.

Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid

Uitzendingen van Radio Oranje geraadpleegd van <https://www.beeldengeluid.nl/collectie> (laatst geraadpleegd op 13-04-2020).

Documentaires

Boom, Bart van der (2014). Lezingenserie over de Jodenvervolgung aan de Universiteit van Nederland. Aflevering 3: *Wat vonden de Nederlanders van de*

Jodenvervolging? Aflevering 4: *Waarom werden er zoveel Joden uit Nederland gedeporteerd?* Aflevering 5: *Hebben wij Nederlanders es gewusst?*

Geraadpleegd van <https://universiteitvannederland.nl/college> op zoekterm 'Bart van der Boom' (laatst geraadpleegd op 12-04-2020).

Het Spoor Terug (1996). OVT-documentaireserie (VPRO) *Het Leger des Heils der Rijken 1: De Oxfordgroep, 1923-1944*. Uitzenddatum: 3 maart 1996.

Geraadpleegd van https://www.vpro.nl/speel~POMS_VPRO_480175~het-leger-des-heils-der-rijken-1-de-oxfordgroep-1923-1944-het-spoor-terug~.html (laatst geraadpleegd op 18-04-2020).

NPS (2009). *De Oorlog. Een tv-serie over de Tweede Wereldoorlog*. Aflevering 5: *Hoe de Joden uit Nederland verdwenen*.

Tijdsbeeld Media & Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (2011). *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*.

Literatuur

Blom, J.C.H. (1997). *Exploitatie en nazificatie. De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945*. In: *De organisatie van de bezetting*, p 17-30. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Geraadpleegd van <http://hdl.handle.net/20.500.11755/14cccd04-f6e3-408b-a8c4-18db3b7fd42a> (laatste geraadpleegd op 08-04-2020)

Blom, Hans (2007, 20 april). *Nog altijd in de ban van goed en fout*. De Volkskrant.

Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/nog-altijd-in-de-ban-van-goed-en-fout~bc7cedb6/> (laatst geraadpleegd op 12-04-2020).

Breen, Willem F. van (2004). *De Nederlandse Arbeidsdienst 1940-1945. Ontstaan, opkomst en ondergang*. Zutphen: Walburg Pers.

Brink, H.C. van den (1920). *Het spiritisme*. Christelijke brochurereeks Ons Arseenaal, 3^e serie, nummer 4. Zutphen: J.B. van den Brink & Co.

Cesarani, David (2018). *Endlösung. Het lot van de Joden 1933-1949*. Amsterdam: Atlas Contact.

Cohen, A.E. (1986). *Twee oraties over de bezettingstijd*. BMGN - Low Countries Historical Review, 101 (3), p 417-422.

Geraadpleegd van <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.2729> (laatst geraadpleegd op 12-04-2020).

Glaudemans, Corien (2017, 6 september). *Augustus 1942 – begin razzia's en deportaties in Den Haag*. Stichting Joods Erfgoed Den Haag.

Geraadpleegd van <https://www.joodserfgoeddenhaag.nl/75-jaar-geleden-augustus-1942-razzias-en-deportaties-in-den-haag/> (laatst geraadpleegd op 04-04-2020).

Heer, Johannes de (1935). *Het Spiritisme*. Rotterdam: Zoeklicht Boekhandel (3^e druk).

Hemmens, Hans (2017, 30 augustus). *Hoe de Joden uit Den Haag verdwenen*. Algemeen Dagblad.

Geraadpleegd van <https://www.ad.nl/den-haag/hoe-de-joden-uit-den-haag-verdwenen~a5d35054/?referrer=https://www.google.com/> (laatst geraadpleegd op 04-04-2020).

Huijsser, Wim & Huijsser, Marianne (onder de naam van Henk Schoenmaker) (2012). *'Ik had het liever voor het leger gedaan'. Brieven uit de Nederlandse Arbeidsdienst januari-oktober 1944*. Soesterberg: Aspekt.

Jansen, Hans (1982). *Christelijke theologie na Auschwitz. Deel I Theologische en kerkelijke wortels van het antisemitisme*. 's-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum.

Jonge, Lex de (2017, 17 december). *Werklieden vinden puntgave nazi-bunker op Scheveningen*. Algemeen Dagblad.

Geraadpleegd van <https://www.ad.nl/den-haag/werklieden-vinden-puntgave-nazi-bunker-op-scheveningen~ae7c1522/> (laatst geraadpleegd op 23-04-2020).

Kaaij, M. van der (2018, 10 februari). *Bunker uit WO II verrijst tijdelijk uit het zand*. Trouw.

Geraadpleegd van <https://www.trouw.nl/nieuws/bunker-uit-wo-ii-verrijst-tijdelijk-uit-het-zand~b817838b/> (laatst geraadpleegd op 24-04-2020).

Kamp, J.E. van (2005). *Dien Hoetink. 'Bij benadering'. Biografie van een landbouwjuriste in crisis en oorlogstijd*. Historia Agriculturae 36. Groningen/Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut.

Geraadpleegd van <https://ugp.rug.nl/ha/issue/view/307> (laatst geraadpleegd op 26-04-2020).

Klemann, H.A.M. (2000). *'Die koren onthoudt, wordt gevloekt onder het volk...'*. *De zwarte markt in voedingswaren 1940-1948*. BMGN - Low Countries Historical Review, 115 (4), p 532-560.

Geraadpleegd van <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.5341> (laatst geraadpleegd op 08-04-2020).

Klemann, Hein (2010). *De Hongerwinter*. In: *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, red. Madelon de Keizer en Marije Plomp, p 255-264. Amsterdam: Bert Bakker.

Geraadpleegd van https://www.researchgate.net/publication/236032391_De_Hongerwinter (laatst geraadpleegd op 08-04-2020)

Kuiken, Eelco (2020, 5 februari). *Vierde werkkamp Staphorst was van Nederlandse Arbeidsdienst*. Reformatorisch Dagblad.

Geraadpleegd van <https://www.rd.nl/vandaag/binnenland/vierde-werkkamp-staphorst-was-van-nederlandsche-arbeidsdienst-1.1629781> (laatst geraadpleegd op 06-04-2020).

Marlet, George & Slager, Seije (2007, 6 april). *Oorlogshistoricus zonder moreel oordeel*. Trouw.

Geraadpleegd van <https://www.trouw.nl/nieuws/oorlogshistoricus-zonder-moreel-oordeel~ba70a5da/> (laatst geraadpleegd op 12-04-2020).

Mellink, Geert-Jan (zonder jaartal). *De grote volksverhuizing: verdreven voor de Atlantikwall*.

Geraadpleegd van <https://geschiedenisvanzuidholland.nl/verhalen/de-grote-volksverhuizing-verdreven-voor-de-atlantikwall> (laatst geraadpleegd op 04-04-2020).

Menk, Friedhelm (1986). *Die Brüderbewegung im Dritten Reich. Das Verbot der "Christlichen Versammlung" 1937*. Bielefeld: CLV Christliche Literatur-Verbreitung e.V..

N., A.J. van (1949-1950). *Buchman en de Oxfordbeweging*. Winschoten: Uit het Woord der Waarheid, jaargang 5, oktober 1949-september 1950, p 124.

Ouweneel, Willem J. (1978). *Het verhaal van de "Broeders". 150 jaar falen en genade. Deel II (1890-1978)*. Winschoten: Uit het Woord der Waarheid.

Ouweneel, Willem J. (1980). *Gij zijt allen broeders. Het Nederlandse Reveil en de "Vergaderingen" van de "Broeders"*. Apeldoorn: Medema.

- Ouweneel, Willem J. (2019). *Het Israël van God. Ontwerp van een Israëltheologie*. Hoornaar: Gideon Academic.
- Pol, Rut van de (red. Marieke van Nimwegen) (1995). *“Waarom ben je niet ondergedoken?” Herinneringen aan den Nederlandschen Arbeidsdienst (NAD) en Reicharbeitsdienst (RAD)*. Breda: Uitgeverij Brabantia Nostris.
- Presser, Jacques (1977; eerste uitgave 1965). *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945 (deel I, deel II)*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Romijn, Peter (1984). *Oorlogsverleden en oorlogsgeschiedenis*. Groniek – Gronings Historisch Tijdschrift, nummer 87 (mei 1984), p 70-74.
Geraadpleegd van <https://ugp.rug.nl/groniek/article/view/17364> (laatst geraadpleegd op 12-04-2020).
- Romijn, Peter (1987). *Herbeleving en herinterpretatie. Recente literatuur over Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. BMGN - Low Countries Historical Review, 102 (2), p 211-228.
Geraadpleegd van <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.2813> (laatst geraadpleegd op 13-04-2020).
- Smouter, Karel (2019, 3 oktober). *Dankzij een schoolklas worden de Joodse dwangarbeiders nu herdacht*. NRC Handelsblad.
Geraadpleegd van <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/10/03/dankzij-een-schoolklas-worden-de-joodse-dwangarbeiders-in-staphorst-nu-herdacht-a3975497> (laatst geraadpleegd op 21-10-2019).
- Stentor, de (2011, 8 september). *Een accordeon vol verdriet*.
Geraadpleegd van <https://www.destentor.nl/overig/een-accordeon-vol-van-verdriet-aa261195/?referrer=> (laatst geraadpleegd op 04-04-2020).
- Stoep, D. van der & Felderhof H.H. (1940). *In de houten broek*. 's-Gravenhage: D.A. Daamen's Uitgeversmaatschappij N.V..
Geraadpleegd van <https://vergadering.nu/leesmap20030308dunnebierkade.htm> (laatst geraadpleegd op 18-04-2020).
- Trienekens, Gerard M.T. (1985). *Tussen ons volk en de Honger. De voedselvoorziening, 1940-1945*. Utrecht: Stichting Matrijs.
Geraadpleegd van <https://library.wur.nl/WebQuery/wurpubs/80962> (laatst geraadpleegd op 26-04-2020).

Trienekens, Gerard M.T. (1990). *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog van L. de Jong getoetst op het terrein van de voedselvoorziening*. BMGN - Low Countries Historical Review, 105 (2), p 231–243.

Geraadpleegd van <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.3216> (laatst geraadpleegd op 11-04-2020).

Trienekens, Gerard (1995). *Voedsel en honger in oorlogstijd 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid*. Utrecht/Antwerpen: Kosmos – Z&K Uitgevers.

Vermeer, Leonieke K. (2007). 'Als de tafel danst, dan wankelt de wetenschap'. *De relatie tussen spiritisme en wetenschap in Nederland rond 1900*. Gewina, 30 (1), p 26-43.

Geraadpleegd van <http://hdl.handle.net/11370/f0256ae6-64bb-4ecf-a8ab-2af71ab8bea2> (laatst geraadpleegd op 23-04-2020).

Vrints, Anton (2011). 'Alles is van ons'. *Anonieme brieven over de voedselvoorziening in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog*. BMGN - Low Countries Historical Review, 126 (3), p 25–51.

Geraadpleegd van <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.7379> (laatst geraadpleegd op 04-04-2020).

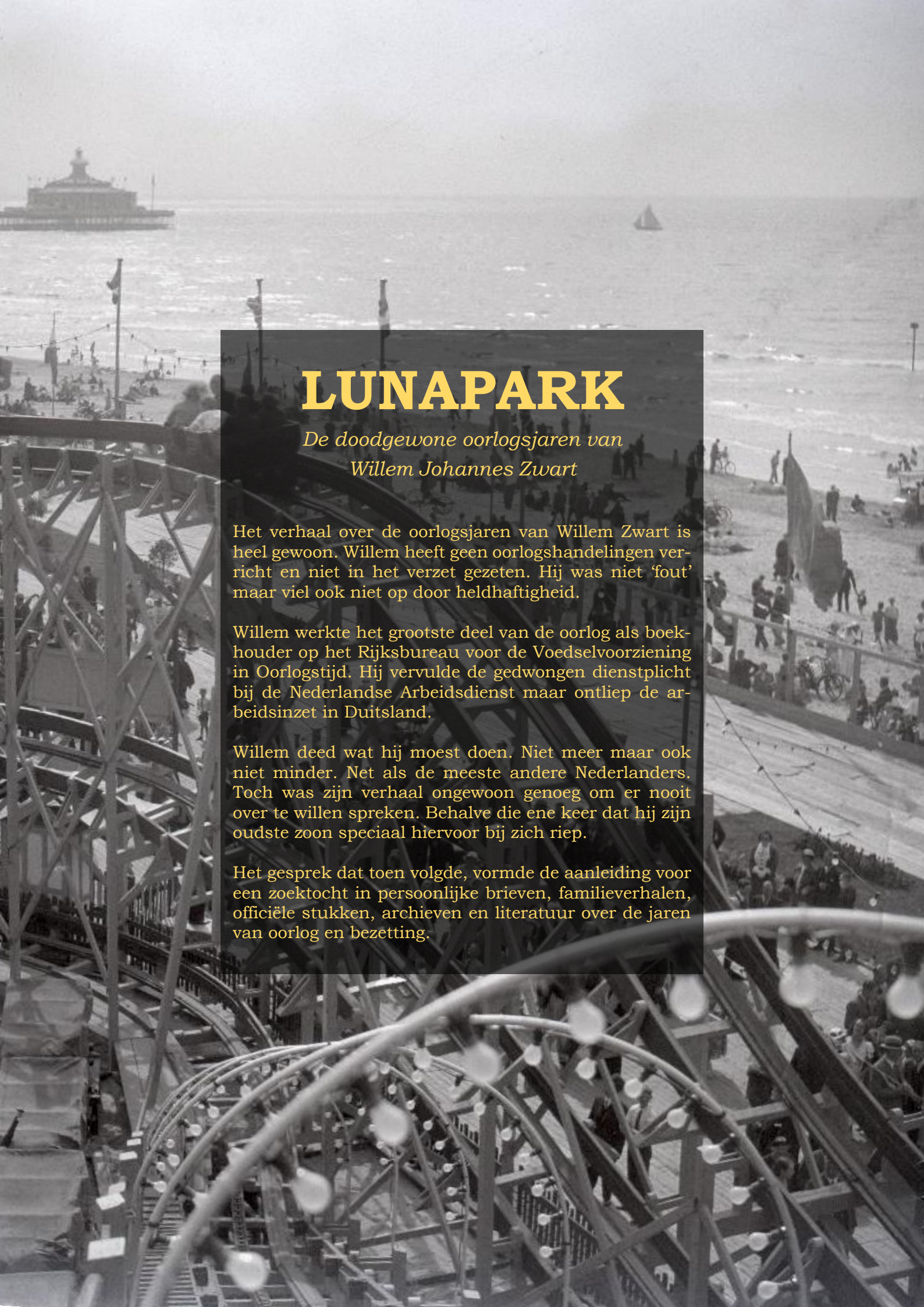
Westhoff, Gert-Jan (2012). *Dwangarbeid in Staphorst. Joodse werkkampen in Staphorst en Rouveen*. Kampen: IJsselacademie.

Willems, Wim & Verbeek, Hanneke (2016). *Hier woonden wij. Hoe een stad zijn Joodse verleden herontdekt*. Amsterdam: Prometheus.

Wolbink, E. (zonder jaartal). *Kamp Heemse. Een van de 64 kampen van de Nederlandse Arbeids Dienst*.

Geraadpleegd van <https://www.historischeprojecten.nl/publicaties/Kamp%20Heemse.pdf> (laatst geraadpleegd op 05-04-2020).

Zwart, Ingrid de (2019). *De Hongerwinter*. Amsterdam: Prometheus.

A black and white photograph of a beach scene. In the foreground, the wooden tracks and structure of a roller coaster are visible, with several small, round lights hanging from it. In the background, a large ship is on the water, and a small sailboat is visible further out. People are scattered across the beach and near the roller coaster.

LUNAPARK

*De doodgewone oorlogsjaren van
Willem Johannes Zwart*

Het verhaal over de oorlogsjaren van Willem Zwart is heel gewoon. Willem heeft geen oorlogshandelingen verricht en niet in het verzet gezeten. Hij was niet 'fout' maar viel ook niet op door heldhaftigheid.

Willem werkte het grootste deel van de oorlog als boekhouder op het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd. Hij vervulde de gedwongen dienstplicht bij de Nederlandse Arbeidsdienst maar ontliiep de arbeidsinzet in Duitsland.

Willem deed wat hij moest doen. Niet meer maar ook niet minder. Net als de meeste andere Nederlanders. Toch was zijn verhaal ongewoon genoeg om er nooit over te willen spreken. Behalve die ene keer dat hij zijn oudste zoon speciaal hiervoor bij zich riep.

Het gesprek dat toen volgde, vormde de aanleiding voor een zoektocht in persoonlijke brieven, familieverhalen, officiële stukken, archieven en literatuur over de jaren van oorlog en bezetting.